

MAGYAR IRÓ

ÉS

KÖNYVNYOMTATÓ

A XVII. SZÁZADBAN

IRTA

Dr DÉZSI LAJOS

BUDAPEST

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KIADÁSA

1899

JAN 2 5 1974

MISZTÓTFALUSI

KIS MIKLÓS

(1650—1702)

IRTA

Dr DÉZSI LAJOS

BEVEZETÉS.

ÖRÖK DICSŐSÉGÉRE szolgál nemzetünknek, hogy a tudomány és művelődés iránt mindenkor fogékonyságot mutatott. A középkor derék szerzetesei minálunk épen olyan szorgalmasan másolták a latin codexeket, mint akár Németországban, — azzal a különbséggel, hogy a miéink aránylag többet másoltak nemzeti nyelven; nekünk is megvan a magunk Hrossvithája, csakhogy ennek csupán édes anyanyelvéért dobogott a szive; nemzeti krónikáinkat is nem hiába irigyelték meg a német tudósok tőlünk.

2. KÖNYVNYOMTATÓI JELVÉNYEK.

A renaissance korában Budavár második Firenze volt s a magyar király vetekedett a Medicikkel akár tudomány-, akár művészetpártolás dolgában. Nekünk is voltak tudományos köreink s főpapjaink a tudományt és költészetet nemcsak pártolták, hanem művelték is.

A könyvnyomtatás iránt előbb érdeklődött a magyar nemzet, mint a csehek vagy lengyelek, pedig a könyvnyomtatás hazájához ezek közelebb estek, sőt előbb, mint az angolok és spanyolok s előbb mint Franczia- és Olaszország sok nagy városa s az elsők között, a művelt Hollandiával egy időben fogadta be.

A mi első nyomdászaink is a társadalom színe-javából kerültek ki s Huszár Gál, Heltai, Bornemisza nem állottak hátrább kortársaiknál tudományos képzettség dolgában: ők is nemcsak a betűkkel és könyvsajtóval, hanem a tollal is szintén olyan jól tudtak bánni.

Nekünk is volt Estienne Róbertünk, a ki nagyszámú nyomtatványai mellett szótárt és egyéb műveket is írt, csakhogy a miénk, habár élete javarészét nyomtatóműhelyben töltötte is el, nyomdaalapítási álmai beteljesedését nem érhette meg.

Technikai haladás tekintetében sincs miért szégyenkeznünk, volt Elzevierünk is: Szenczi Kertész Ábrahám kora legszebb betűit honosította meg nálunk.

Aldus Manutiusról írják, hogy Aristoteles műveinek kéziratait maga vetette össze s szövegkritika segítségével maga állapította meg a helyes szöveget; kiadványaiban saját orthographiai és kritikai elveit vitte következetesen keresztül s azonkivül latin és görög nyelvtant írt; körötte kis akadémia gyülekezett, a tudósok az ő utasításai s elvei szerint dolgoztak, új könyvalakot s a szemnek tetszetős betűket honosított meg: akárcsak *Misztótfalusi Kis Miklós.*

Ez is tudós könyvnyomtató, ki a latin nyelvtant előbb

átdolgozza s úgy adja ki, a ki mielőtt a bibliát kinyomtatná, előbb az eredeti szöveggel hasonlítja össze s a hibákat kijavítja és javításait ügyesen megvédi; költő, kinek verseit a nép széltére énekelte; theologus, ki egyházi beszédet is ír; nyelvész, kinek tiszta gondolkodásra s éles megfigyelésre valló orthographiai elvei vannak, melyeket kiadványaiban következetesen alkalmaz; kritikus, ki átvizsgálja a kiadás végett hozzá vitt műveket s a szerzőket figyelmezteti tévedéseikre; jó hazafi, ki ingyen nyomtatja ki a magyar ábéczét, mert azt akarja, hogy a paraszt is tanuljon meg olvasni; a ki lelkesen izgat a latintól hátraszorított nemzeti nyelv érdekében; a ki élénken érzi nemzete minden téren való elmaradását s figyelmezteti reá honfitársait; a ki maga költségén maga által öntött betűkkel maga nyomtatja ki «aranyos» bibliáját, hogy azt oly olcsóvá tegye nálunk, mint a milyen volt az angoloknál; ügyes és szakképzett betűmetsző, betűöntő és könyvnyomtató, a ki föltűnt Amsterdam világhírű könyvnyomtatói között is «szemnek kedves» betűivel, sőt egy hollandi egyetemi tanár szerint minden belgát felülmult a betűöntésben és metszésben; kinek művészi munkájáért vetekedett Angol-, Svéd-, Lengyel- és Németország, Toscana nagyherczege és a római pápa; a ki örmény és georgiai betűivel a magyar nevet messze keleten is ismeretessé tette, úgy, hogy a kiket Amsterdam könyvnyomtatói hírneve édesgetett magához Ázsiából, a magyar név dicsőségét vitték onnan vissza hazájukba . . .

Sőt dicsőséget hozott Amsterdamra is. A georgiai király hálálkodó levélben köszönte meg a város polgármesterének, hogy a georgiai betűk metszésére alkalmas embert keresett és talált.

Egy könyvnyomtató a sötétben világító gyertyát választotta emblemául, körötte a következő jelmondattal: «A másoknak világításban emésztődöm el»: senkire sem

illett jobban ez emblema és e jelmondat, mint Misztótfalusi Kis Miklósra.

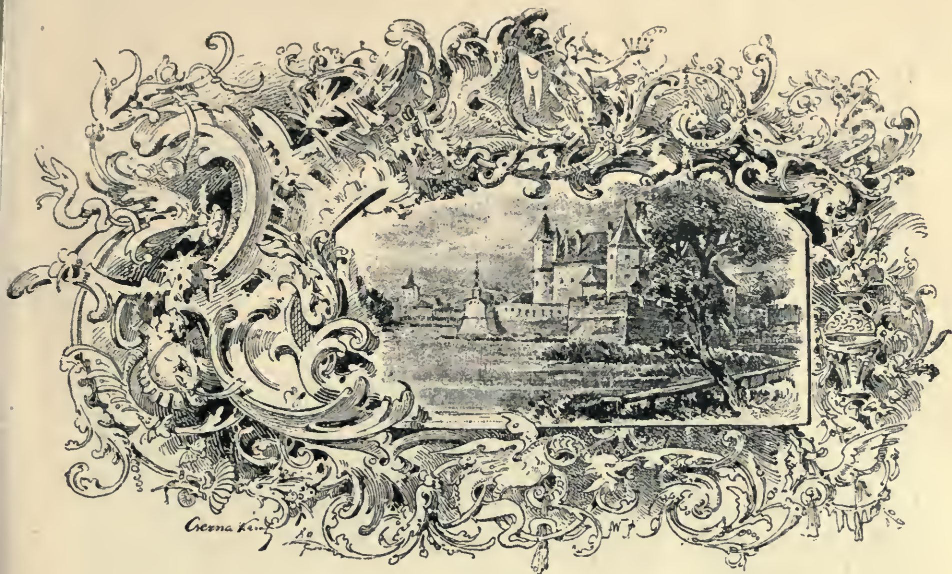
Egy régi író őt «Erdély phœnixének» nevezte el s a monda phœnixmadarával hasonlította össze, mely tűzben emészti el magát s hamvaiból ötszáz év mulva új életre támad: valóban, a magyar nyomdászat történetében ilyen tüneményszerű jelenség volt, megjelenése a magyar nyomdászat újjászületését jelentette s ő is tűzben, a folytonos munka tüzében, emésztődött el . . .

3. KÖNYVNYOMTATÓK.

ELSŐ KÖNYV.

DEÁKÉVEK.

4. FOGARAS.

I.

MISZTÓTFALUSI vagy Tótfalusi[1] Kis Miklós 1650-ben született a Nagybányától nem messze eső Alsó-Misztótfaluban[2] szegény sorsú szülőktől, kiknek neve sem maradt reánk.[3] Mint annyi sok más kiváló, nemzeti irodalmunk vagy művelődésünk körül érdemeket szerzett férfiaké, az ő élete is homályban kezdődik: csak attól kezdve tudunk meg róluk egyet-

1 Maga KIS MIKLÓS művei és nyomtatványai czímlapján, valamint leveleiben «Miszt Tótfalusi» vagy «M. Tótfalusi» előnevet használ, ezért fogadtuk el mi is e teljesebb alakot a szokottabb Tótfalusi helyett, melylyel kortársai nevezték, épen úgy, mint Szathmár-Némethi Mihályt röviden csak «Némethi»-nek hívták. Az irodalomban főkép BOD után lett ez előnév rövidebb alakja általánossá.

2 «Csak játékból említvén én, hogy hajdan az Enyedi Collegiumban a' Társam (szinte akkor tanítottam az *Anagrammá*ról) monda: Lássuk mellyikünk tsinálhatna hamarább a' maga nevéből valami szép *Anagramm*át (így). Én hamarjában ezt csinálám a magaméból: *Nicolaus Also Thottfalusi. Sola tota laus in hoc fulsit.* Minthogy akkor ezt a' Prænoment *Alsó* (ad distinctionem *Felső*) usuáltam. Én magam megsokallám ezt magamtól: (mondok) *Si sola et quidem tota laus in hoc fulsit*, tehát úgy másnak semmi sem maradna.» M. Tótfalusi K. Miklósnak mentsége. Kolozsvár, 1698. 64. számozatlan l. V. ö. Ember P. (Lampe) Hist. eccl. ref. 621., hol «Felső-Miszt-Tótfalu» és «Alsó-M.-Tótfalu», mint külön ecclesiák szerepelnek.

3 «Parentibus licet tenuioris fortunæ

mást, midőn valamely nagyobb iskolába tanulónak vették fel őket. Így van ez Apáczaival, így Misztótfalusi Kis Miklóssal is.

A misztótfalviak gyermekeinek, ha a falusi iskolai tanítással beérni nem akarták, a közelben Nagybánya kinálkozott a tanulás tovább folytatására. Jeles kálvinista particularis iskolája volt, mely nagyobb iskoláknak, főleg a debreczeninek volt gyarmata s annak mintájára szervezkedett. Hosszú időn keresztül innen hozatta rektorait, a végzett deákok közül, kik előtt «zsíros rektória» számba ment, hol egy pár év alatt annyira megszedhették magukat, hogy külföldi egyetemre mehettek s innen, — mert ez volt a legtöbbnek végczélja — mint kész papok tértek vissza. E rektoroknak természetesen az anyaiskola, mely őket kibocsátotta, volt eszményképe s azt utánozták mindenben. Ők is segédeket (præceptor) tartottak, maguknak csak a vezetést s a fontosabb tárgyak tanítását tartván fenn; megengedték az ifjúság autonomikus szervezkedését, hogy maga válaszsza tisztviselőit (senior, contrascriba stb.). A felügyeletet és ellenőrzést a városi tanács és a pap gyakorolta.

Misztótfalusi Kis Miklós 8—9 éves korában kezdhette meg a tanulást,[1] szülőfölde elemi iskolájában, hol írni és olvasni megtanult.[2] Innen 1662 körül Nagybányára ment, hol az első, úgynevezett «etymologista»-osztályba vették föl.[3] Itt végezte a «syntaxisi», «poetikai» és «oratori»

natales suos debuerat» Gyászlap a kolozsvári ref. templomban. Egy nőtestvére is volt, ki őt túlélte.

1 Ezt a «Mentség»-ben és Misztótfalusi Kis egyéb műveiben elszórtan előforduló adatok összevetéséből következtetjük, biztos megállapítása az adatok hézagossága miatt lehetetlen.

2 Szülőföldje iskolájáról sem ő, sem életrajzírói nem szólnak, de ő maga «Mentségé»-ben azt írja, hogy Nagybányán a tanulást az «etymologiá»-n kezdte, tehát a «rudimentá»-t előbb másutt el kellett végeznie s ezt szülőföldén legalkalmasabban tehette. Ez elemi tanfolyam rendesen két vagy három évre terjedt.

3 «A' szemébe mernék nézni, a' ki a Miénk közül most jobb *Classistá*nak mondaná magát; ha már azt kell mondanom. Mert nem tsak az, hogy kétszer *absolvál*tam a' *Classis*okat, N. Bányán elsőben, és onnét Enyedre menvén, megint az *Etymologián* kezdettem.» M. T. K. M. Mentsége 73. l.

osztályokat[1] a később is emlegetett Bajtsi András[2] és a híres, később pataki tanárrá lett Buzinkai Mihály vezetése alatt.[3] Ez időtájban Horti István volt a lelkész, a ki korábban kétszer is volt Nagybányán rektor s utóbbi alkalommal az iskolai lakás miatt a városi tanácscsal mint

5. NAGYBÁNYA

iskolapatronussal összezördülvén,[4] ott hagyta állását s Misztótfaluba ment lelkésznek.[5] Makacssága mellett kiváló képességeire vall, hogy később azért mégis érte mentek

1 Nagybányán ez időben ugyan theologiát és filozófiát is tanítottak, de nem tartjuk valószinűnek, hogy ezt is elvégezte volna s Nagy-Enyeden mégis újra «etymologista» lett volna. L. az előbbi jegyzetet.

2 Levele Pápai Párizhoz. L. alább 51. l.

3 MORVAY GYŐZŐ: A középoktatás Nagybányán. (Nagyb. 1896.) 266. l.

4 Id. mű 246. l.

5 DR. BOROVSZKY SAMU: Tiszántúli ev. ref. papok. 1597—1679. (Budapest, 1898.) 31. l.

s 1663-ban papnak hozták vissza, a ki mint rektor hagyta ott őket.[1]

Nem tudjuk, hogy misztótfalui papsága alatt vagy itt Nagybányán vonta-é magára a szegényen vagy talán árván maradt tanuló ifjú a Horti figyelmét, de tény, hogy attól kezdve, hogy pártfogásába vette, sohasem vette le kezét róla s a kit gyermekifjú korában segített és támogatott, mint meglett férfinak is mindvégig jóakaró tanácsadója maradt.[2]

II.

Nagybányát Kis 1666 körül elhagyva, Nagy-Enyedre ment a tanulást folytatni.

Bethlen Gábor legnagyobb alkotását, a gyula-fehérvári collegiumot, II. Rákóczy György napja lehanyatlásakor tatárok pusztították el s (1658) után Apafinak, az új fejedelemnek, mihelyt trónja megszilárdult, első gondja volt azt lábra állítani. 1662-ben a bátorságosabb Nagy-Enyedet jelölte ki a főiskola helyéül, ide hívta a pusztulás óta Kolozsvártt meghuzódott tanulókat, ide utalta a fejérvári collegium jövedelmét.[3]

Az intézet új helyén csakhamar lábra kelt, megerősödött s hírneve is nőttön nőtt s mind több-több tanulókat vonzott magához Magyarországból is, hol a politikai láthatáron sötét fellegek mutatkoztak.

Az iskola hírneve ide édesgette Misztótfalusi Kist is, a ki itt a tanulást újra elől kezdte, ott a hol még Misz-

1 Életrajzát megírta Bod: Smirnai sz. Polikárpus 130—135. V. ö. a Czelder-féle M. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező III. 1881. 243. (Katona L. közl. a nagybányai ref. lelkészekről. Koncz J. Prot. Közl. 1888. 205. l. U. a. Tofeus M. 44. l.

2 Pápai Páriz is, a ki pedig élete körülményeiről jól lehetett értesülve, ezt írja az «Életnek könyve» bevezetésében, melyet Bod «Erdélyi Féniks» czímen újra kiadott: «Horti István . . . gyermekségétől fogva ismérte, szerette . . .» 8. l.

3 P. Szathmáry K. A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda tört. (Nagy-Enyed, 1868.) 76. l.

tótfaluban elhagyta s újra az első («etymologiai») osztályba vétette föl magát.[1]

Nem tudjuk, mi lehetett ennek oka; hogy nem az, mintha Nagybányán nem sajátította volna el a felső osztályba felvételhez szükséges ismereteket, az abból is kitűnik, hogy tanítója Ölyvesi Balázs vele mint etymologistával vizsgáltatta át egy ízben halotti verses oratióját, hogy nincsen-e hiba benne.[2] Soha sem érzett ugyan magában valami különös hajlandóságot a tantárgyak betanulására, de jó felfogása volt s hallás után is «ragadt rá» annyi, a mennyi

Balasius Eölves

6. ÖLYVESI BALÁZS NÉVALÁÍRÁSA.

egyik-másik társára tanulás által, úgy hogy tanítói és iskolatársai egyaránt jó deáknak tartották.[3]

Elvégezte tehát még egyszer mind a négy középosztályt[4] s 1670 nov. 4-én «subscribált» és deákruhát öltött[5] s ettől kezdve nagydeák számba ment, a ki most már bölcsészeti és theologiai tantárgyakat hallgatott.

Hírneves tanárai voltak ez időben a nagy-enyedi collegiumnak.

Itt volt Csernátoni Pál, Bethlen Miklós nevelője, felvilágosodott és képzett férfi, a ki tanítványával beútazta Németországot, Hollandiát és Angolországot[6] s azon szel-

1 Mentség 73. l.

2 U. o. E præceptora vele körülbelől egyidős lehetett. Nevét tanulótárs sorában említi a Kis Miklósnál egy évvel idősebb Pápai Páriz: Önéletrajza. Irod. Közl. V. 1893. 390 l.

3 Mentség 78.

4 Mentség 73. l.

5 P. Szathmáry szerint 1682-ig a nagy-enyedi deákok csak egyenruhát s nem tógát viseltek, de ez alig hihető, mivel Rákóczy már 1624-ben kiadta a a tógaviselésre vonatkozó utasítást, melyet először Debreczenben, csakhamar azután másutt is elfogadtak. Bod adatának, melyre épített P. Szathmári, szerintünk inkább az az értelme, hogy a református status 1682-iki gyűlésén általánosan kötelezővé tette a tógaviselést, s mivel e luxust egyesek nem engedhették meg magunknak, azért rendelték el, hogy a collegium költségén kell nekik csináltatni tógát. Smirnai sz. Polikárpus. 129.

6 Bethlen M. Önéletirása. Kiadta Szalay L. I. (Pest, 1858.) 271. 281. Ez időből egy érdekes kalandot beszél el,

lem örököse volt, melynek magyar földön meghonosítását Kereszturi Pál és Apáczai Cséri kisérlették meg. Az első oly pædagogiai elveknek volt úttörője, melyek helyességében ma senki sem kételkedik; melyeken akkor még megütköztek, de ma már annyira átmentek az életbe, hogy az ellenkező lehetőségére szinte nem is gondolunk. Olvasni, írni magyarul tanított az akkori általános szokás ellenére; nyelvet úgy tanított, hogy szókat íratott s a tanulók azokat egymást kikérdezve gyakorolták be; a nyelvtani szabályokkal nem sokat törődött: példákból vonatta el s példákon gyakoroltatta be azokat; ugyanígy tett a verstannal is; a rhetorikát sem tartotta a legfontosabb tantárgynak s ebben ismét eltért az uralkodó felfogástól: az volt a nézete, hogy a tanuló mindenekelőtt tárgyi ismeretekre tegyen szert: ha a fogalom és tárgy tisztán áll előtte, az előadás megfelelő alakját úgy is könnyen megtalálja. Talán tőle ered, vagy ha nem, bizonyosan az ő véleményét fejezi ki az a merész hasonlat is, melyet tanítványa írt le, melyhez hasonlót, habár a tanítás szelleme azóta lényegesen változott is, azóta is sokszor elmondtak rólunk, mint par excellence szónok és prókátor nemzetről: «Beadták — úgymond — a vadszamár fiát a schólába, tizenkét esztendő mulva kijött egy mindenfelé ordító, visító, nyerítő nagy vadszamár, sem az Istene, sem hazája törvényét, sem a históriákat, még csak a maga viselt eleinek* dolgait sem tudta, mégis országot, ecclésiát, politiát, törvényt és orszá-

mely Windsorban történt s Csernátonira nézve is jellemző: «Minthogy Angliában — írja — az asszonyoknak, leányoknak köszöntésének módja a szájok végének megcsókolása, mint a magyarok között a kézfogás, egyszer én s az öcsém rútul jártunk. Ebéd előtt egy főembernél rendben állván a felesége és egy házas s két hajadon leánya, a leányt megcsókolók, de az asszonyt nem, melyet megszégyenle, de Duval megmente és osztán megtanítá, hogy kezdjük azt a tisztesség csókját a nagyasszonyon, a mint rendet állanak és végezzük az ifjabb leányon, gyermeken; ebéd után pedig csak a gazdaasszonynak köszönjük úgy meg csókkal e jól tartást. Úgy követtük osztán mi is, de Csernátoni soha sem csókolt egyet is.» U. o. 303.

* Igy!

gos hadakat, követséges tractákat igazgasson: igenis, a kőmíves csákány, kalán, kő, mész nélkül várat épitsen...»[1] Gyakorlatiak voltak egyéb elvei is. Azt hirdette, hogy a tanításban fokonként kell haladni, kisebbről kell áttérni a nagyobbra, hogy a tanulónak a tanulást lehetőleg meg kell könnyíteni, hogy meg ne unja; nem kell túlterhelni, sok időt kell engedni a játékra stb.[2]

Másik mestere Apáczai Cséri volt, a ki minden magyar író között a leghathatósabban figyelmeztetett nemzetünknek minden téren elmaradottságára, a ki a legmerészebben kelt síkra a nemzeti nyelv jogaiért, a kinek agyában fogamzott meg a magyar nemzeti egyetem eszméje, a kinek érdemeit találóan foglalja össze egy első rendű írónk, midőn a magyar nemzeti tudományosság eszméje első képviselőjének nevezte.[3] E kiváló mestereknek volt hű tanítványa Csernátoni, a ki szívvel, lélekkel igyekezett hirdetni, terjeszteni és alkalmazni mindazt, a mit tőlük tanult.[4]

7. KERESZTURI PÁL NÉVALÁÍRÁSA.

Ez időben egyébként a külföld minden nevezetesebb tudományos mozgalma visszhangra talált nálunk. A bölcsészetben Descartes nevét már Apáczai Cséri népszerűvé tette: Nagy-Enyeden most ebben is híven követte példáját Csernátoni; még inkább így volt a kor theologiai mozgalmaival. Különösen a Coccejanismus foglalkoztatta sokat ez időben az elméket.[5]

Coccejus János franekeri, majd leydeni theologiai tanár

1 BETHLEN MIKLÓS Önéletírása I. 225. l.

2 Kereszturinak Bethlen Miklós állított maradandó emléket Önéletirásában, hol módszerét részletesen ismerteti. I. köt. 217—236. ll. Bőven szól róla SZILÁGYI SÁNDOR is Rákóczy Zsigmond életrajzában, a kinek szintén nevelője volt. (Tört. Életrajzok III. évf.)

3 Egyetemi beszédek 1891—2. tanévről.

4 BETHLEN MIKLÓS id. m. 217.

5 ZOVÁNYI JENŐ: A Coccejanismus története. Budapest, 1890.

a protestáns hittant kiakarva szabadítani a scholasticismus nyügéből, melybe lassanként idők folyamán bonyolította magát: elitélte a divatos theologiai irányt, a dogmák szőrszálhasogató tárgyalását s utalt arra, hogy hitbeli kérdésekben csupán a bibliának van a döntő tekintélye, nem pedig a hitvallásoknak, hagyományoknak vagy zsinati határozatoknak. Szerinte nem kell megelégedni azzal, a mit az elődök tanítottak, még kevésbbé kell felfogásuknak csalhatatlanságot tulajdonítani.[1] Némi rokon vonás van a Coccejus és kortársa Descartes tanításában; mindkettő a fennálló tekintélynek izent hadat s mindkettő első sorban az Aristotelesének, kinek bölcsészetét a protestáns theologiában is alkalmazták. Ez az oka, hogy a kortársai tévesen úgy fogták föl tanait, mint Descartes elveinek alkalmazását a theologiában. Coccejus fellépése két táborra osztotta a németalföldi protestáns theologusokat. A másik tábornak Voetius volt a vezére.

A harcz természetesen a szomszéd országokra s ezek között csakhamar Magyarországra is átterjedt, a honnan sűrűen jártak tanulók a hollandi egyetemekre. Itt legtekintélyesebb képviselőjük Dési Márton volt, ki négy évig Coccejus házában lakott s ez idő alatt megkedvelhette s alaposan megismerhette a mester tanítása lényegét.[2] Dési hazatérése után Nagy-Enyeden lett theologiai tanár[3] és egyszersmind rektor s nyíltan hirdette a modern tanokat.

Az «orthodox» egyház vezetői hevesen ellene támadtak, részint mert szakadástól féltették az egyházat, a mi nem is volt alaptalan, mert Coccejus, ki a bibliaértelmezés később diadalra jutott alapelvét kimondta, az alkalmazásban

1 ZOVÁNYI JENŐ, i. m. 27. 28. ll. Coccejus tanításából csak egy-két jellemző vonást emelünk ki s nem terjeszkedhetünk ki a fœderatióról stb. szóló tanaira.

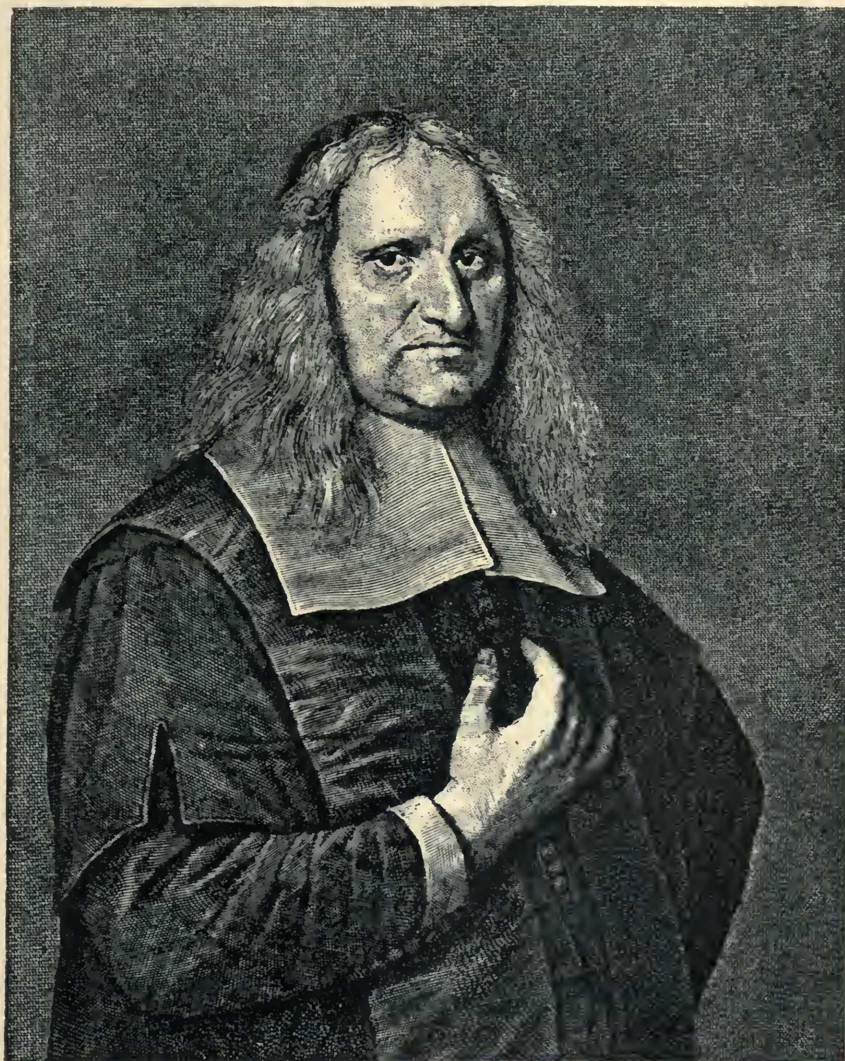
2 Életrajzát legújabban megírta ZOVÁNYI: Prot. Szemle 1898. 79—90. ll.

3 Prot. Közl. 1886. 64. l. az 1671. okt. 28-án kiadott curátori határozat 2. pontja. Előtte Csengeri K. István volt a theol. tanár. BETHLEN Önél. I. 425. l.

DEÁK ÉS SENIOR A XVII. SZÁZADBAN.

Cserna Károly rajza.

8. COCCEJUS JÁNOS.

maga sem igen volt szerencsés[1] s kalandos[2] magyarázatokba és helytelen következtetésekbe tévedt, így pl. a szombati vagy vasárnapi munkaszünetet sem helyeselte;[3] — részint mert miatta tekintélyüket is veszély fenyegette. Nemcsak a külföldön, hanem nálunk is így fogták föl a dolgot s a hivatalos egyház megpróbálta tekintélyével agyonnyomni a mozgalmat.

Tofeus, a hatalmas püspök s udvari pap, a kinek nagy befolyása volt Apafira is,[4] 1673-ban igazolás végett Radnótra idézte Désit, Csernátonit és a nagy-enyedi lelkészt, a ki időközben szintén Coccejanus lett.[5] Papság és világiak nagy számmal gyűltek össze, az előbbiek azzal a feltett szándékkal, hogy elitélik az újítókat, kik ellen az ingerültség oly nagy volt, hogy állítólag számukra már a máglya is készen állott.[6] Ez az oka, hogy a világiakat ki akarták zárni az itélethozatalból s a vádlottakat kihallgatás nélkül itélték volna el. De nem úgy lett, mint ők akarták. Ez időben Bethlen Miklós volt a collegium főgondnoka, a ki értett az ilyen vihar lecsillapításához s most is minden követ megmozdított a vádlottak érdekében. Szerencsére mindenik vádlottnak volt egy főúri tanítványa, a kik Bethlen ösztönzésére sorakoztak nevelőik érdekében.[7] Mind a két kérdésben leszavazták a papokat és azt határozták, hogy ám vizsgálják meg a dologhoz inkább értő papok az ügyet, de az itéletet együttesen hozzák s azonkivül előbb a vádlottakat ki kell hallgatni. Úgy is lett. A püspök és egy

1 Zoványi: A Coccejanismus tört. 32. l.

2 Igy Ézsaiás 23, 13-ban Magyarország történetét látta leírva: Nebukadnezár alatt szerinte Zsigmond magyar király és római német császár értendő s a jövendőlés egyes részei a mohácsi vész alkalmával, Szapolyai királylyá ,tevésével, a török béke megkötésekor stb. teljesedtek be. Zoványi id. m. 33. 34. ll.

3 Zoványi id. m. 44. 116. l.

4 Bethlen szerint ő «lázítá fel» a fejedelmet a Coccejanusok ellen. Önél. 1. 426. l.

5 Hunyadi Pál. Kolozsvárról Pataki István tanárt idézték meg. Zoványi id. m. 131. l.

6 U. o. 132. l.

7 Bethlen: Önéletírása 1. 426.

gyula-fehérvári tanár szerepelt vádló gyanánt. Csernátoni az ellene felhozott vádra azt felelte, hogy a bölcselkedés mindenkinek mindenkor meg volt engedve; Dési[1] és Hunyadi is bőséges idézetekkel feleltek a vádlóknak. De e gyűlésen azért vesztett perük volt, kimondták rájuk az itéletet, hogy Hunyadi a szószékről «recantálja» a miket Coccejus szellemében tanított, Désit tanári állásától megfosztják, menjen vissza lelkésznek, az volt úgy is, mielőtt tanár lett volna: mintha ott nem ugyanannyi vagy még több kárt tehetett volna Coccejus-szellemű tanításaival; általános jelentőségű határozatul pedig kimondták — a minyilván Csernátoninak szólott — hogy «philosophiát pedig olyat tanítsanak, mely ancilláljon[2] a theologiának.» Hanem Bethlen módot talált arra, hogy ez itélet ilyen alakjában soha se legyen jogerős; a fejedelem és a főurak, mikor jóváhagyás végett hozzájuk felterjesztették, elengedték a büntetéseket, sőt a vádlottaknak szegzett fegyver a fővádlót is megsebesítette, utasították a püspököt, hogy az iskolákra ezután jobban vigyázzon. Így ért véget a mozgalom a vádlók vereségével.[3]

Ezen napok izgalmait bizonyára átérezte a nagy-enyedi tanuló ifjúság is, mely soha sem titkolta el idegenkedését vagy vonzódását, melyet tanárai iránt érezett.

Erről különösen a harmadik tanárnak, Nadányi Jánosnak, ki a mozgalomban nem vett részt, volt alkalma meggyőződni. Apafi nejének volt rokona s midőn a külföldi egyetemről hazatért, Apafi tanárnak tette Nagy-Enyedre s hivatalába személyesen iktatta be. Tudományosan képzett ember volt, ki már ekkor egy nagyobb történeti művet is

1 Állítólag D. a vita kezdetén zavarba jött s Csernátoni botjával megfenyegette, mire azután neki bátorodott. Huszti ez adata, melyet Zoványi is elfogad, nem látszik valószinűnek. ZOVÁNYI id. m. 132.

2 Szolgáljon.

3 ZOVÁNYI, Prot. Közl. 1889. évf. 38—39. sz. Bőven ismerteti P. SZATHMÁRI is id. műve 92—96. ll. A vádpontokat közli KONCZ, Prot. Közl. 1894. 190., 191. l.

adott ki,[1] de nem volt tanárnak való, vagy legalább nem tudta megnyerni a tanulók tetszését.[2] A héber nyelvet és a logikát kellett volna tanítania,[3] de a tanulók tüntető módon távol maradtak előadásairól. Midőn ennek nem volt olyan sikere, mint szerették volna, kérvényt szerkesztettek, melyben tanáruk elmozdítását kérték. Azzal okolták meg, hogy nem tud tanítani.[4] Ez 1673 elején történt s a kérvény-aláírók között a Misztótfalusi Kis nevét is ott találjuk. Egy időre azután elcsendesült minden. De nem végképen. Egyszer csak mindenki arról beszélt az iskolában, majd a városban, hogy Nadányi is, mint egykor Béldi, összeesküvés gyanujába keveredett s a fejedelem el akarja fogatni. Szinte nem is hangzott ez hihetetlenül: atyját II. Rákóczy György Fogarason végeztette ki, nagyapját Szász-Medgyesen a toronyból dobták le.[5] Midőn e hír szárnyra kelt s mind többen-többen rebesgették, egyszer csak azt vették észre, hogy Nadányi eltünt Nagy-Enyedről.

9. NADÁNYI JÁNOS NÉVALÁÍRÁSA.

Az ifjúság e korban mindenható volt s a kire a halálos itéletet kimondta, annak vesznie kellett.

A dologban az volt a leginkább kellemetlen, hogy a fejedelem haragja e miatt az iskola derék gondnoka fejére zúdult, kinek kedves rokonáért még botozást is igért . . .[6]

1 «Florus Hungaricus.» (Amsterdam, 1663.)

2 Bethlen is mondja, hogy «professorságra alkalmatlan» volt s ugyanő «zavaros embernek» nevezi. Önél. I. 426. l.

3 «Nadányi János uram a sidó nyelvet az logica mellett szorgalmatosan tanítsa.» A fentidézett gondnoki utasítás 8. pontja. Prot. Közl. 1886. 65. l.

4 A kérvény eredetije a Teleki-család maros-vásárhelyi levéltárában. (2542 *a*/1. és *b*/2. sz. a.) A nagy óvatossággal szerkesztett folyamodásban nincs megnevezve Nadányi, de a leírásból reá lehet ismerni. Huszonöt név van aláírva: Jánki Márton senior (úgy látszik ő volt a fogalmazó is), Gidófalvi Balázs contrascriba, Beszerményi János oratoriæ præceptor, K. Vásárhelyi János, coll. thecarius; Ölyvesi Balázs stb. A Kis neve így van aláírva: «*Nicolaus M. Totfalusi SS. Theologiae stud.*» A kelet elmaradt, de az, mint a Jánki külön folyamodványa mutatja, 1673. ápr. 3. lett volna.

5 Révész-féle M. Pr. E. és Isk. Figyelmező, IX. (1878). 489. l. Géresi közleménye a Nadányi-család levéltárából.

6 Bethlen id. m. I. 426. l.

III.

A tanuló ifjúságnak földbirtoka is volt, melynek jövedelméből éltek. Szőlejüket maguk míveltették; szüreteltek s a bor pinczéjükből soha se hiányzott, a melyből nagyobb deákok és præceptorok naponként kaptak[1] s tanárbeiktatás, senior- vagy ünnepkövetválasztás (electio) alkalmával nagy vendégséget csaptak. Gazdálkodtak: maguk fogadtak munkásokat szántásra-vetésre, maguk csépeltették ki a kész termést, maguk őröltették meg a gabonát s maguk süttettek czipókat belőle. A gazdaság kezelésére külön tisztviselők voltak, kiket természetesen szintén maguk közül választottak. Misztótfalusi Kis is viselt egy időben egy ilyen tisztséget: az 1673. év elején czipókiosztó vagy præbitor volt,[2] a mely tisztséggel az a teendő volt egybekötve, hogy tartsa számon, mikor kell gabonát őrletni s czipót süttetni s azokat naponta ossza szét a deákok között. Hivataláért bizonyos jutalék járt: naponta 8—10 czipó volt a fizetése.[3] Ez időből való az az anekdota, melyet Kis beszél el egyik művében, a mely mellékesen a deákok gyakorlati észjárását is mutatja.

Egy alkalommal oroszokat fogadtak csépeltetésre s a buza aljából «közkenyeret» sütöttek nekik, maguknak tartva a buza javából sütött fehér czipót. Hogy-hogy nem,

1 «(1676.) 11. Februárii az publicus præceptoroknak dietim járandó borok elvétetvén, félben hagyták az tanítást; de megadván, megint beállott ki ki classisában.» Czegei Vass György és V. László naplói. Közli: NAGY GYULA. (Bpest, 1896.) 6. l.

2 Magyar nyomdászok évkönyve 1. 1883. 24. l. (Ács M. czikke a Koncz J. adalékjai alapján.)

3 A præbitorság Debreczenben és Nagy-Enyeden is, bár némileg változott formában, de egész a legújabb ideig fenmaradt. V. ö. GÖNCZI L. A székelyudvarhelyi ev. ref. koll. ért. 1894/5. (U. o. 1895.) 87. 88. ll. «Officia Præbitoris» cz. fejezet. A maros-vásárhelyi Teleki-levéltárban másolatban fenmaradt a præbitor esküformája.

nem számították jól ki, hogy mennyi lesz elegendő: a közkenyér elfogyott a cséplés befejezése előtt s a maguk fehér kenyeréből kellett nekik adni. «Látjátok, mint keressük kedveteket — mondá Misztótfalusi Kis, mert bizonyosan ő volt a czipóosztó — fehér kenyérrel tartunk benneteket.» Az oroszok, a helyett, hogy megköszönték volna, rossz kedvvel fogadták a cserét: «nem arra való ez úgymond, hogy a mi hasunk teljék vele».[1]

Kis Miklós nem csak «jó deák» volt, hanem jó szónok[2] és zeneértő is, a ki énekelni és dalolni is jól tudott[3] s e tulajdonságai miatt nagy népszerűsége, öregebb koránál fogva pedig nagy tekintélye volt a deákok között: ez a magyarázata, hogy nemcsak præbitor lett, de mind azon hivatalokat végig viselte, a melyekre a deákok kegye valakit fölemelhetett. Volt contrascriba[4] vagy segédsenior, majd senior[5] is: a legmagasabb, a mit egy deák elnyerhet, mert ez volt az ifjúság vezetője, feje, a kinek nagyobb tekintélye volt, mint maguknak a professzoroknak.[6]

Ezt az ifjúság szavazás útján választotta az öregebb, végzett deákok közül. Tiszte sokoldalú és fontos volt. Az ifjúság vagyonára s a vagyont kezelő kisebb tisztviselőkre ő ügyelt föl; az adakozásból, temetéskori éneklésből begyült pénzt ő osztotta ki s mindezekből jutalékot kapott; a pénzbirságot ő vetette ki, a templomi szónokokat ő jelölte ki; a legátusokra — így nevezték azon deákokat, kik a nagy ünnepek alkalmával a szomszédos városokba és falvakba prédikálni mentek — ő ügyelt föl s ezek az egyes egyházaktól szintén hoztak neki némi pénzösszeget, segélyül külföldi egyetemi útjára; az iskola épületére is ő vigyázott stb.[7]

1 Mentség 43. 44. ll.
2 U. o. 17. l.
3 U. o. 93. l.
4 Ezt ugyan nem írja, de a seniorság előtt ez állást viselték.
5 Említi: Mentség 17. l.
6 V. ö. Baksay Sándor «Gyalogösvény»-e II. kötetében a «Nagymama meséje» cz. elbeszélést.
7 Az iskolai törvények szorosan meg-

Kis Miklós e díszes álláson kivül néhány osztályban præceptorságot vagy segédtanítói tisztet is viselt.* Érdekesen beszéli el egyik tanítványa, hogyan jutott ezek egyikéhez, a rhetorikus, vagy oratori (4-ik) osztály præceptorságához.

1675. november 5-én egy Ladiver nevű fiatal embert tettek meg a tanárok præceptornak a rhetori osztályban. Az ifjuság, mely a neki nem tetsző tanárok ellen felzendült, a præceptorok iránt sem volt kiméletesebb.

Ez osztály tanulóinak, nem tudni mi okból — a tudósító szerint «sok okokra nézve» —, talán szigorúsága vagy épen annak hiánya miatt vagy talán mert csakugyan nem tudott tanítani, nem tetszett. Idegenkedésüket egyáltalában nem titkolták el s először azzal mutatták ki, hogy nem jártak el leczkéjére s tudtára adták Csernátoni professzornak, hogy tegyen mást helyette, mert «nem veszik föl», sem leczkéjére nem járnak. De Csernátoni addig beszélt a lelkükre, hogy ismét elfogadták, de oly feltétel alatt, hogy ha rosszul tanít, az ablakon is kivetik.

A præceptornak csakugyan később sem sikerült meghódítani a tanulókat. Egy pár nap mulva újra ismétlődött a tüntetés s ekkor Csernátoni magához hivatta Vass Györgyöt, egy tizenhatéves ifjút, a ki, úgy látszik, főkolompos volt a tüntetésben s próbálta, ha kedvező véleményre birhatná.

szabják a senior jogait és kötelességeit. Ilyen törvényt l. Gönczi Lajos: A székelyudvarhelyi ev. ref. koll. értesítője 1894/5-ből. (U. o. 1895.) 84. 85. l. (1682-ből), az esküforma u. o. 101. l., a debreczeni ref. főiskoláét «Series studiosorum in schola Debrecina Helv. conf. addictorum, ab anno Chr. 1588.» Ugyanitt az esküforma és a seniorok névsora is közölve van. A sárospataki seniorok névsorát 1631—1671-ig l. Koncz J. A marosvásárhelyi ev. ref. koll. története. (U. o. 1896.) 174—175. ll. 1682—1809-ig: Szombathi János, A sárospataki ref. koll. rövid hist. (U. o. 1809.) 37—39. ll., a gyula-fejérváriakat Koncz i. m. 175—176. ll., a maros-vásárhelyieket u. o. 526—528. ll. stb. A seniorság intézményéről bőven szól Koncz i. m. 523—531. ll. V. ö. tőlünk «Pallas nagy Lexikona xv. köt. 677—678. ll.

* «Abban a *Collegium*ban (t. i. a nagyenyediben) egynéhány *Praeceptori*ákat viselvén . . .» Mentség 73. l.

— Vegyék föl Ladivert, mondá, hiszen akadémikus, hogy ne tudna tanítani?

Vass azt felelte rá: «Még nem vagyunk oly tudósok, hogy csak deák is ne tudna tanítani bennünket.» Úgy látszik, az is egyik oka lehetett a lázongásnak, hogy nem az enyedi deákok közül kaptak maguknak præceptort.

Ezután egy kevés időre megint elcsendesült minden. Közbejött a Bánffy Pál «exitusa», a ki annak örömére, hogy lerázta az iskola porát, nagy vendégséget adott s most az ifjúság is ennek hatása alatt egy ideig békülékenyebb lett.

De a következő év elején még erősebben tört ki az elégületlenség — «összeesküvés» alakjában. Összebeszéltek és elhatározták, hogy együtt mennek a professzorokhoz követelni, hogy tegyen más præceptort, mert ezt csakugyan kivetik az ablakon; egyúttal közös akarattal megegyeztek abban is, hogy azzal is úgy bánnak, a ki velük egyet nem értene. Úgy is tettek. Elmentek a tanárokhoz. Ezek belátták, hogy tovább nem lehet erőltetni a dolgot, magukhoz hivatták Ladivert s rábeszélték, hogy ő se állítsa tűhegyre a dolgot, térjen ki az ifjúság útjából, a mit akarva, nem akarva, meg is tett. Helyébe Misztótfalusi Kis jött, egészen az ifjúság kedve szerint való ember: «kaptunk híres præceptort, úgymint Tótfalusi uramat,» — írja diadalérzéssel Vass György, a főkolompos, ki e deákcsínyt az utókor számára írásban megörökítette.*

II. CSERNÁTONI PÁL NÉVALÁÍRÁSA.

* Czegei Vass György és Vass László. naplói. Közli NAGY GYULA. (Bpest 1896.) 4. 5. l.

12. FOGARAS.

IV.

A seniorság, vagy præceptorság után a végzett deák rendes szokás szerint rektornak vagy tanítónak ment a környék egyik nagyobb falujába vagy városába. A protestánsoknál ez időben, de később is, egész a legújabb időkig rendes szokás volt, hogy a tanítói állomásra végzett theologus deákot hoztak valamely főiskolából, abból, melyhez évek során hozzá szoktak. Ez eljárás mellett, — melyre eleinte a kényszerűség vitte őket, mivel nem is volt más mód, melyet választhattak volna, — azért is szívesen megmaradtak, mert nagyon kényelmes volt: a rektor a papnak segéde is lett, vasárnap délután ő prédikált, temetéseknél ő énekelt, vagy ő mondotta a halotti oratiót; más részről a fiatal embernek ezáltal módot akartak nyujtani azon ismeretek gyakorlati úton való elsajátítására, melyekre mint lelkésznek — ez volt a főczél — és iskolafelügyelőnek nagy szüksége leendett. Az illető rektornak ezeken kivül volt egy mellékczélja is, az nevezetesen, hogy megtakarított jövedelméből külföldi egyetemre mehessen. Mert az úgynevezett rektoriák csak egy-két évre szólottak: arra senki sem gondolt, hogy a tanügy szenved az örökös személyváltozásnál, sem arra, hogy a rektor, ki állását csak eszköznek nézte, gondolatban már jóelőre a külföldi egyetemeken kalandozott: az ilyen változást természetesnek tartották, hiszen a pap is csak úgy maradhatott, ha évenként a szokásos papmarasztó-napon még egy évre megmarasztották.

E rektori helyek a deákság tudatában jövedelem szerint osztályozva voltak s a tanulók kor és kiválóság szerint válogattak belőlük.* Közöttük nem utolsó helyet foglalt el a

* Az 1671. évben kiadott nagy-enyedi coll. gondnoki utasítás 10 pontja. Prot. Közl. 1886. 65. l.

fogarasi. Misztótfalusi Kis tehát, az ifjúság között rangra nézve is első, a mint deákévei 1677-ben kiteltek, ezt választotta. Az ő szeme előtt is már ekkor a külföldi út lebegett. Fogarasra különben az is vonzotta, hogy itt volt lelkész 1674 óta, a mikor a katholikusok a nagybányai református templomot elfoglalták, papot és tanítót elűztek,[1] Horti István, ifjúságának gyámola és hű barátja.

Sem az iskolának, sem az egyháznak, sem a rektornak nem volt oka megbánni választását. Misztótfalusi Kis kedvvel és lelkismeretesen megfelelt hivatásának: jó «scholamester» volt, a ki ép olyan szívesen tanított az alsó, mint a felső osztályban s az oratorián, syntaxison kivül szivesen «bébelődött» az ábéczével is;[2] egyéb teendőinek is jól megfelelt.

13. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS NÉVALÁÍRÁSA.

Mint már említettük, zeneértő volt s zeneismeretének most jó hasznát vette: a fogarasi templomban, mint énekvezető hozzá szoktatta a közönséget a helyes énekléshez, mely azt gyermekéveiben az iskolában kellőkép sohasem tanulta meg s úgy elferdítette az énekek dallamait, hogy meg se lehetett ismerni, melyik zsoltárt éneklik,[3] pedig külföldön már az éneklőórák is tisztán és hibátlanul énekelték azokat;[4] a templomi szószéken is megállotta helyét s a kik hallgatták, azt mondták róla, hogy idővel jó pap lesz belőle.[5]

1 Prot. Közl. 1888. 205. l.

2 Mentség 73 l.

3 U. o. 93. V. ö. Sz. MOLNÁR naplója, lev. 253, 297, 323. l.

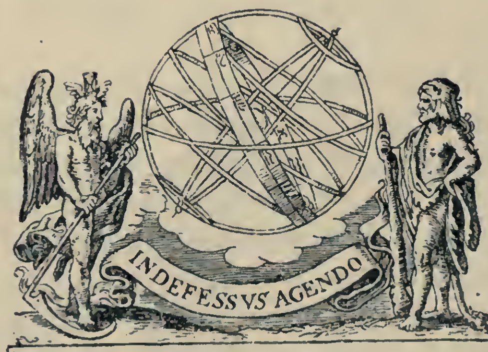
4 «. . . Igen nagy tanácsházok vagyon (t. i. a dordrechtieknek), kin az derék óra, mikor azon által jöttünk, gyönyörűven énekli vala az 139 zsoltárt, editionis Lobvasserianæ.» SZEPSI CSOMBOR MÁRTON: «Europica Varietas» (1620.) Szamota kiadásában 136. l.

5 Mentség 17. l.

Ő sem panaszolkodhatott: tanítványai, a lelkész, a közönség szerette s hogy boldogságából semmi se hiányozzék, egykori præceptora is ide került s elvállalta iskolájában a præceptori tisztet: most szerepet cseréltek s ez az Ölyvesi később is büszke volt rá, hogy Kis Miklóstól tanult meg énekelni.*

A fogarasi rektorság jól jövedelmezett, a mit eléggé bizonyít az, hogy Kisünk három év alatt háromszázötven tallért gyűjtött ott össze s megelégedéssel tekintett a jövő, a külföldi út elé, melynek végén egy nyugalmas lelkészi állomás integett felé. Fiatal ember a pálya kezdetén hogyan gondolt volna arra, hogy élete a küzdelmek szakadatlan lánczolata lesz s hogy munkája gyümölcsét soha sem fogja élvezni.

* Mentség 93. l.

14. A BLÆU KÖNYVNYOMTATÓCZÉG EMBLEMÁJA,

MÁSODIK KÖNYV.

AMSTERDAMBAN.

15. AMSTERDAM.

I.

MAGYARORSZÁGON, valamint a külföldön a nemzeti nyelvű biblia terjesztését nemcsak egyházi, hanem nemzeti ügynek is tekintették a protestánsok. És valósággal az is volt. Ez érteti meg velünk az angol, német stb. bibliafordítás nagy irodalmi és nemzeti jelentőségét.

A magyar biblia nálunk is teljesen összeforrt a protestáns nép életével. Szellemi szükségét ebből elégítette ki, ehhez fordult örömében, ezzel vigasztalta magát bánatában; bölcsőjénél altatóul ennek versbe szedett zsoltárait énekelték; innen tanították először imádkozni; gyermek korában ebből tanult meg írni és olvasni s a gyermek, a ki csodálkozva nézett a sárgult titokzatos levelekre, melyeket nem értett, agg korában is áhítattal forgatta azokat; élete minden körülményei között jó barátja lett e könyv, itt megtalálta hasonlatban nemzeti történetét is, lelkébe vésődött annak minden szava; belőle vette képeit, ennek nyelvén beszélt s gondolatai is e szerint alakultak. E szent könyv nagy missiója magyarázza meg a két Rákóczy

György érdeklődését a váradi biblia iránt, bizonyára ez és nem a jezsuita Káldi rábeszélése indította Bethlen Gábort is arra, hogy ezer aranyat adjon a magyar katholikus biblia kinyomatására. Úgy gondolkodtak ők is, hogy minden családban lenni kell egy magyar könyvnek, melyet folyton olvassanak, hogy ez által a nemzeti nyelv és egyszersmind a nemzeti öntudat egyik hathatós fentartója és erősbítője legyen. E felfogást örökségül hagyták utódaikra is, kik szintén fejedelmi kötelességük közé tartozónak ismerték arról gondoskodni, hogy mindig feles számmal forogjanak példányok a nép kezén. Erre nézve Apafi fejedelem sem volt kivétel, a mi csoda is lett volna egy olyan uralkodónál, a kit egészen vallásos szellemben neveltek, a kivel már tizenhárom éves korában theologiai művet irattak s a ki később, már mint fejedelem, magyarra fordította Wendelin Theologiáját. Hogy a biblia iránt való érdeklődése nem nyilvánult olyan tényekben, mint pl. a Rákóczyaké, az jellemében gyökerezett, valamint az is, hogy nem ő vette kezébe ez ügyet: mivel ha valamit tenni kellett, azt mindig szivesen átengedte másnak.

Ez érdeklődés nem korlátozódott pusztán a fejedelmi udvarokra. Főurainknak is és kivált nejeiknek volt érzékük ez iránt s a pártolásban ők sem maradtak hátra. Frangepán Kata, Nádasdi Tamás, Nádasdi Anna, Patócsi Zsófia, Báthori Kristófné, Ecsedi Báthori István és nejének neve,* hogy többeket ne említsünk, ez által is meg van örökítve.

Teleki Mihály, Apafi hatalmas minisztere, a ki Erdélyben «minden volt mindenekben», az ország ezerféle dolga és a birtokszerzés szüntelen gondja közepette is szakított időt a biblia ügyével való foglalkozásra. Őszinte érdeklődése, mely élte végéig nem szűnt meg, nagyon sokat használt ez ügynek. Sokszor és többféleképen nyilvánult az, így

* Bod: A szent bibliának historiája. Szeben, 1748. 133. s k. ll.

többek között a Horti István nagybányai lelkészszel váltott levelek is fentartották emlékét.*

Kétszer is írt neki, hogy kerítsen számára bárhonnan «kisded forma» bibliákat. A papok mindig kellőkép fel tudták fogni egy főúr érdeklődésének jelentőségét s szították a tüzet, hogy valamiképen ki ne aludjék.

«Hogy kegyelmed apprehendálta, — írta neki Horti egyik levelére válaszolva, — az ecclesiáknak következhető nagy kárát abbul, hogy Belgiumban az apró formákban nyomtatott bibliák elfogytak, hála Istennek! E nagy kárnak megelőzésére szükség mind a politiában, mind az ecclesiában elől járó embereknek szorgalmatosan vigyázni.»** Ugyanakkor, midőn így félre alig érthetően figyelmeztette, azt is megírta neki, hogy mi módon lehetne a hiányon segíteni. Olyan tanácsot nem mert adni, pedig ez lett volna a legegyszerűbb, hogy mint a visolyi bibliánál, álljanak össze a főurak s nyomassák ki saját költségükön. Tudta, hogy más lett azóta a helyzet s nagyot csappant az áldozatkészség is. A két Rákóczyra sem mert hivatkozni: tudta, hogy hiábavaló lett volna. Volt egy kényelmesebb s kevésbbé költséges út és mód is, melynek egyszer már volt sikere, melyet azóta emlékezetben tartottak, mit se törődve azzal, hogy a nemzeti önérzetet nagyon sértette.

1645-ben az Amsterdamban tanuló magyar deákok rábeszélték Janson János könyvnyomtatót és kiadót, hogy adja ki a Károli-féle bibliát. Biztatták, hogy jó kelete lesz, nagy haszna lesz belőle, mivel harminczhárom (1612.) év óta nem jelent meg új kiadása s ajánlkoztak a nyomdai corrector teendőinek végzésére. Janson, a ki arról volt híres, hogy az utánnyomásokból él s mihelyt hallja, hogy külföldön vagy hazájában kelete van valamely műnek, azt rög-

* A Teleki-család levéltárából kiadta Koncz J. Prot. Közlöny 1888. 205—206. ll.

** Az 1668 márcz. 22. kelt levélben. Prot. Közlöny 1888. 205. l.

tön újra kiadja ő is,* vállalkozott az utánnyomásra s vállalkozását nem is volt oka megbánni. Azóta e példa folyton kisértett. Horti sem tudott okosabb tanácscsal előállni. Megírta Telekinek, hogy Magyarországon se pénz — ezt értheti a «készület» alatt — se nyomda, se papír nincs,

יהוה

SZENT
BIBLIA
AZ AZ
ISTENNEK Ó ES
UY TESTAMENTOMÁ-
BAN FOGLALTATOTT
egész szent Irás
MAGYAR NYELVRE FORDITATOTT
CÁROLI GÁSPÁR
által
Es mostan NEGYEDSZER . à Franciai
[illegible] MOLNÁR ALBERTUL
rendelt Soltar Könyvel . Palatinatusi Ca-
techismussal . s egy-nehány könyörgéseknek es
Ceremoniaknak formáival egyetembe
ki botsáttatott . à Belgiomi Academi-
akban tanuló Magyaroknak forgo-
lodások [illegible]

AMSTELODAMBAN
IANSONIUS IANOS
Költségével 1645
esztendőben

16. A JANSON-FÉLE AMSTERDAMI BIBLIA (1645) CZÍMLAPJA.

hogy olyan szépen, tisztán és «magát kedveltető kisded formában» «unodalmas és káros várakozás nélkül» kinyomtassák. Leghelyesebb lesz most is az előbbi módot követni. Egy ott tanuló magyar ifjút meg kell tenni correctornak, a kinek ellátását és ruházatát hazulról fizetik s mivel arra

* Lorck: Handb. d. Gesch. d. Buchdruckerkunst I. 249. l.

alig van kilátás, hogy a deákok biztatására valamely nyomdász erre vállalkozzék, meg kell valamelyiket kinálni öt- vagy hatszáz tallérral, mely némi biztosíték gyanánt is szolgáljon, — úgy azonban, hogy ezt az összeget később bibliákkal számolja le. Annyira bízott Horti ez út és mód sikerében, hogy azzal biztatta Telekit, hogy ily módon egy év mulva kész lesz az új biblia.[1] De nem úgy történt.

Tíz év múlt el azóta és még mindig nem akadt vállalkozó. Ez idő alatt Horti sorsa is nagyot változott. Akkor még nagybányai pap volt, a mikor Teleki a fentemlített levelet írta neki. A Telekivel való érintkezést ezután sem szakította meg s aligha nem az ő keze működött abban is, hogy a nagybányai templomfoglalás után Apafi Fogarasra hívta papnak.[2] A bibliakiadás ügyéről ezután sem feledkezett el, sőt most már a fejedelem közelében nagyobb hatással izgathatott mellette. Sikerre most már annál is inkább lehetett kilátás, mert a vas következetességű Tofeus Mihály püspök vette kezébe az ügyet, a kiről mindenki tudta, hogy a mit föltesz magában, keresztül is viszi. A Gilányi-féle végrendelet végrehajtása elég bizonyság volt erről.[3]

Gilányi Gergely, Apafi sógora és konyhamestere, összes vagyonát unokaöccsére[4] s ennek halála esetére a református egyházra és collegiumokra hagyta. Örököse csakugyan utódok nélkül halt el, de az egyház azért mégsem juthatott a hagyományozott birtokokhoz. A végrendelet végrehajtását megakadályozta a hagyományozó özvegye, ki az összes birtokokat maga részére foglalta le.

1 Lorck: Handb. d. Gesch. d. Buchdruckerkunst. I, 249.

2 Prot. Közl. 1888. 205. l.

3 A per történetét maga Tofeus megírta. Kiadta Bod. Smirnai Sz. Polikárpus (H. és év sz.) 115—128. l. és Koncz József: Tofeus Mihály erd. ev. ref. püspök élete. Kolozsvár, 1893. 14—21. ll.

4 A végrendelet Hujetner Jakabnak Gilányi Judit fiának mondja. Bod (id. m. 114.) Gilányi Hujemmer Jakab deáknak nevezi. Nagy Ivánnál (Magyarország csal. IV. 403. és Pótlékköt. 253.) erre nézve sem útbaigazítást, sőt téves adatokat találunk. Arra nézve, hogy »*öcs*« régente ‚unoköcs' értelemben használtatott l. Sz. Molnár naplója lev. 84. l.

Az 1679 junius 4-én püspökké választott Tofeusnak első dolga volt a képviselt egyházat jogaihoz juttatni. Mindjárt egy pár nap mulva az özvegyhez küldött két tanárt s felszólította a hagyomány kiadására. Az özvegy erről hallani sem akart, hanem huszonhatezer forintot igért helyette. Nagy vagyonról volt szó: tizenötezer forint készpénz, tízezer forintot érő gyöngyök, drága köntösök és fegyverek, három falu, egy kolozsvári, egy fejérvári ház stb. Tofeus nem engedett. Követeket és levelet küldött a fejedelemhez is, de sikertelenül. Többszöri izenetváltás után, melyből a püspök meggyőződhetett, hogy az özvegygyel így aligha boldogul, mivel a fejedelem s az urak is az ő pártján vannak, a végsőre határozta magát.

Június 19-én reggel 9 órakor felkelt betegágyából s személyesen elment a fejedelemhez. Megkérte, hogy hívja be a református tanácsurakat, kik, országgyűlés lévén, már össze voltak gyűlve. Midőn ezek, köztük első sorban Teleki Mihály, Rédei Ferencz, Bethlen Gergely bejöttek, egy izgató, velőkig ható beszédet mondott, melynek hangja VII. Gergely és III. Incze pápa s a német császárok között folyt viszály szenvedélyességére emlékeztet.

Beszédét a református egyház szegénységének rajzolásával kezdette, mely noha első egyháza Erdélynek, a mióta fejedelme is református, mégis olyannyira szegény, hogy szemérem* ki is mondani. Nincs három pénzt érő ezüstje, sőt csak egy pénze is, semmije nincs, hanem «egy Tatárországból a rablóktól kihozott czondorlott tarisznyához hasonló». «Annyi a sok szűkölködő minister** és háza népe, — így folytatta tovább, — hogy csak isten tudja. Kinek saruja nincs, kinek nadrága, kinek öve, kinek semmi köntöse, semmi költsége; kinek felesége, gyermeke otthon mezítelen és éhel-haló». Aztán elmondta, hogy az egyház

* A. m. szégyen.
** Pap (verbi divini minister).

17. TELEKI MIHÁLY.

szomorú sorsát megszánván Isten, arra indította a Gilányi szivét, hogy mindenét az egyháznak hagyja.

«Tudta ezt jól — úgymond — a felesége, Gilányiné asszonyom, a Nagyságod[1] testvérnénje, mert keze beadásával erősítette urának ilyen testamentumát, mindazáltal mihelyt Jakab deák meghólt,[2] mindjárt felkölt Ebesfalváról és mindenét, valahol valamije vólt nevezett Jakab deáknak, elfoglalta, vette, hatalmason s ma is mindent magánál tart, nem gondolván sem Istennel, sem Nagyságod jó és hatalmas fejedelmi intésével; a mit az oltárra tett idvezült ura és az Istennek hagyott, szentelt, azt minden tartózkodás és félelem nélkül elvonta, elvitte» ... «Ezt az egy özvegyasszony által lett rettenetes erőszakos sacrilegiumot[3] semmi vallás Erdélyben a maga feleiben el nem szenvedné. Ha pápista asszony volna, felkelne a pápistaság s erővel is markából, torkából kihúzná s vonná. Ha unitaria asszony cselekedte volna, felkelne az unitariusság és torkon verve elvenné tőle, de ihol ez ellen senki csak meg sem mattzan:[4] én mellettem senki sincs».

A rettenthetetlen, szókimondó püspöknek, a ki, mint egykor Gellért püspök, a templomban is szeme közé vágta az igazságot fejedelemnek és főuraknak egyaránt, volt bátorsága megleczkéztetni a fejedelmet.[5]

1 T. i. Apafi fejedelem.

2 Lásd fentebb 35. lap 4. jegyzetét.

3 Szentségtörés.

4 Igy «mocczan» helyett.

5 Idézeteket közölnek egyházi beszédeiből (Szent Zsoltárok resol. 1683.) Bod (id. m. 111. 112. ll.) bővebben Koncz (id. m. 39—46. ll.) Mutatványul álljon itt egy idézet: «Szólhatnék itt a mi uraink vidámságárul, — írja a 105. zsoltár magyarázatában, melyet az 1681-iki nagy-sinki országgyűlés alkalmával mondott el — víg lakásáról, vendégeskedéséről s azokról a rút utálatos ordításokrúl, kiket tegnap cselekvének és a melyek nemhogy megélemedett idejű, tisztességes tanácsos emberekhez, urakhoz, hanem alávaló rossz gaz szolgákhoz is nem illettek volna. Elhagytátok vala ezt a rút életet egy darab időtől fogva, de úgy látom, hogy ismét eléhozátok ama fogarasi boldogtalan időket. Én nem tudom, játszótársatoknak tartjátok-e az Istent, avagy azt gondoljátok, hogy nem tudja s nem látja ezeket, avagy talán nem meri megbüntetni! ?» Egyházi beszédeit, melyekben ilyen tört. vonatkozások nagy számmal fordulnak elő, az újabb tört. írók (pl. Acsády is), korrajzi forrásmű gyanánt használják.

«Nagyságod — így folytatta tovább — a nénjének faveál, ezek az urak mind egyig egy asszonynak ily gonosz cselekedeti mellé szítanak, az ecclesián tett hatalmaskodását senki sem szánja, senki csak jó szavát, se tanácsát nem nyújtja, úgy hogy e siralmas szoros igyben* elhagyván engem mind Nagyságod s mind az urak, kénszeríttettem én tanács kérdeni a pápistákhoz és az unitáriusokhoz folyamodni. Hiszen hihetetlen s kibeszélhetetlen nagy hidegség ez mindenektől mind Istenhez s mind az ő szent felsége dicsőségéhez! Lássa meg az Isten s itélje meg! Bizony, urak, bizony, ti urak, az Isten a lelketeken vészen ezért számot. Mert hogy-hogy vagyon ez? Hiszen, kegyelmes uram, az erdélyi ecclesia szülte Nagyságodat s a Nagyságod nénjét az Istennek! Titeteket, urak, ezen erdélyi ecclesia szült az Istennek: tiétek a haza, tiétek az ecclesia, én ebben a hazában egy bitang vagyok, ki a tótok és németek elől való félelem miatt futottam ide s ihol la, én keresem a ti ecclesiátok javát! A ti ecclesiátoknak s anyátoknak s ti fiak lévén, csak meg sem komolítjátok.** Soha az Isten ezt ti bennetek büntetetlen nem hagyja: pogányokban is iszonyú hidegség volna ez!»

Midőn e szavakat mondta a beteg főpap, elérzékenyült és sírni kezdett, mely a fejedelmet és tanácsurakat is mélyen meghatotta. De újra összeszedte erejét s még élesebb hangon folytatta:

«Im azért, kegyelmes uram, Nagyságod eleibe jöttem, az urakkal együtt, hogy a mit akarok, arról protestáljak. Mivel, kegyelmes uram, ez a Nagyságod nénje sem Istennel, sem jó kegyelmes fejedelmével nem gondol és mint ama biró, sem Istentől, sem emberektől, egy asszony lévén, nem fél, hanem maga keményen, erőszakosan, hatalmasan úgy tartja

* A. m. ügy.
** A. m. megkomorít; rendesen kiható, itt szenvedő jelentéssel.

mindenét az ecclesiának, mint Trombicza,[1] tehát így értsen Nagyságod a dologról: Az ecclesia, mely ő néki anyja, eddig javait tőle szép szóval kérte; a ki az ötödik parancsolat szerint atyját s anyját nemhogy tisztelte vólna, hogy hosszú élete lenne magának s maradékának, de a nyólczadik parancsolat ellen ellopta, fosztotta az ő lelki anyjától minden javait, szép intésére s kérésére meg nem adja».

Sőt még a fenyegetéstől sem riadt vissza, mely nem csak Apafi Annának, hanem fejedelmi sógorának s a pártját fogó uraknak is szólt:

«Kegyelmes uram! Az ecclesiának, mint anyának, veszszeje is vagyon: azzal nyúl engedetlen leányához. Mert, kegyelmes uram, Nagyságodnak vérem hullásával s éltem fogytával is szolgálok, mint jó kegyelmes uramnak, ha úgy kivántatik, mint Nagyságodnak subjectussa,[2] igaz hive. De Nagyságod nekünk a lelki dolgokban nem parancsolhat, mert res divinæ imperatoriæ maiestati non sunt subjectæ,[3] abban s jurisdictiójában annak külső magistratustól nem függünk. Én azért igen alázatosan instálok Nagyságodnak, mindeneket most jól meglásson, fontoljon, hányjon, vessen, hogy (ha) ezen dologért a Nagyságod méltóságos házát, nemzetét[4] valami szomorú és hallatlan dolog s példa követi: én most jó eleve protestálok, hogy annak oka én nem lészek s nem is akarok lenni, hanem annak az asszonynak példa nélkül való nagy engedetlensége s keménysége az ő lelki anyjához, az ecclesiához.

«Én azért — így folytatta tovább — két hét vagy másfél hét múlva összegyűjtök kétszáz papot, azok előtt a dolgot úgy, mint Nagyságod előtt megvilágosítom s talán jobban is, mert hiszem az Istent, hogy akkor jobb egészségem lészen: erre az asszonyra törvényt tétetek és Isten bizony-

1 Egy hírhedt tolvaj neve.
2 Alattvaló.
3 Az isteni dolgok a császári méltóságnak nincsenek alávetve.
4 A. m. nemzetség.

ságom, kegyelmes uram, hogy a hólttestének kell megfizetni, a mit most elevenen meg nem ád. Mert ki prédikál, orál, ritmizál, énekel néki, holott egy pap, egy deák, egy falusi mester nincs Erdélyben, a kit meg nem bántott, sértett, keserített vólna e nagy erőszaktétellel».

Ezután felszólította a fejedelmet, hogy közbelépésével előzze meg ezt a családját érhető szégyent. Sőt engedékenységet is mutatott: legyen az özvegyé egy birtok haszonélvezeti joga, csak adjon róla írást, hogy el nem idegeníti s hogy holta után visszaszáll az is az egyházra. Beszéde végén még egyszer hevesen kitört az özvegy ellen:

«Elviselhetetlen s szenvedhetetlen gonoszság ennek az asszonynak ez a cselekedete. Oltalmazzon, kegyelmes uram, az Isten minket ilyen patronától, a ki nem hogy maga adna s hagyna valamit az ecclesiának, de a mit édes ura adott s hagyott is, azt is elhúzza s vonsza».

Ezeket mondva a főpap ismét könyezett s oda ment a fejedelemhez és megfogván köntösét, így szólt: «Az Istenért, Nagyságod, kegyelmes uram, mindenekről megbocsásson, mert látom, hogy soha ennél különben a dolog véghez nem mehet».[1]

A beszédnek, melyet a szomszédszobából Apafiné, Bánfiné és mások is végig hallgattak, rendkivüli hatása volt. A fejedelem és tanácsurak is könyeztek. A túléles kifakadásokért sem nehezteltek meg,[2] mert látták, hogy az egyház érdekei iránt való buzgóság ragadta el az ősz püspököt s mint öreg szolgánál, megszokták már és megbocsátották neki.[3] A kivánt eredménye is meglett, Gilányiné mindent kiadott, a mit lefoglalt, csupán az említett birtok haszonélvezetét tartotta meg.

1 Bod id. m. 126 l.

2 Ennek bizonysága az, hogy midőn csakhamar ezután és e miatt leköszönt a püspöki hivatalról, a fejedelem nem fogadta el lemondását. Lemondó levelét közli Koncz id. mű 21. l.

3 Tizenöt évig volt udvari lelkész.

Hosszasabban időztünk e pör ismertetésénél, de mint alább látni fogjuk, szorosan összefügg az a bibliakiadás ügyével is.

Egyházi és világi férfiak eleinte úgy akartak segíteni a bibliahiányon, a mint Horti tanácsolta Telekinek, t. i. rá kell beszélni egy külföldi könyvkiadót, hogy saját költségén adja ki azt, a busás haszon reményében: de semmire sem mentek.

Most, hogy Tofeusnak a Gilányi-hagyaték kezei között volt, más gondolata támadt. Hogy e kor hasonlatával éljünk, úgy tett, mint a zsidók az ellenségen vett győzelem után: a zsákmány egy részét Istennek kivánta áldozni. Föltette magában, hogy a Gilányi-örökséggel kapott készpénz egy részén a bibliát kinyomatja.

A pénz megvolt, még csak könyvnyomtató és képzett szakember hiányzott, a ki a nyomtatásra felügyeljen.

II.

Fentebb már érintettük, hogy Misztótfalusi Kis jó szónok volt, de azért a papi pálya iránt nem érzett különösebb vonzalmat; hogy jó rektor volt, a nélkül, hogy e pályán állandóan megmaradásra kedve lett volna.* Kedvvel nézett a külföldi út elibe, mely a világlátás és ismeretszerzés gyönyöreivel kecsegtette s egyelőre nem gondolt a jövőre.

Egy barátjának, a ki Nagy-Enyeden iskolatársa volt,** mindezt őszintén elmondta.

Pápai Páriz Ferencz, mert ő volt ez a barát, észre-

* Mentség 78. l.

** Pápai Páriz Ferencz Naplója végén közli nagy-enyedi præceptorsága idejéből tanítványai, a theologiai és bölcsészeti tanfolyamon levő barátai és tanulótársai stb. névsorát. Ez utóbbiak között áll a Misztótfalusi Kis («Nicol. Tótfalusi») neve is. E névsorok még nincsenek kiadva.

vette, hogy e fogékony léleknek irányt kell mutatni s eszmét kell adni, a melyért lelkesedjék; tehát igyekezett érdeklődését a könyvnyomtatásra irányozni.

«Tudom én — így szólt hozzá — hogy eleitől fogva idegenkedett kegyelmed a belső hivataltól, azért én javallanám, a mit én magam százszor megbántam, hogy nem cselekedtem, hogy kegyelmed praeter propria studia[1] circumspiciálna a typographiákban és ott ha annyit vehetne eszébe, hogy itthon dirigálhatná a typographiát, (minthogy a sok tudatlan emberek tractálásokkal igen eltöltek az itt nyomtatott könyvek a sok errorokkal)[2] és kitisztítaná azokat, igen jól cselekedné. Mert prédikátorink, Istennek hálá, elegen vannak Erdélyben, de ilyen ember kellene igen, a ki nincsen» s felhozta neki a Szenczi Kertész Ábrahám példáját, kinek munkája többet ért s érdeme maradandóbb sok lelkészénél.[3]

Misztótfalusi Kis, kinek szivében a becsvágy eddig szunnyadott, gondolkodni kezdett a mondottakon: mint mondja, e megjegyzés nem kicsiny szeget üte fejébe. Később elbeszélte azt Horti Istvánnak és Dési Mártonnak is, a kik szinte bátorították a vállalkozásra.[4] Az előbbi, kinek, mint láttuk, buzgósága és érdeklődése azóta sem lankadt, mióta fogarasi pap lett, azzal is biztatta, hogy csak keressen kiadót vagy könyvnyomtatót s a maga pénzéből is szivesen fizet hatszáz tallért, ha valaki felvállalja a kiadást s a nyomdai javítást pedig akkor ő reá fogja bizni.[5] Mint Horti, Tofeus szintén pártolta ez eszmét s azt mondta Kisnek, hogy csak vállalja fel a biblia nyomtatására való felügyeletet és a nyomdai

18. HORTI ISTVÁN NÉVALÁÍRÁSA.

1 Saját (t. i. theologiai) tanulmányain kivül.
2 Hiba.
3 Mentség 52.
4 U. o.
5 U. o. 78.

javítást, több hasznot tesz azzal a nemzetnek, mint egész életén keresztül a prédikátorsággal tenne.[1]

Ez egybehangzó biztatások és tanácsok arra birták Kis Miklóst, hogy külföldön az egyetemi tanulás mellett szerezze meg a könyvnyomtatói ismereteket.

Ez időtájt magyar tanulók különösen a hollandi egyetemeket látogatták; ennek theologiai intézetei hírnév tekintetében ekkor túlszárnyalták a régi hires német egyetemeket s már a nagy-enyedi tanárok egy része is itt tanult.

De azonkivül a könyvnyomtatás terén is első helyet foglalt el Hollandia. Mintha a dicsőség országról országra vándorolt volna, hol itt, hol ott ütve föl a sátorfát: előbb Németországnak, majd Svájcznak és Olaszországnak voltak világhírű könyvnyomtatói. A tizenhatodik század végén e dicsőség elvándorolt Hollandiába s ez ország nagy városai vetekedtek egymással érte, hogy minél tovább marasztithassák falaik között. Először Antwerpenben a Plantin-házban[2] szállt meg; innen átment Leydenbe az Elzevir-családhoz, hol legtovább és legszívesebben időzött. A család egy ága Amsterdamban telepedett le, ide is ellátogatott, nem csupán Elzevir Dánielhez, hanem Athias Józsefhez, egy spanyol zsidóhoz, a ki a legszebb zsidóbetűkkel nyomtatott, a ki várt is e látogatásra, a mióta új hazája aranyéremmel és aranylánczczal tüntette ki;[3] a Wetstein és Blæu családhoz stb., a kik mindannyian méltók voltak a megtisztelő látogatásra.

Ezóta mindenki Amsterdamba[4] vágyott, a ki a könyv-

1 Mentség. 78.

2 «Hotel Plantin»: ez volt a világhirű könyvnyomtatóintézet neve.

3 Lorck: Handbuch d. Gesch. d. Buchdruckerkunst I. 247. l.

4 Amsterdamról a XVII. századi magyar útazóktól több leírás maradt fent. Így a Szamota István-tól kiadott «Régi magyar utazók Európában 1532—1770.)» (N.-Becskerek, 1892) cz. gyűjteményben Szepsi Csombor Mártontól (136. l.), Haller Gábortól (224 l.). A XVIII. század elejéről különösen érdekes Kérészi István útleírása, melyet az «Alsófehérmegyei

nyomtatást jól meg akarta tanulni. Misztótfalusi Kis Miklós is erre irányozta útját. Különben azt, a ki a magyar biblia nyomdai javítója akart lenni, a hagyományok is ide vonzották: itt élt, a mint már említettük Janson János, a magyar biblia legutolsó kiadója, a kinek nyomdája, ha maga nem élt is, még mindig jóhirű volt.

Misztótfalusi Kis az 1680. év őszén a franczia királyhoz követségbe küldött Absolonhoz csatlakozva, útra kelt Hollandia felé. Amsterdamba érkezve, mielőtt itt megtelepedett volna, előbb tájékozódó kirándulást tett Leydenbe és Utrechtbe. Innen írt november 12-én Absolonhoz.[1]

Nyomdafelszerelésre nézve egész Amsterdamban a Blæu-nyomdáé volt az elsőség. Már a század elején hires volt, midőn Blæu Vilmos,[2] a kiváló csillagász Tycho Brahe tanítványa, jó barátja alapította. Jó mechanikus lévén, különösen a sajtó szerkezetének javítására törekedett és nem eredménytelenül. A nyomdájában felállított kilencz javított sajtó, melyeket a kilencz Musáról neveztek el, messze földön híres volt. Fia alatt nőtt e hírnév: egész Európában nála nyomatták a legszebb térképeket s illusztrált műveket s nyomdaműhelyében állandóan 40—50 munkás — ez időben nagy szám — dolgozott. E műhely ugyan 1673-ban teljesen leégett,[3] de ha ő nem is,[4] fiai kiheverték a veszteséget s 1680-ban, mikor Kis Amsterdamba megérkezett, a Blæu János és Péter vezetése alatt már ismét virágzott.[5]

Misztótfalusi Kis is, a kinek becsvágya volt, hogy a legjelesebb mesterektől tanuljon, az ő nyomdájukat kereste föl.

tört., rég. és term. tud. egylet» 7. évkönyvében (1895.) ZLAMÁL ÁGOST tett közzé.

1 Absolonhoz írt levelét közli SZILÁGYI: Erd. orsz. eml. 17. köt. 138. l. V. ö. 122. l.

2 Baudet, Leven en Werken van W. J. Blæu. Utrecht 1871.

3 FOPPENS, Bibliotheca Belgica, 582. l. Hitsorsosai a nyomda leégésében büntetést láttak, a miért tizenhárom kötetes nagy térképét a pápának (VII. Sándor) ajánlotta. U. o.

4 Meghalt 1673 decz. 28.

5 LORCK: Handb. d. Gesch. d. Buchdruckerkunst 1. 228. l.

A «Bloemgracht»-on[1] a harmadik hídnál feküdt az impozáns nyomdaépület, mely már kivülről is hirdette, hogy tulajdonosa előkelő helyet foglal el Amsterdam könyvnyomtatói között, hogy azután belső berendezésével erre nézve minden kétséget eloszlasson. Az óriási, mindkét oldalon számtalan ablakokkal ellátott termen kivül, mely nyomdai műhelyül szolgált, volt külön térkép-nyomda, betűöntő műhely, correctori szoba, szárító hely stb. A «főutczára» néző oldalon vasrácsok jelentették, hogy ott fekszik az a szoba, melyben a térképek rézlapjait őrzik, a melyek egy tonnaaranyba kerültek. A szomszédos palota volt a Blæu-család lakóháza.[2]

Midőn a nagyratörő nagyenyedi deák e könyvnyomdába beköszöntött s elmondta szíve szándékát, a nyomda főnöke nagyon szivesen fogadta. Kis Miklós legelőbb is azt kérdezte tőle: «Miképen lehessek én, idős legény lévén, jó könyvnyomtató?»

— Hát nincsenek-é Magyarországon ahhoz értő emberek? kérdezte Blæu is.

— Vannak — válaszolt Kis, — de azon múlik kivált a jó munka, hogy nincsen alkalmas betűnk.

Blæu ekkor azt ajánlotta, hogy minden mást félretevén, a betűkészítés mesterségét kellene a magyarokkal megismertetni.

«Azonban — úgymond — a pénz a feje a dolognak. Mert ha pénz elég vagyon s esze az embernek, könnyű jó typographussá lenni az értelmes és tudós embernek.»[3]

Azután áttértek a tanítás díjára s félévre kétszáz tallérban alkudtak meg. Lakásról, élelemről s a szükséges szerszámokról Misztótfalusinak magának kellett gondos-

1 A. m. Blumengraft v. Blumengraben.

2 BAUDET, Leven en Werken van Willem Jansz. Blæu. (Utrecht, 1871.) 176—179. ll.: «Bijlage XIII. Beschrijving van de drukkerij der Blæu's.» Kivonat Zesen egykorú leírásából.

3 Mentség 47. l.

kodni.* Alkuvás közben Kis fölemlítette, hogy úgy tanítsa meg, hogy tökéletes könyvnyomtató legyen.** Blæu meglepetve tekintett reá, észrevette, hogy a könyvnyomtatás-

19 BLÆU VILMOS, A B.-NYOMDA UJJÁSZERVEZŐJE.

ban teljesen járatlan emberrel van dolga s megismertette az eljárással. Elmondá, hogy Hollandiában egyik ember aczélbetűkre metsz s abban gyakorolja magát, a másik

* Pápai Párizhoz írt levele 1681 jan. 15.
** Mentség 56. l.

matrixot,[1] azaz rézbetűt vagy betűágyat csinál vele, a mibe egy harmadik mesterember a betűt önti s azután jön a könyvnyomtató. S egy ember még a metszésben sem lehet tökéletes. Példaképen fölemlítette azt is, hogy az ő apja szép német betűket tudott metszeni, de latin betűket nem, hogy ő maga szinte csak a romana és rotunda betűfajokat metszi szépen, cursiv betűi már kevésbbé sikerülnek.[2]

Midőn Misztótfalusi még ezután is ragaszkodott ahhoz, hogy ő tökéletes könyvnyomtató akar lenni: Blæu azzal nyugtatta meg, hogy ő a követendő eljárást híven közli vele, de ne feledje, hogy a gyakorlat teszi az embert tökéletessé.[3]

Misztótfalusi Kis ekkor beállott a nyomtató műhelybe dolgozni. Különben nem ő volt az első magyar Blæunál, az erdélyiek már előbb felküldtek egy Gávai nevű fiatal embert hozzá, hogy tanulja meg a mesterséget, de az másfélévi tanulás után sem ment semmire.[4]

Misztótfalusi Kisre várt a feladat, hogy ezt a nemzeti becsületen ejtett csorbát is kiköszörülje.

Serényen dologhoz látott s minden nyomdai munkában részt vett, a mi legjobb mód volt arra nézve, hogy mindent megtanuljon.

Nagy-Enyeden Misztótfalusi Kis arról álmodozott, hogy egyetemi előadásokat hallgat; később is, midőn engedett Horti és Pápai Páriz rábeszéléseinek, csak mint mellékfoglalkozásra gondolt a könyvnyomtatói ismeretek elsajátítására. A mint Blæunál munkához fogott, csakhamar be kellett látnia, hogy e foglalkozás is egész embert kíván, hogy mindkét hívatásnak egyszerre nem felelhetne meg s be sem íratkozott az egyetemre. Arra is alig maradt ideje,

1 T. i. negativ betűket.
2 Mentség 44. l.
3 Mentség 56. l.
4 U. o. Levele Pápai Párizhoz 1681. jan. 15.

hogy — talán a nyelv tanulása végett — olykor-olykor egy iskolába ellátogasson.[1]

Mily kedvvel és szorgalommal dolgozott a nyomdában s csakhamar minő nagy haladást tett a betűöntésben, arról elég bizonyság, hogy egy év sem telt el s már azzal dicsekedhetett, hogy közel százezer latin és héber betűt öntött, sőt annyira vitte, hogy mestere a maga matrixait is vele javíttatta ki.[2] Ekkor mondhatta róla, szorgalma és haladása elismeréseül, hogy egy belgát százezer forintért se tanított volna meg mindezekre, nehogy elvegye kenyerét, oly sokra haladván, mint Kis Miklós.[3]

Nyomdai elfoglaltsága közepette nem felejtkezett el hazai pártfogóiról és barátairól sem s ezek között állandóan levelezett Tofeussal és Pápai Párizzal.

Érdekes világot vet gondolkozására ez utóbbihoz írt levele,[4] melyben nemcsak helyzetét ismerteti meg legjobb barátjával, hanem jövőre vonatkozó terveit is föltárja előtte:

«Ajánlom — írja — tehetségem szerént való szolgálatomat és minden isteni áldással bövös, szerencsés bóldog uj esztendőt kivánok uram kegyelmednek. Im megfogadám, uram, én a kegyelmed tanácsát és mindeneket félre tévén, arra fordítám minden igyekezetemet, hogy készítsek magamból annak a hazának javára olyan embert, nemcsak a minémüt kegyelmed emleget s kíván vala, hanem több afféle haszonra valót. Minden okok felett melyek vélekedő elmémnek serpenyőjét erre a részre még le nem nyomhatták vala, præponderála az, hogy eljövetelemkor tiszteletes püspök uram a biblia kinyomtatásának gondját reám bizá. A mely mintegy másfél esztendeig continue[5] Amsterdam-

1 «Nem átallanám én és átallanom nem kellene szürt is vennem reám, ha azzal hasznot szerezhetnék nemzetemnek: mellyért nem átalottam úgy lebotsátkozni, hogy . . . Belgiumban a gyermekek közé üljek s azoktól tanuljak.» Mentség 17.

2 Mentség 45. l.

3 U. o.

4 Bod közlésében maradt fent az «Életnek könyve» 27. jegyzetében.

5 Folytonosan.

ban a typographiában való forgásomat kivánja, semmi időm énnékem az akadémiákban való lakásra s tanúlásra nem maradna. Azért nemcsak egyéb okok ab honesto et utili ductae,[1] hanem ez a necessario[2] engemet erre únszolván s kénszerítvén, colligálám[3] Istennek felőlem ez akaratját és az ő felsége nevében én a dologhoz hozzá fogék. Látom is Istennek tapasztalható kegyelmét rajtam és segítségét. Már az öntésben annyi cognitiót[4] vettem, hogy ha mindjárt haza mennék is, matrixok és eszközök lévén, akármi typusokkal boldogíthatnám azt a hazát, ugy mint ki már öntöttem itt közel százezer betüt, deákot s 'sidót és nagyobb részént minden módon én készítettem el is, más senki hozzájok sem nyúlt. De mivel matrixoknak szerzésekre, a melyek kivántatnának ad typographiam bene instructam[5] és a melyek itt az én mesteremnél vagynak 6000 tallért érők, pénzt sohonnan nem várhatnék, azonban időmet s alkalmatosságomat s docilitásomat[6] is látom reá, már Isten segítségéből a metszéshez akarok fogni, a melyben is elegendő perfectiomat[7] reménlek addig hogy vészek, míg a biblia nyomtatásához kell kezdenünk, (mert még most hamar a' nem lészen) akkor osztán vel nolens[8] a typographiának mind csinnyát binnyát kitanulhatom. Isten mindenképen jól igazgatja a dolgot, csak a haza légyen hozzám hű és végye maga nagy hasznára s ékesítésére igyekező alumnusának szolgálatját; ha megcsalatkozott Gávaitól, talám többet nyér én bennem: nem lett Isten tanácsa nélkül. Költségemben ugyan bizony sokban telik, mert a tanítómnak csak félesztendeig kétszáz forintot fizetek; azonkivül a szállás- s asztaltartásra sok mégyen, eszközökre is. Hazamenetelemkor kelletik, ha mit akarok, 150 tallér. Mely én

1 Tisztességes és hasznos czélú (okok).
2 Szükségből.
3 Átlát.
4 Ismeret.
5 Jól felszerelt könyvnyomdához.
6 Tanulékonyság.
7 Tökéletesség.
8 Akaratlanul is.

tőlem bizony ki nem telhetik, de talám valami segítséggel lészen a haza e közönséges jóra való igyekezetemben. Avagy ha a sem lészen, kölcsön kérek itt pénzt s mégis véghezviszem, a mit elkezdettem. Tiszteletes püspök uramnak már két izben irtam mindezekről a dolgokról, kérem kegyelmedet, data occasione,[1] emelje kegyelmed is ott keresemet. Köszöntse kegyelmed becsülettel én nevemben tiszt. Dési,[2] Eperjesi,[3] Kolosvári,[4] Bajtsi,[5] Dobolyi Bálint uramékat. Kérem Dési uramat, a Kun uramék igért beneficiumban[6] ha mit vájhatna meg, igyekezzék iziben rajta, mert ha ez dolgot felőlem megértik, semmit onnét nem remélhetek. Az ur Istennek gondjaviselése alá ajánlom, uram, kegyelmedet s minden dolgát.»

«Amsterdámban 15-dik Januarii anno 1681. Kegyelmed együgyü jóakarója szolgál, ha él, M.-Tótfalusi Kis Miklós m. k.»

Pápai Páriz Ferencz, ekkor már nagyenyedi tanár, latin nyelven válaszolt e levélre s igyekezett bátorításával megtartani s tovább haladásra serkenteni Kist azon az úton, melyre rálépett.

Mint Szijgyártó Lukács Szenczi Molnár Albertnek, a midőn meghallotta, hogy könyvnyomdát szeretne alapítani,[7] ő is hazai és külföldi tudós könyvnyomtatók, mint Heltai Gáspár és Szenczi Kertész Ábrahám, továbbá Plantin, az Estiennek, Elzevirek, Janson és mestere példájával hozakodott elő, kik a tudomány terén is tündököltek. Biztatta, csak haladjon tovább ez úton s az egyetemi tanulás kedvéért le ne térjen valamikép róla. Ez nem lélekölő kézimunka, nem

1 Alkalom adtán.

2 Dési Márton.

3 Eperjesi Mihály.

4 Kolozsvári István gyula-fejérvár—nagy-enyedi tanár (1678—1715). Később még nevével talákozni fogunk.

5 Bajtsi András nagy-enyedi pap és esperestől l. HERMÁNYI DIENES JÓZSEF «Nagy-enyedi ekklésiának papjai». Erd. Prot. Közl. 1877. 528. l.

6 Valószinűleg pénzsegélyről van szó, melyet Misztótfalusi Kis a rozsályi Kun családtól, mint külföldi alumnus kapott.

7 Sz. Molnár naplója, lev. és iromá-nyai. Bp. 1898. 349. l.

tompítja az elmét, nem árt sem bölcsészeti, sem theologiai ismereteinek. Megnyugtatta, hogy egy zsinaton a püspök is helyeselte vállalkozását. Azután áttér a Blæu magasztalására. Szerencsés, úgymond, hogy olyan mesterre tett szert, mint a milyen a «nagy» Blæu, szerencsés, hogy an-

20. AMSTERDAM.

nak kegyét megnyerte; erőt és kitartást kiván neki s azt izeni, hogy ő, a kinek családja annyi díszes és hasznos művekkel látta el a keresztyén világot, az egyéb országok mellett eltörpülő Erdélyről se felejtkezzék el teljesen.[1]

E levél még inkább megerősítette Kis Miklóst elhatározásában.

* Bod, id. h

III.

Fent láttuk, hogy a biblia kiadásának szükségét egyformán átlátták az irányadó férfiak, valamint azt is, hogy a kiadás módozataira nézve nem egyeztek meg. Úgy látszik, a kinyomtatás módját eleinte mellékesnek tartották, gondolatuk csupán a czélra volt függesztve.

Pápai Páriznak, midőn Kis Miklósnak az említett jó tanácsot adta, szemei előtt egy oly könyvnyomtató lebegett, a ki külföldön tökéletesen elsajátítja a könyvnyomtatói ismereteket s itthon érvényesíti tehetségét és tudományát; Tofeus és Horti pedig azt hitték, hogy Hollandiában kell keresni kiadót s Misztótfalusi Kis vállalkozását is úgy értelmezték s biztatásaiknak is az volt az értelme, hogy tanuljon meg annyit a nyomtatásból, illetve egyéb ahhoz tartozó szükséges ismeretekből, nyomdai javításból, betűöntésből stb., a mennyit tudnia kell, hogy a nyomtatásra felügyelhessen s a könyvnyomtatót ellenőrízhesse.

Misztótfalusi Kis is így gondolkozott eleinte.* De csakhamar átlátta, hogy e mesterség egész embert kiván, sőt egy ember, ha egészen reá szenteli is magát, alig lehet benne tökéletes s lassanként meggyőződött arról is, hogy megfontoltabb volt a Pápai Páriz tanácsa, mint a többieké, s azt tűzte maga elé életczélul, a mit az javasolt. Ily értelemben írt haza Tofeusnak és Pápai Páriznak is.** Eleinte félt, hogy mint theologust ezután majd nem veszik számba, de Pápai Páriz e tekintetben is megnyugtatta.

Midőn Tofeus értesült arról, hogy Kis Miklós egészen a könyvnyomtatásnak szenteli magát, azután pedig haza készül, örömmel vette azt tudomásul. Ez lehetett inditéka,

* Apologia Bibliorum. Kol. 1697. 7. (számozatlan) lap: Epistola apologetica. 1

** Idézett levele 1681 jan. 15.

hogy most már ő is azon gondolkodott, hogyan lehetne a bibliát itthon kinyomtatni.* Ez újabb tervét közölte a fejedelemmel és a főurakkal s azok mindnyájan helyeselték azt. Közösen megállapodtak abban, hogy betűket s papírt hozatnak külföldről s a kiadásra itthon rendeznek be nyomtató műhelyt. A tervezett új kiadás mintájául az 1645-iki amsterdami bibliát fogadták el s ezért akartak a külföldhöz fordulni, hogy betű, papír és a könyvalakja mind ahhoz hasonló legyen. A rendek és Apafi külön-külön megbízólevelet állítottak ki Tofeus részére, melyekben felhatalmazták, hogy a szükséges költségeket az egyház pénzéből fedezheti.

Az első 1681-ik év augusztus 20-án Szamos-Újváron kelt és így hangzik:

«Mi Erdélyországban lévő evangelicus reformatus tanács uri renden levő hivei, kegyelmes urunknak ö nagyságának vallásunkon levő ecclesiák, collegiumok s azokhoz tartozó jók curatori s esperestjei és valakiket ezen dolog illethet, ez ide alább megirt személyek, adjuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik, ez mi leveleinknek rendiben, hogy mi kegyelmes urunknak ö nagyságának méltóságos tetszéséből s közönséges megegyező akaratbúl, Istennek ö felségének segitségével akarván kinyomtattatnunk a szent bibliát magyar nyelvünkön in octavo majori,** ugy a mint Belgiumban kinyomtatták volt, miden correctio nélkül, a nyomtatásban esett fogyatkozásokon kivül, a szent generalis ecclesia pénzébűl, kinek jobb móddal való végbevitelére ide hazánkba hozassunk mind betüket, mind papirosat s itt nyomtattassuk ki, közönségesen végeztük. Minthogy penig a szent ecclesiának erre az istenes munkára deputáltatott pénze tiszteletes Tofeus Mihály refor-

* Apologia bibliorum 7. számozatlan lap. (Epistola apol. I.) V. ö. PÁPAI PÁRIZ levele 1681 jún. 1.

** Nagyobb nyolczadrét alakban.

mátus erdélyi püspök uram keze alatt van s ö kegyelmének kell kiadni arra a szükségre kivántató minden költséget: assecuráljuk ö kegyelmét, mind magát, mind maradékát közönségesen e levelünk által, hogy valamennyi pénzt s egyéb szükséges jót költ arra a munkára tiszteletes Tofeus Mihály püspök uram, azt mindnyájan acceptáljuk, approbáljuk, hogy azért sem magának sem maradékának, ö kegyelmeknek semmi bántódása nem leszen; hozzá tévén azt is, hogy ha (kitől Isten oltalmazzon) erre a szükségre kivántató betüknek vásárlásában, meghozásában, vagy egyébképpen Istennek itéletéből származható szerencsétlenség miatt valami alkalmatlanság és kár esnék: arrúl sem Tofeus Mihály uramat, sem a generalis ecclesiát senki sem vádolja, nem keresi, mivel csak Isten adhat olyan nagy munkának boldog előmenetelt. Mely dolognak nagyobb erősségére s bizonságára és megirt tiszteletes Tofeus Mihály uramnak is mind magának mind maradékának jövendőbeli securitására adtuk és kezünk irásával s szokott pecsétünkkel megerősitett levelünket.»[1]

Ugyanez a tartalma az Apafi ugyanekkor s ugyanitt kelt meghatalmazásának is, azzal a különbséggel, hogy itt elmaradt a záradék, mely arról szól, hogy ha a betűvásárlásban s azok hazaszállításában vagy egyébként valami kár esnék, azért Tofeust senki felelősségre nem vonhatja.[2]

Kétségtelen, hogy midőn Tofeus e határozatokat hozatta, Misztótfalusi Kisre gondolt, nyomdai művezetőül őt szemelte ki.[3] E szándékát egy levélben tudatta is vele.[4] Kis Miklós becsvágyát ez még inkább növelte s a belé vetett bizalom ezen újabb nyilvánulása kitartásra buzdította.

Lelkesedése pillanatában merész tervek születtek meg

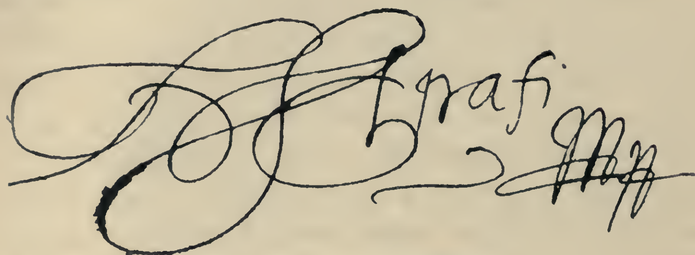
1 A Teleki-levéltárból közölte Koncz, i. m. 31—32. l. Aláírták Rhédei, Bethlen stb.

2 Koncz id. műve 30—32. l.

3 «Deliberatum est — írja ő maga — in ipsa patria præ oculis sanctæ ecclesiæ mea reducis in patriam opera sanctum hoc opus procurandum.» Apologia Bibl. 7. sztl. l. (Ep. apol. 1.)

4 Telekihez és Tofeushoz írt levelét (1684 aug. 15.) l. a *Függelék*ben.

agyában, a melyek azért nem voltak pillanatnyi életűek: lelke gyermekeit ha megszülte, föl is nevelte; különben is természete volt, hogy törhetetlenül ragaszkodott pillanatszülte elhatározásaihoz. Ha bíztak benne, e bizalmat meg is akarta érdemelni, ha kitűntették, hálásnak akarta érte magát mutatni. Feltette magában, hogy nem csak megtanulja a betűmetszést, betűöntést és könyvnyomtatást, hanem maga által metszett és maga által öntött betűkkel maga kinyomtatja a Zsoltárokat és az Új-Testamentumot: hadd lássák, mennyire érti mesterségét.[1]

21. APAFI NÉVALÁÍRÁSA.

Az alatt, míg Kis fejében ily tervek fogamzottak meg, a bibliakiadás ügye ismét tovább haladt egy lépéssel. Az erre szánt kétezerötszáz aranyat,[2] vagyis tízezer forintot, melyet Tofeus «az ország nagy szükségére» kölcsön adott, lassanként, sürgetésre visszakapta:[3] előbb ezer aranyat, majd 1682 nov. 28-ikán megismételt sürgetésre a még fentmaradt összeget.

A mint a pénz együtt volt, a következő évben Kolozsvárt egybegyült papok és főurak legelőbb is erről tanácskoztak.[4] Abban állapodtak meg, hogy levelet íratnak egy

1 Apologia bibliorum 7. sztl. l. (Ep. apologetica. 1.)

2 Egy arany = négy magyar forint. E 2500 arany további sorsáról l. Bod, Smirnai sz. Polikárpus 133, 151—152. Koncz, Tofeus élete 37, 38. Bethlen Miklóst a hűtlen kezelés vádja alól felmenti a Történelmi Tár 1899. évi folyamában közölt jelentés. (137—151. l.)

3 A sürgető levelet közli Koncz, Tofeus M. élete. 32., 33.

4 A tanács határozatának kelte: *1683. decz. 6.*

«tisztességes, tudós, buzgó» külföldi professornak, hogy értekezzék a könyvnyomtatókkal s tudja meg és tudósítsa őket, mennyibe kerülne a bibliának odakint való nyomtatása? Viszont más úton annak is járjanak utána, mennyi lenne a vám és harminczad, ha majd a nyomtatott példányokat haza akarják szállítani s azonkivül könyvnyomda felszereléshez szükséges eszközöket rendelnének meg? A külföldön nyomtatást is elhatározták, még mielőtt a tudós professor informátiója megérkezett volna. «Isten kegyelmét segítségül híván — így szól a határozat — mind a papyrosnak, mind a typusnak szépsége, mind az dolog hamarébb végbe menése kedvéért az biblia oda fel való nyomtatása és pénz oda felküldése legyen meg ...»

Egyelőre correctorokról nem gondoskodnak. Követül, ki a levelet fölvigye s mindezekben eljárjon, Kolosvári István gyula-fehérvári tanárt jelölték ki. Kisünkről is megemlékeztek, róla is határoztak. «Tótfalusi uram — így szól a határozat — jöjjen haza s hozzon elegendő matrixokat és egyéb typographiához szükséges eszközöket magával.»*

Csakhogy mindezekről őt tudósítani elfelejtették, neki fogalma sem volt arról, mik történtek odahaza, a szállingózó hírekből pedig épen mást következtethetett.

Már Pápai Páriz levele is beszélt harczi tervekről, Apafi magyarországi hadjáratáról, melybe a szultán rendeletére kezd. Újabb levelek, Magyarországból és Erdélyből érkező tanulók mindinkább kedvezőtlen híreket hoztak a «fenforgó zenebonás állapotról», hogy a török nagyvezérnek negyven nap alatt tízezer aranyat kellett fizetni (1683), hogy az urak egymástól kértek kölcsön, csakhogy a pénzt előteremtsék stb.**

Ezenkivül olyan hírek is szállingóztak Amsterdamba,

* Gr. Kemény J. Erdély tört. eredeti oklevelekben xxvii. kötet. (Ez oklevél másolatához Szilágyi Sándor szívességéből jutottunk.) V. ö. 67. l.

** Vass Gy. és V. László Naplói 31.

hogy a biblia nyomtatására szükséges összeget megsokalták s a huszonötszáz aranynak még csak nevétől is megírtóztak,[1] sőt Pataki István kolozsvári tanár, az ifjú Apafi nevelője, kinek nevével alább még gyakran fogunk találkozni, már azt is írta Kis Miklósnak, hogy a «biblia nyomtatása felől való tanács elbomlott» s e feladat megoldása ő reá fog még maradni.[2]

Majd csakhamar meghallotta, hogy a török Bécs ostrománál szégyent vallott (1683 szept. 12). Sőt azt rebesgették, hogy ott Apafi is elesett.[3] Mint az erdélyi hazafiak nagy része, a török hatalom aláhanyatlásával közeledni érezte ő is Erdély önállósága és vallásszabadsága romlását; képzeletében látta, mint hatol be a magyarországi vallásüldözés Erdély türelmes népe közé is, mint foglalja el az «orthodox» kálvinista vallás helyét a «pápistaság», mely a «keresztény» vallást onnan kiírtani régen szándékozott.[4] Mindezekből azt a tanulságot meritette, hogy örökre elmult az az idő, a mikor az egész ország érdeklődött e könyv kinyomtatása iránt s talán ilyen alkalom sem kinálkozik több, mint ez a mostani, hogy t. i. külföldön él egy olyan magyar, a ki teljesen érti e mesterséget s életét is szívesen ez ügynek szentelné. E képzelődés hatása alatt még merészebb elhatározás támadt lelkében. Félretette előbbi terveit a nyomdai mutatványokról, a Zsoltárról és Új-Testamentumról s eltökélte magát a biblia haladék nélkül való kinyomtatására.[5] Ez elhatározás annál könnyebb volt, mert

1 M. Kis levele Telekihez és Tofeushoz 1684 aug. 15. *Függelék.*

2 Id. h.

3 Mentség, 66. l.

4 Id. levele. Az «Apologia Bibliorum» cz. művében is felemlíti a török háborút s a veszedelmet, melybe ez Erdélyt kikerülhetlenül bonyolította. (7. sztl. lap.)

5 Hogy csakugyan 1683 őszén határozta el magát erre, id. levelében három helyen is mondja: «Mihelyt Isten megszégyenítette Bécs alatt a török hatalmasságot, mindjárt ötlött nékem szivembe e szándékom . . .» és «annál inkább concludálhattam én osztán az elmult őszszel» stb., ismét másutt: «az elmult lett dolgok és hírek kette vágák e czélomnak (t. i. az otthon nyomtatás stb.) consequálása felől való reménségemnek fonalát . . .»

ő is, épen úgy, mint előbb Szenczi Molnár, ezt tűzte ki életének kiváltképen való czéljául.[1]

Merész, szinte egy ember erejét felülhaladó munka, a milyenre sem azelőtt, sem azután nem vállalkozott még magyar ember! Misztótfalusi Kis jellemének sajátságos vonása e vállalkozás. Ő, mint maga is megvallotta, mindig olyan dologba szeretett fogni, a mi erőt felülhaladó, mintegy istenkisértés volt.[2]

Misztótfalusi Kis a három év alatt, a mióta Amsterdamban volt, megtanulta a betűmetszést, matrix-készítést, betűöntést és nyomtatást, de ha ezeket jól értette is: sok akadálya volt még a nyomtatásnak. Szükséges szerszámai megvoltak ugyan, azokat még Blæu megvétette vele, de nem volt pénze a sok és drága anyagra, melyek a metszéshez és öntéshez kellettek; nem volt papír, nem volt sajtója stb.

De ez sem rettentette el. Elhatározta, hogy munkát vállal, pénzért dolgozik másoknak s megtakarított pénzét a bibliába fekteti.

Hogy czélját elérje, nélkülözésre is hajlandó volt. Maga beszéli, hogy azt is sajnálta és kárnak tartotta, a mit kenyérre kellett költenie. Sokszor úgy kiadta minden pénzét, hogy kenyérvételre egy polturája sem maradt,[3] a legolcsóbb eledellel élt, néha egész hónapon át nem ivott bort s olyan takarékos volt, a milyent csak képzelni lehet, hogy véghezvigye, a mit elkezdett.[4] Volt benne olyan vonás, mely a vértanuk elszántságára emlékeztet, azok szájába illettek volna e szavai is: «Hozzá fogok én, egy szegény legény lévén és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szíves devotiója többet tészen, mint egy országnak immel-ámmal való igyekezeti és hogy az Isten gyakran alá-

1 Saját szavai id. h.
2 Mentség 90.
3 Mentség 2. Poltura = $1^1/_2$ garas = 6 pénz.
4 U. o.

való és semminek alitott eszközök által tapasztalhatóképen való segítségével viszi véghez az ő dicsőségét.»[1]

Elszántsága lassanként mind közelebb vitte czélja felé. Előbb betűi készültek el, majd papírt vásárolt s azután egy könyvnyomtatótól sajtót bérelt ki.[2] De még mindig voltak a nyomtatás megkezdésének nagy akadályai.

Nincsen könyv, melyet annyi ember olvasott volna, mint a bibliát, melynek szövegépsége annyira fontos lett volna, vagy hibái annyi félreértést szülhettek volna és mégis, mintha a végzet üldözte volna, ebbe kerültek bele a legbotrányosabb sajtóhibák. V. Sixtus pápa 1590. Rómában saját felügyelete alatt kinyomatta a Vulgatát s a mű végén egy bullában közzé tette, hogy kiközösít mindenkit, a ki bármit változtatna a szövegen. E kiadás, a mint csakhamar kiderült, annyira telve volt hibákkal, hogy maga a pápa jónak látta eltüntetni a könyvpiaczról.[3]

A Károli Gáspár-féle bibliafordításban is volt elég hiba. Elaggott ember volt a fordító s nem tudott jól magyarul a nyomtató; a későbbi kiadók, mint Szenczi Molnár, sokat kitisztítottak belőle, de sokat benne felejtettek és azok számát újakkal is tetemesen szaporították.

Misztótfalusi Kis Miklósnak eleinte az volt a czélja, a mi Tofeusnak, t. i. hogy a Károli Gáspár fordítását nyomtatja ki, úgy a mint azt Janson kiadta, nem javítva rajta semmit, csupán a nyomdai hibákat.[4] Ezt eleinte annyira természetesnek tartotta, hogy, mint mondja, kardot vonni kész lett volna érette s a világért el nem távozott volna tőle semmiben.[5]

1 Id. h.

2 A könyvnyomtatóműhely tulajdonosa nevét, a kinél nyomtatta Kis a bibliát, nem tudjuk. Csupán azt jegyezte föl erről: «A' bizony dolog, hogy a' hol én a' bibliámat nyomtattam, annak a' műhelynek gazdája takács lévén az előtt, elvévé a' *Typographus*nét, 's menten ugyancsak jól folyt az *Officin*ának dolga és semmi hátramadást nem szenvedett». Mentség 47.

3 LALANNE, Curiosités bibliogr. Paris, 1845. 296.

4 Mentség 23.

5 U. o.

De idővel más meggyőződésre jutott. Midőn, még első terve szerint, az Új-Testamentum kiadására készült s végig javította e czélra a Janson-féle kiadást, összehasonlítva az eredeti szöveggel, a belga és más fordításokkal: akkor látta, hogy itt nem csak sajtóhibák vannak nagy számmal, hanem azonkivül igen sok szó, sőt egész versek kimaradtak; hogy sok helyen hibás a fordítás és nem következetes az orthographia stb. Belátta, hogy ha tökéletes munkát akar végezni, az egész bibliát újra át kell nézni. Jó lelkiismerettel — úgymond, — nem hagyhatta benne a felfedezett hibákat s ha nem javította volna ki az idő folytán becsúszott «vétkeket», úgy tünt volna föl, mintha megvesztegetné annak szövegét.[1]

Az összevetésre és javításra a maga tudományát és idejét nem tartotta elégségesnek, hanem segédeket keresett. Az utrechti egyetemen ez időben számos magyar tanuló tanult, kik ott mintegy kis magyar coloniát alkottak.[2] Hogy e végett Utrechthez fordult, arra más oka is volt. Ezen egyetemen a Coccejus-ellenes Voetius szelleme uralkodott. Maga Kis Miklós ugyan Coccejus követője volt, de Tofeus püspökre és Teleki Mihályra' tekintettel nem tartotta czélszerűnek e theologiai iskola elveit alkalmazni a bibliajavításnál: attól is félt, hogy így több újítás lesz benne s e miatt majd nem fogadják el az egyházak.[3] Félt a Coccejanismus hirétől s visszaemlékezvén a Csernátoni-Dési-féle perre, félelme nem is volt alaptalan. Ő maga Coccejus-párti, segédei Voetius követői, tehát egymást kölcsönösen ellenőrízték: «ő kegyelmek én tőlem mintegy tartogatván — úgymond — és én is ő kegyelmektől, úgy inkább maradhatott valóságában a munka.»[4]

1 Apologia Bibliorum 4. 21. l.

2 «Maximus tum erat eorum (i. e. Hungarorum) confluxus, adeo, ut ferme ecclesiam repræsentare possent.» Apologia bibl. 2. l.

3 Maga fölemlíti ezt Mentsége 23. l.

4 U. o. 24. l.

A javításban különösen két deák, Csécsi János, később sárospataki tanár s mestere helyesírási elveinek ott is lelkes követője s Kaposi Sámuel, később gyula-fejérvári tanár, jeles hebraista,[1] voltak hathatós támogatói. Ő reájuk bízta Kis az összehasonlítást, fölhatalmazva őket, hogy ha munka közben oly nehézségek merülnének föl, melyekkel megküzdeni nem képesek, kérdezzék meg többi tanulótársaikat s ha ezekkel együtt sem tudnának eligazodni, forduljanak tanácsért tanáraikhoz.[2] Azon szempontokat, a melyekre az összevetésnél figyelniök kelle, a következő hét pontba foglalta össze:[3]

Az első pont a sajtóhibákról és helyesírásról szólt: ez utóbbira vonatkozó szabályokat Misztótfalusi Kis részint a régibb magyar nyelvtanokból vette, részint saját megfigyelése alapján írta.

A «valóságos hibákra» nézve következő utasításai voltak: 1. Az egyes bibliai könyvek és fejezetek tartalmát rövidítsék. 2. A Janson kiadásában latinul idézett egyező helyeket fordítsák magyarra, hogy a nép, a nők, sőt gyermekek is értsék.[4] 3. Nézzék meg, hogy az útalás helyes-e? 4. Hogy a szövegből kimaradt szavakat, a milyenek roppant nagy számmal voltak, az eredetivel összevetve, vegyék föl újra. 5. Az egészen kimaradt, vagy nem a helyén álló, helytelenül összekötött vagy elválasztott verseket állítsák helyre. 6. Az eredetiből hiányzó s a fordításban magyarázatul álló szókat jelöljék meg, hogy azokat cursiv betükkel szedhesse.

Az eredeti szövegen kivül figyelmükbe ajánlotta a

1 Bod (M. Athenás 128.) nevét «*Kapusi*»-nak írja. Az utrechti egyetemre 1686-ban iratkozott be s neve így van az anyakönyvbe bevezetve: «Samuel Kaposi, Rimaszombatino Hungarus». Album studiosorum academiæ Rheno-Trajectinæ 1636—1886. (Utrecht, 1886.)

2 Apologia Bibl. 3. l.

3 U. o. 3—4. l. Röviden a biblia előtt is közölte. V. ö. Bod, Sz. Biblia hist. 158. l.

4 T. i. Exodus, Deuteronomium stb. helyett Mózes II. v. könyve stb.

Tremelius latin fordítását, melyet Károli Gáspár is használt; a belga és angol fordítást s a kiválóbb szövegkritikai műveket.

Mint a később általa kiadott hibajegyzékből látjuk,* rengeteg sok kisebb és nagyobb hibákat fedeztek föl: alig

22. MISZTÓTFALUSI KIS BIBLIÁJÁNAK CZÍMLAPJA.

volt a bibliának olyan fejezete, melyben ne javítottak, sőt csak egy-két javítást tettek volna; nemcsak egyes szavak s rövid mellékmondatok, hanem egész hosszú versek elmaradtak elnézés, gondatlanság s felületesség miatt és számos egyéb hibákra is bukkantak. Pl. egy helyen *hatszáz*

* »Voces sententiæ et versus in bibliis Hung. a. 1645. Amstelodami editis incuria quadam omissi«. Az Apologia Bibliorum II. része, 44 számozatlan lap.

helyett *hatszázezer* állott, másutt *menye* helyett *nénje*, *látta* helyett *hallotta* s több efféle. A Kis Miklós éles szeme észrevette a szükségtelen szószaporítást is s kitörölte az ilyeneket: *kőfalrakó kőmívesek*, *kövér hizlalt*, *álnok csalárd:* «Ha ezt szokásba kezdjük venni — jegyzi meg, hogy a mely szentírás szavainak külömb-külömbféle fordítási lehetnek, azokat mind feljegyezzük, micsoda bibliánk lészen, mert néhol három, néhol négy vagy öt- és hatféle fordítását is találja az ember a külömb-külömb verssoroknál azon szóknak vagy sententiáknak»; megrótta a következetlenséget is, hogy egy ugyanazon szót egy helyen komorniknak, másutt szolgának fordította Károli s úgy javította ki, hogy mindkét helyen udvari szolgát tett helyette: «Olyanok lehettek ezek — úgymond egy később kiadott védíratában — mint az erdélyi udvar bejárói; a komornik,[2] mely a «camerarius»-tól származik, mai kincstartói jelentésében nagyon díszesen hangzik s nem volna helyén».[3]

És ezeken kivül még számtalan hibákat sorol föl, melyeket hosszú volna itt ismételni.

Egyik művében azt mondja, hogy a javítás annyiba került neki, mint a nyomtatás költségének negyed része, elhinnők neki, ha az mondaná is, hogy a javítással járó vesződség és fáradság meghaladta a nyomtatásét.[4]

E javítási munkálatok foglalták el Kisünket az 1683 év őszén és telén s oly szorgalmasan dolgoztak, ő és segédei, hogy a következő évben már a nyomtatáshoz is hozzá lehetett fogni.

Lassankint ez alatt haza is szállingóztak hirek vállalkozásáról, talán nagyítva, talán elferdítéssel adva elő a tényállást.

1 Apologia bibl. 10. l. A latin nyelvű műben e megjegyzés magyarul van.

2 *Kopmornik* biz. sajtóhibából áll.

3 U. o. 14.

4 U. o. 22. l.

A hagyományos egyházi tan Istentől ihletett könyvnek nyilvánította a bibliát, a szentség varázsával vonta be betűit s az egyház képviselői féltékeny gonddal vigyáztak azokra. Volt ok reá: a középkorban nagy villongások és szakadások támadtak egyetlen betűje miatt.

A könyvnyomtatás elterjedésével még nehezebben ment az ellenőrzés, mint a középkorban, mivel a sajtó épen e művet ontotta a piaczra legbőségesebben s az egyház eleinte csak utólag sujthatott végig vasvesszejével azokon, kik nagyon hibás szöveget adtak ki. Ezt megtenni nem is mulasztotta el. Nyilvános megseprőzés és örökös fegyház lett azon német nő büntetése, a ki a nőnem uralmát szentesíteni akarván, éjjel férje nyomdájába lopózott s az Éva végzetét magában foglaló szavakat: «Er soll dein Herr sein» így javította ki: «Er soll dein Narr sein.»[1] Királyi rendelet tiltotta el a Londonban 1634-ben nyomtatott biblia árúsítását, melyben a 14. zsoltár így kezdődött: «A bolond így szól az ő szívében: van Isten»;[2] elkobozták a biblia 1700-iki hallei kiadását, melyben a tíz parancsból egy helyen elmaradt a tiltó szócska[3] stb. Nálunk is elkobozták s «borstakaróul használták föl» a bártfai bibliát, melyet állítólag a lutheránusok megvesztegettek[4] s lefoglalták a Komáromi-Csipkés-féle bibliákat, mert e fordításban egy helyen «nevében» helyett «nevére» állott, stb.[5]

Akkor sem ismertek kíméletet, ha a változtatás a szövegkritika elveinek megfelelően tisztán tudományos szempontból történt. Példa erre az Estienne (Stephanus) Róbert esete. Húsz éves korában kinyomtatta az Új-Testamentumot latin nyelven, gondosan kijavítva a hibákat, melyekkel a

1 SCHMIDT J. A. F., Handb. d. Bibliothekswissenschaft, d. Literatur- u. Bücherkunde. (Weimar, 1840.) 177. l.

2 LALANNE, Curiosites bibl. 296. (Ő 13. zsoltárt mond.)

3 U. o. (2. Móz. 29, 14.) Ezeken kívül LALANNEnál még számos példákat találunk.

4 Sz. Molnár naplója, lev. és iromá-nyai 212., 254. l.

5 BOD, Sz. biblia hist. 170. l. Századok 1873.

korábbi pontatlan kiadások tele voltak. Vállalkozását a Sorbonne nyiltan elitélte. Mindez nem rettentette azért vissza, hasonlókép adta ki a görög és a héber bibliát. Sikeres müködéséért ugyan I. Ferencz franczia király a latin, héber és görög nyelvű művek királyi nyomtatójává nevezte ki, de a Sorbonne újra ellene támadt, zaklatásaitól és üldözéseitől a királyi kegy sem tudta megvédni, utoljára is kénytelen volt elhagyni szülőföldét és virágzó üzletét s Genfbe költözött, a hol zavartalanul dolgozhatott.[1]

A féltékeny gond tekintetében, melylyel a biblia szövege fölött örködtek, alig volt különbség protestáns és katholikus között.

Az egyház által elfogadott s a használat által szentesített fordításon egyes embernek, kivált könyvnyomtatónak változtatni, szöveghamisitás, sőt szentségtörés számba ment volna. Nem zárták ki a javítás lehetőségét, de mikor a szöveget javítás végett át akarták vizsgálni, zsinatot hívtak össze s szaktudósokat bíztak meg a revisióval és javítással. Igy tettek a belga fordítással is a dordrechti zsinaton és ott — mint Misztótfalusi Kis mondja — úgy megtisztították minden vétektől, hogy azután mintegy canonizálhatták volna.[2] Leusden János, Utrechtben a héber nyelv tanára, e módszert Kis Miklósnak is több ízben ajánlotta. De ő úgy gondolkozott, hogy egy ilyen vagy kisebbszerű zsinatot is a háborús idők miatt alig lehetne összehívni; egyelőre most megérik az ő kiadásával, ez a szükségen egyidőre segíteni fog s midőn haza megy, akkor a szakköröknek figyelmébe fogja ajánlani Leusden tanácsát.[3]

E szigorú protestáns felfogás mellett nem csoda tehát, ha otthon nagyon megütköztek rajta, a mint meghallották,

1 Renouard, Annales de l'imprimerie des Estienne. Paris, 1837. Lorck, Handbuch d. Gesch. d. Buchdruckerkunst. 1. 203., 204. l.

2 Levele Telekihez és Tofeushoz 1684 aug. 15. L. a *Függelék*ben.

3 Id. levele.

UTRECHT.

Hollandi eredeti metszet után.

hogy a Kis az egész bibliát végig javítgatja. Még alig mult nehány éve,[1] hogy nagynehezen elsímíthatták a nagy-enyedi Coccejus-párti tanárok nagy port vert perét s ime a Coccejanismus megint kisértett: mert önként felmerült a gyanu, hogy a volt nagy-enyedi deák hű maradt mestereihez. A gyanút az is megerősíteni látszott, hogy maga Kis Miklós, a ki eddig elég sűrűen írta haza leveleit, egyszerre csak elhallgatott s vállalkozásáról és további szándékáról egy sorral sem értesítette jóakaróit.[2] Az ingerült hangulatot az idő, a körülmények, a felmerült gyanú, a bizonytalanság

23. KAPOSI SÁMUEL NÉVALÁÍRÁSA.

annyira nevelte, hogy Teleki olyan kifakadást tett, mint egykor Rákóczi, a mikor az Apáczai Cséri újításait meghallotta: «Méltó volna annak a tengerbe vettetni.»[3]

Egyszerre elejtették Misztótfalusi Kist. Csudálatos, attól sem vonakodnak többé, hogy most a biblia kiadására szánt kétezerötszáz aranyat végre rendeltetésére fordítsák. Felindulásukban mindent megpróbáltak, hogy azt most mentül előbb kinyomtassák. Még az örményeket is felszólították, hogy öntsenek betűket e czélra.[4] Midőn e kisérlet sikertelen maradt, sürgősen megbizták Kolosvári Istvánt, az épen Berlinbe követségbe menni készülő gyula-fehérvári tanárt,[5] hogy ejtse

1 Lásd 18. l.

2 Ezt Misztótfalusi Kis maga is felemlíti id. levelében.

3 Mentség 23. Tofeus mellett Teleki volt a biblianyomtatás főintézője. Tofeus azt írja egy izben neki: «Ha egyéb semmi nem, csak a szent biblia kinyomtatása is arra kénszerít, hogy kegyelmed tanácsával és segítségével éljek, mely nélkül soha bizony az végben nem megyen». Koncz, Tofeus 35.

4 Említi M. Kis 1685 szept. 19-én kelt s Pataki Istvánnak írt levelében. L. *Függelék*.

5 Így nevezi az ajánlólevél. Tulajdonkép nagy-enyedi tanár, s a tanszéken Nadányi utóda. (1678—1715.)

útjába Hollandiát s ott a bibliának mindenáron keressen kiadót. Misztótfalusi Kisnek neve sem volt többé.

Ez idő alatt pedig ő és segédei szorgalmasan dolgoztak. Végig javították az egész bibliát, úgy hogy már 1684-ben hozzá kezdhetett a nyomtatáshoz.

Kolosvári István igyekezett híven eljárni küldetésében. Elment Berlinbe Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelemhez s megkérte, legyen közbenjáró Lipótnál, hogy Erdélyt hagyja meg önállóságában és vallásszabadságában, valamint a protestáns államoknál, hogy azok, e végett szintén vessék közbe magukat.[1] Az alatt, míg itt hónapokon keresztül időzött, Köleséri Sámuel tanulótól meghallotta, hogy Misztótfalusi Kis nemcsak hozzá fogott a biblia nyomtatásához, hanem már jó előre is haladott benne, elvégezve az Ó-Testamentumnak egy harmadát, a Sámuel második könyvéig;[2] ugyancsak tőle értesült, hogy a kósza hír csakugyan nem volt egészen alaptalan, Misztótfalusi Kis a bibliának szövegén is változtatott.[3] Sőt egy más dolog felől is hallott,[4] bizonyára szintén Köleséritől, kinek atyja egykor debreczeni pap volt, hogy t. i. a Komáromi Csipkés György bibliafordítása is elkészült s már meg is rendelték hozzá a díszes czímlapot.[5]

Kolosvári nem tudta mitevő legyen. Érezte, hogy most fődolog a sietés lenne, de magától nem mert semmihez sem fogni, pedig e közben már a nyomtatásra szánt kétezerötszáz aranyat is útnak indították Hollandiába a szebeni görög

1 A választóhoz intézett levél fogalmazata Prot. Közl. 1886. 471. l. Ugyanott Kolosvári levele Apafihoz (Berlin, 1684 szept. 9.) és a választó útlevele, melyet Kolosvárinak adott, hogy a bibliát kinyomtatás végett Hollandiába vihesse; levelei Telekihez (másolatban) Prot. Közl. 1887. 152., 214., 222., 231. l

2 Dési Márton levele Telekihez 1684 okt. 3. Prot. Közl. 1888. 429. l.

3 Dési Márton levele Telekihez 1684 okt. 3. Prot. Közl. 1888. 249. l.

4 Dési levele szerint 1684 jul. 21-ikén értesült erről. Id. h.

5 U. o. Ez fejti meg, miért van a később, csak 1719. nyomtatott mű czimlapján az 1685. év (ha ugyan az nem a fordítás évét jelöli) s miért nincs föltéve a nyomtatás helye és éve.

biró közvetítésével.* Levelet írt Apafinak, Telekinek, Tofeusnak, Désinek, Vajda László postamesternek** és másoknak, a kikről föltette, hogy ez ügy iránt érdeklődnek s utasítást és tanácsot kért, hogy ezeket tudva, mit csináljon? Míg levelére válasz nem érkezik, addig ki se akart mozdulni Berlinből. Hónapok teltek el várakozás közepette, az 1685. év is beköszöntött, de a válasz még mindig késett.

Misztótfalusi Kis, kinek otthon azért még maradtak jóakarói, ez idő alatt értesült az ingerültségről, mely ellene kitört, az egyházvezetők bibliakiadási tervéről s igyekezett kiengesztelni ellenségeit s jóvá tenni a dolgot, ha még lehetséges. Egy hosszú levelet írt Telekihez, Tofeushoz és mindazokhoz intézve, a kiknek a benne «megírt dolgokat szemek és elméjek eleibe tenni illik és tetszik» s ebben részletesen elmondta, hogy mi indította őt vállalkozására. Első sorban a haza szorongatott állapota.

24. TOFEUS MIHÁLY NÉVALÁÍRÁSA.

— «Mihelyt — úgymond — Isten megszégyenítette Bécs alatt a török hatalmasságot, mindjárt ötlött nékem szívembe

* Apafi levelét Telekihez ez ügyben (1684 ápr. 26.) SZILÁGYI SÁNDOR közölte. Prot. Közl. 1880. 11. lap.

** E levélben a Misztótfalusi Kis biblia-kiadásáról a következőket olvassuk: «Nekem nagy akadályomra leön, hogy meghallottam, hogy Totfalusi uram bibliát nyomtat, mert úgy hallom, hogy sok hellyeken változtatta a fordítást, én penig hogy aszt ne cselekedgyem, meg van hagyva, melyre nézve micsoda confusiora való alkalmatosság, hogy ketten azon egy városban bibliát nyomtassunk, én egyképpen, s ő kegyelme meg másképpen, melyről én irtam kegyelmes urunknak, az uraknak és püspök uramnak, és reménlem eddig a válaszom útban is van. De én csakugyan aszt tanáltam fel magamban, hogy a nyomtatáshoz addig ne fogjak, míg válaszom nem jű. Instaltam, hogy a bibliát osztanák el azokra, a kik ahoz értenek, hogy eő kegyelmek csinálnának valami jobbítást a biblián által és egy darabját elsőben, azután a többit egymás után küldenék, egyebet nem írván le. hanem csak a locusokat, a melyekben a versiót jobbítanák. Ezzel a biblianyomtatás csak mintegy két hónappal vetődnék hátráb. Meg kel vallani, hogy az ide való nemzetek soha illen versio jobbítás nélkül bibliát nem nyomtatnak és illik, hogy nagyobb cura legyen abban, a mit egy ország cselekszik, mint a mit privatus emberek. Hogy kegyelmed is e jó szándékban segítség nem lőtt volna, nem kételkedem.» Kelet: 1684. szept. 18. A m.-vás. Teleki-levéltárban. Miss. 2315. sz. a. levő eredetiről.

e szándékom és hova tovább minél nagyobb veszedelmét s elnyomattatását hallottam annak a nemzetnek s egyszersmind romlását a mi nyomorult hazánknak, annál inkább engem e devotióban megerősített, hogy kész legyek azt, a mit ő felségétől az én bujdosásomnak földében áldásul vettem és annakfelette minden fáradságomat és munkámat időmmel együtt arra fordítani, hogy édes nemzetemnek ily nagy periclitatiójában* az én hivatalom szerént valamit használhassak. Hogy kardot kössek föl hazám mellett, úgy, hogy azzal valamit használhassak, az én tehetségemben nem volt, a mit az én tehetségembe helyheztettnek lenni láttam, ahoz az eszközhez, ahoz a fegyverhez nyulhattam keresztény vallásomnak tutálására . . .»

Majd bocsánatot kér, hogy előre nem értesítette pártfogóit szándékáról, de ezt azért nem tehette, mert az útat Erdély felé mindenütt ellenség zárta el s e miatt fel sem merte erre szólítani azokat, a kiktől levelet küldhetett volna. Attól félt, hogy megneheztelnek reá, mivel e megbízás könnyen gyanuba hozhatta és bajba keverhette volna őket. Inkább megvárta, míg a Teleki Mihály költségén külföldön tanuló ifjak hazatérnek, de ez alatt megtartották a «szent gyűlést», mely az őt mellőző határozatot hozta s a nyomtatást sürgősen elrendelte. Nem tudja, mit szóljon erre.

«Én egyfelől örülök, — írja — másfelől magamban háborgok, hogy a dolgok így vagynak. Örülök azon és áldom az Urat, a mennynek Istenét, hogy szegény hazánkat még olyan állapotban meghagyta minden mi vélekedésünk felett, hogy e jóra nem csak elméjét vethetné, hanem de facto** kezdésében is megindulhatna; más részint nem lehet, hogy ne törődjem azon, hogy vagy mi nem tudtuk a kegyelmetek állapotját s szándékát, vagy kegyel-

* Veszedelemben forgás.
** Valósággal.

25. APAFI MIHÁLY.

metek a miénket: mert vagy mi nem kezdettük volna, vagy talán kegyelmetek is másként disponált volna . . .»

De ha már a dolog így van, egy közvetítő módot ajánl. Tegyenek le most egy időre egy új kiadás tervéről, az ő kiadása segít a közszükségen s ha hazamegy, szívesen rendelkezésük alá adja tudományát, mesterségét s akkor miként Amsterdámban Schlipperné és Athias nyomtatták az anglikán bibliát, ő is kinyomtatja a zsinat által jóváhagyott bibliafordítást. Addig pedig már csak azért se háborgassák, mert mire Kolosvári István felérkezik s hozzá fog a betűöntetéshez és a nyomtatáshoz, akkorára ő el is készül bibliájával. Marad még azért nekik is elég teendő. Az ő műve «fölöstököm», hátra lesz még a «derék ebéd». Egyszersmind figyelmeztetésül arra is utal, mennyi mindent kellene tenni s hogy mind e teendőknek kész örömmel kivánja ő becsületét, hirét, nevét, jövedelmét szentelni. Szégyen, hogy a magyar nemzet még mindig külföldre szorul, ha egy könyvet ki akar nyomtatni; sok költségbe is kerül, még sem olyan hibátlan, mintha otthon nyomtatnák, nem is lehet akkor nyomtatni, a mikor szeretnék. Míg ha úgy, a mint ő ajánlja, az egyház felügyelete alatt átnézik az egész bibliát, azt azután annyiszor kiadhatják otthon, a hányszor akarják. Mert fődolog a bőség és a mi ezzel szorosan összefügg: az olcsóság. Ha tízezer példányban nyomtatják is ki, még az is kevés, úgy kellene tenni, mint az említett anglikán bibliával, melyet csak Amsterdamban közel ötvenezer példányban nyomattak, pedig azonkivül Angolországban is állandóan nyomtatják. Még is mind elkél. Ekkor olcsóság dolgában is legalább annyit el lehetne érni, hogy a mennyiért most egy zsoltárt adnak, annyi pénzért egy bibliát is lehessen venni. Egy latin vagy belga biblia ára ujonnan egy tallér, de Hollandiában bővebben van a pénz s ott könnyebben kiadhatnak egy tallért, mint nálunk tíz vagy tizenkét polturát.

Majd eszébe jut, hogy nemzete mily sok tekintetben el van még maradva, hány ember nem tud írni és olvasni. Majd meg azért kér bocsánatot, hogy betűi még nem tökéletesek, de ennek oka részint az, hogy a matrixokat akkor csinálta, mikor a mesterséget tanulta, részint az, hogy mentül hamarább a nyomtatáshoz akarván fogni, segédeket fogadott, a kik nem értettek hozzá. «De — teszi hozzá önérzettel — ha Isten engemet megtart, én ezután olyakat készíthetek, hogy Európában akárhol számot tesznek és ha jó papirosunk lészen, talán a nyomtatásba is æmulálhatunk a belgákkal.»

Itt nyilvánul először az az önérzet, mely munkássága későbbi folyamán mindinkább erősödött, melyet a siker és elismerés növelt nagyra; melyet később sem gáncs, sem ki-

26. TELEKI MIHÁLY NÉVALÁÍRÁSA.

csinylés nem ingathatott meg, mert tehetség, hivatás, munkakedv és szorgalom volt a szilárd alapja.

Majd azon látszat ellen védekezik, hogy «alávaló szegény legény» létére tanácsokat osztogat. Csupán azért mondta mindezt el, mert azt hiszi, hogy ha ezt előbb tudták volna, nem hoztak volna határozatot az ő mellőzésére s most azután mindent tudva, meg fogják azt változtatni. Nem osztogat tanácsot, bár nem lenne szégyen, ha ilyen dolgokhoz jobban értene, mint a kik a határozatot hozták. «Egy egész ország népe is — írja — egybegyülve is, nehezen csinálna egy-egy kristály ivegpohárt, ha közöttök senki a mesterséget nem tudná; de ugyan nem derék ember a felől az iveggyártó vagy öntő azzal, hogy ország népénél többet tehet ez aránt; amazok sem tarthatják kisebbségnek. A tővel drágalátos ruházatokat varranak s mégis olcsó

a tő.» Ezután kéri, hogy a reá nézve sérelmes határozatot vonják vissza. «Nincs országunkban a persiai király törvénye.» Az egyház hitbeli dolgokban is tévedhet, hát még az ilyenekben. Ha Kolosvári útaztatása sokba került, ő azt is szívesen megtéríti. Ne hirtelenkedjék el a dolgot s haragból ne határozzanak el semmit. «A nagy Istenré, — folytatja tovább — kegyelmetek kegyességére, nemzetünkhöz s vallásunkhoz való szeretetire kérem mégis kegyelmeteket, ne statuáljon valahogy valamit ember indulatból, az én romlásomra s jó igyekezetimnek meggátolására valót; hagyja inkább élni a tyúkot, mely aranyat tojhatik . . .»

Ezután tér át Misztótfalusi Kis levélírásának tulajdonképeni czéljára, t. i. hogy meggyőzze Telekit, Tofeust és a többi befolyásos embereket arról, hogy javításai mind szükségesek voltak. E végett egy csomó különböző példát hoz föl a hibákból. A mi javításait illeti, hivatkozik erre nézve jó lelkiismeretére, az igazság székire, sőt az egész világnak kész lenne számot adni róluk. Sőt azt sem bánja, ha Kolosvári Amsterdamba jön s az ő felügyelete alatt folytatják tovább a nyomtatást, neki még nyereség lenne, ha valaki a terhet megosztaná vele. Végül mintegy a Kolosvári elrettentésére elsorolja a Janson-féle bibliában lévő hibákat s leírja, mennyi munka van a szövegnek sajtó alá készítésével. Közel háromezerre megy a szövegből kihagyott szók száma, másik háromezer lenne azok száma, melyek a szövegben magyarázatul állanak, tehát más betüfajjal jelölendők. «Kolosvári uram ha felérkezik — teszi utána — s elszemléli a mi munkánkat, a Jansonius bibliának miáltalunk kifedeztetett vétkes voltát és ellátja, miben álljon ez a correctiobeli munka, elszörnyűködik és minden bizonynyal elhiszem, olyan perplexitásba* hozza magát, hogy azt se tudja, mit cselekedjék.» Ha pedig a hibákat ki akarja

* Zűrzavar.

javítani, akkor arra az útra lép, melyet ők már megtették: összeveti az eredetivel, fordításokkal, megnézi a szövegkritikai és magyarázó műveket, — szóval nem egy embernek való munka az. Ő tudja azt legjobban, mint a ki tapasztalásból beszél.

Érdekes, hogy Kis Miklós e hosszú levelében egy szóval se említi a Coccejanismust, a mivel pedig a kósza hír alighanem gyanúsította, de elég óvatos volt és elhallgatta: két élű tőr volt ez, melyet vonakodott kihúzni hüvelyéből, hogy bármelyik párt szívébe döfje. Óvatosságát a körülmények igazolták a Voetius-párti Teleki és Tofeus mellett, sokat köszönhetett a Coccejanus Dési Mártonnak is.

E hosszú és tartalmas levélnek nem maradt el a kivánt hatása.[1] Az ingerültség lecsillapodott, a hangulat megváltozott. Teleki is «megjuhászott»[2] s ellenségéből pártfogója lett.[3] Csak a postai közlekedés lassúsága okozta, hogy azért sem Misztótfalusi Kis, sem Kolosvári hónapokon át nem tudott semmi bizonyost. Ez nem akart addig Berlinből kimozdulni, míg hazulról további utasítást nem kap s még a következő év elején is csak a sürgetésnél volt. Úgy látszik azonban, hogy neki is fülébe ment, hogy a Misztótfalusi Kis javításai legalább részben szükségesek voltak, mert most már haza küldött leveleiben ő is azt sürgette, hogy hamarosan javítsák ki a bibliát s küldjék fel neki, hadd fogjon hozzá a nyomtatáshoz. Ha Debreczenben és Amsterdamban egyaránt javított bibliát nyomtatnak, ő is azt ajánlja, hogy ejtsék el a változatlan kiadás tervét. Van elég tudós ember Erdélyben, oszszák ki közöttük a munkát, hadd nézzék át s hadd javítsák, a hol nagyon szükséges. Ugyanazon levélben még egyszer visszatér e tárgyra.

1 E levelet az eredeti után a *Függelék*ben közöljük. A Prot. Közlönyben is megjelent, de terjedelmes kihagyásokkal.
2 Misztótfalusi Kis M. kifejezése. Ma is élő tájszó. V. ö. Nyelvtört. Szótár. II. 65. hasáb. *Mentség* 23. l.
3 U. o.

Várja mindenekelőtt — úgymond — a választ a biblia felől, ha csakugyan a mint megindult, hozzá fogjon-e nyomtatásához, nem gondolván vele, hogy Kis Miklós is ugyanakkor már nyomtatja, vagy pedig várja meg, míg a javított biblia vagy legalább egy része felérkezik? Megírja azt is, hogy a javítást hogy csinálják. Ne írják le az egész bibliát újra, hanem csak azokat a helyeket, a melyekben javítottak.[1]

Egy másik levélben szembe állítja a magánvállalkozók bibliáját a tervezett hivatalos kiadással s azzal igyekszik megbizóit a fordítás javítására rávenni, hogy szégyen lenne, ha ez hibásabb lenne, mint a magánemberek bibliája. Mikor levelét befejezte, még egyszer az utóiratban újra felemlíti: «Mégis, uram, kérem kegyelmedet irásomnak végin is alázatosan, ha az én biblia felől való leveleimre még a válasz nincs útban, vagy azok a levelek kézhez nem találtak menni, írjon nekem valami úton-módon per postam, mit cselekedjem és még mi után várakozzam».[2]

Ekkor már februárra járt az idő: a választ nem győzte tovább várni s útra kelt Hollandia felé.

Ez alatt Misztótfalusi Kis jóakarói sem pihentek. Most már ők is tudták, hogy miben áll a dolog, fogalmuk volt Kis változtatásai természetéről, sőt Kolosvári levele is fegyver volt kezükben. Ha ez is javított bibliát akar s nem egyszerű utánnyomást, akkor csakugyan kár volna Misztótfalusi Kis munkáját akadályozni, vagy újabb nyomtatásba kezdeni. Ehhez járult az is, hogy Kolosvári[3] is a Coccejuspárti Dési Mártont ajánlotta bibliajavítónak. Így aztán lassanként a Kis Miklós pártfogói kerekedtek felül.

Különösen Dési, a kit Kolosvári a maga hivének gondolt, kit a bibliajavítás felvállalására levélben is felszólított,

1 Kolosvári levelei Telekihez. Közli Koncz J. Pr. Közl. 1887. 222. l. V. ö. 69. l.

2 Id. lev.

3 Kolosvári később maga is Descartes bölcsészeti nézeteit vallotta.

buzgólkodott nagyon, hogy ez ügyben Kis Miklós javára döntsenek.

Mihelyt a Kolosvári levelét megkapta, levelet írt Telekinek.

Ez nem sokkal azután történt, mikor az a Misztótfalusi Kis levelét már megkapta s ha még mindig lett volna lelkében valami kétség vagy habozás, a Dési levele eloszlatta azt.

E levél egy részét annak bizonyítása foglalja el, hogy a bibliafordítás javításán nincs miért megütközni. «Jó és szent dolog — írja — és szükséges a fordításnak jobbítása az ecclesiában, az Isten ismeretinek nevekedéséhez képest mindenkor. Azzal nem más bibliánk lenne, hanem csak inkább-inkább közelítenőnk az eredet szerént való nyelvhez, melyhez soha talán e világon eléggé nem épülünk, hogy azt mondhatnók: nem kell soha jobb fordítás ennél. Oly távol van pedig, hogy a fordításban való különbségben meg kellene a gyengéknek ütközni, hogy inkább az hitekben való megerősödésekre szolgál, a mikor minden fordításban azon egy hitnek a fundamentomát látják és olvassák, ha egyéb dolgokban különböznek is, vagy tétováznak a fordítók . . . A mi nyelvünkön is egy néhány fordításink vagynak, melyek egymástól mind különböznek, sok helyekben úgy van minden nyelvekben, de ugyanegy a biblia.»

27. DÉSI MÁRTON NÉVALÁÍRÁSA.

Levele végén megemlíti, hogy nem látja át, miért ne lehetne Kolosvárit Misztótfalusi Kissel megegyeztetni s ha ez utóbbi jól munkálkodott, mi szükség van arra, hogy Kolosvári ujra előlkezdje s hasztalan fecsérelje az időt, munkát és költséget. Legegyszerűbb lenne Misztótfalusi Kisnek írni, hogy küldjön mutatványt az ő nyomtatott bibliájából s annak alapján saját szemükkel meggyőződhet-

nek javításai természetéről. Hozzá teszi, hogy ez a püspök, a nagy-enyedi pap és mások véleménye is.*

A püspök egy levelében azt írta Telekinek, hogy nélküle ez ügyben semmit nem tesz, viszont Teleki előtt meg a püspök véleménye döntött s így az egyház két vezető embere megnyugodott abban, hogy Misztótfalusi Kist munkájában nem háborgatják.

Csakhogy nem nagyon siettek a válaszszal. Kolosvári már a Désihez írt levelében említette, hogy ha nem kap választ, az első utasításhoz tartja magát. Február elején csakugyan felkészült az útra, megírva czimét, hová küldjék utána a levelet. Egyszersmind azt is kérte, hogy írjanak hazulról ez ügyben az amsterdami református egyházi tanácsnak is.

Amsterdamba csakugyan megérkezett s itt első dolga volt Misztótfalusi Kis Miklóst fölkeresni s ha lehet, a munka folytatásáról lebeszélni. De Kis már ekkor a nyomtatás vége felé járt s egy csepp hajlandóságot sem mutatott annak félbeszakítására.

28. KOLOSVÁRI ISTVÁN NÉVALÁÍRÁSA.

Ekkor megpróbálta segédeit, a nyomdai javításban segédkező egyetemi tanulókat elvonni tőle. Ezek előtt az erdélyi református egyház vagy Erdélyország küldöttének — mert ezt folyvást hangoztatta Kolosvári — nagy tekintélye volt. Mindannyi Erdélyben szeretett volna pap vagy tanár lenni s nem lett volna tanácsos Teleki pártfogoltját** ellenségükké tenni: nemcsak elállottak volna tehát, de ők is ajánlották Kisnek, hogy hagyja abba a nyomtatást. A két főcorrector is azt mondta: «Engedni kell a kényszerűség-

* 1684 okt. 3-án kelt levele a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban. Miss. 716. szám.

** Kolosvári a Teleki Mihály költségén tanult külföldön.

nek». De nem jól ismerték mesterük jellemét. Kis arra a bibliai jelenetre emlékeztette segédeit, mikor Pál apostolt sírva kérték a keresztyének, hogy ne menjen Jeruzsálembe, mert ott bilincs vár reá s egy bibliai idézettel hallgattatta el őket: «Mit míveltek sirván és az én szívemet keservetvén? mert én nemcsak megkötöztetni, hanem meghalni is kész vagyok az úr Jézusnak nevéért.»*

Kolosvári látva, hogy sem az egyenes, sem a közvetett rábeszélés nem használ semmit, erősebb eszközökhöz folyamodott. Az amsterdami egyházi tanács (consistorium) elé vitte az ügyet s oda idéztette Misztótfalusi Kist, hogy beszéljék le, vagy másként hagyassák félbe a munkát. De hiába.

A mívelt amsterdami nép elöljárósága inkább elismerésre, mint lebeszélésre, inkább buzdításra, mint elkedvetlenítésre méltónak tartotta e vállalkozást s megnyugodott a Misztótfalusi Kis önérzetes válaszában:

«Ha az egész világ ellenem szegül, szembe szállok az egész világgal, s nem hagyom félbe, míg csak tagjaimat mozgathatom, minthogy tudom, hogy Istenemmel kezdettem, azaz Istenemnek indításából és abban ő felsége segít olyan láthatóképen engemet: Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk.»**

Ha otthon Erdélyben lett volna, s ott állítják egyházi törvényszék elé, más kimenetele lett volna ügyének, erőszakkal szüntették volna be a munkát, nemcsak eltíltották volna tőle, hanem talán el is zárták volna: nem sok idő mult még el az Ujfalvi-, Tolnai-, Apáczai- és Csernátoni-per óta!

Kolosvári tehát ismét várakozásra volt kárhoztatva. Jó idő mulva végre valahára megjött a várva várt levél is, mely nem Misztótfalusi Kissel, hanem Kolosvárival hagyatta

* Maga beszéli ezt el Misztótfalusi Kis «Mentsége» 11., 12. lapjain.
** U. o.

abba a munkát: «Érkezék vidámító válasz Erdélyből, — mondja ő maga az öröm és diadal hangján — mindenek megfordulának és én cum triumpho[1] véghez vivém munkámat.»

Kolosvári pedig csalódottan elhagyta Amsterdamot s folytatta tovább követségi útját.

Misztótfalusi Kis még ez évben (1685.) pünkösttájban csakugyan befejezte bibliáját. Az egyház vezető férfiainak nem volt okuk megbánni az utolsó órában tett elhatározásukat; akár a szöveg hibátlanságát, akár a nyomás tisztaságát, akár a betűk szépségét nézték, gyönyörködhettek benne: minden tekintetben messze felülhaladott ez minden addig megjelent kiadást s bátran oda állíthatták akár az amsterdami elsőrendű műhelyből kikerült nyomtatványok mellé.

Midőn ekként Kis a bibliával elkészült, első dolga volt, hogy Telekinek küldött belőle egy példányt. Levelet is írt hozzá, mely hálától áradoz, hogy nem tették lehetetlenné munkáját.

«Az úr Isten kedvelje — így szól a Kis lelki világát jellemző levél[4] — a kegyelmed személyét, életét, hivatalát és ékesen virágzó házát minden jókkal áldja! Méltóságos uram! Hogy kegyelmed méltóztatott az én dolgomra nem csak rá tekinteni, hanem okos tanácsával igazgatta is ez aránt a tanácsokat, úgy, hogy az én mind jelen való, mind jövendőbéli jóra való igyekezetemnek nyakok ne szakasztatnék, ismérem magamat kegyelmedhez felette kötelesnek lenni, áldván egyszersmind a mi Istenünket, hogy megtartóztatta és olyan dologra kegyelmeteket nem bocsá-

1 Diadallal.

2 Mentség 12. l.

3 Levele Telekihez 1685 szept. 19. Pünköst ez évben jun. 15-ikére esett.

4 Teleki-levéltár. Miss. 716. sz. a. E levél eredetijét a *Függelék*ben közölttekkel egyetemben, *gróf Teleki Géza*, a M. Tört. Társulat nagyérdemű elnöke a gr. Teleki nemzetség maros-vásárhelyi levéltárából szíves készséggel bocsátotta rendelkezésünkre, a miért neki e helyen is hálás köszönetet mondunk.

totta, melynek cselekedeti nem csak az én reményem ellen, hanem Isten s az egész nemzet ellen való vétek nélkül nem lehetett volna, hanem ha tudatlanságból esett volna ez; kegyelmetek a dolog felől különben, nem a mint volt s vagyon, informáltatván s itélvén: tetszett az én Istenemnek jó igyekezetimben engem sok bajok és kisértetek által gyakorolni, hogy annál édesebben esnék jövendőben azoknak gyümölcsök. Az én kezem alá vött munkámnak Isten végét adá még pünköst előtt, de e dologban közbe jövő casusnak maradványa még ez, hogy azzal magamat még az idén hazámnak ne præsentálhatnám. Hálá Istennek, hogy annak ártalmamra való több tételménye nem lön. Im, uram, kegyelmedhez küldék egy exemplárt, hogy maga szemeivel látván, kegyelmed is tehessen itéletet felőle. Noha a censurától nem igen tarthatok, bene mihi conscius* lévén és támaszkodván többek felett kegyelmednek jóakaratjához, melyet hozzám jelentgetett már nem egyszer mások irásiban való izenet által. Menjenek Isten eleibe mind azok a jók, melyeket kegyelmed a szegény házával vagy egy vagy másképen cselekeszik és tartsa fen e nagy oszlopát oly sikámló állapotban helyheztetett hazánknak sokáig! Ezt kivánja és marad, Amstelodami 19. Septembris, anno 1685. Kegyelmednek köteles szolgája, míg él, M.-Tótfalusi Kis Miklós mp.»

Ugyanekkor írt Pataki István kolozsvári tanárnak is. Szeretné tőle megtudni, mi igaz abból a hírből, hogy a kolozsváriak örményekhez fordultak betűkért?

Úgy látszik, ekkor már életczéllá érlelődött lelkében az ötlet, hogy «lábra állítja» hazájában a nyomdászatot s a féltékenység hangja csendül meg kérdezősködésében, hogy valaki szándékában megelőzi. Szeretne visszatérni hazájába; bizonyára — úgymond — levél helyett magát vár-

* Jó lelkiismeretű.

ták, de akadályok s meg nem valósított tervek tartóztatják.[1]

Ilyen terv volt, hogy Szenczi Molnár zsoltárfordítását is kinyomtatja a biblia mellékletéül, miként azt elődei is tették[2] s egyszersmind külön is kiadja kisebb zsebkiadásban is, az Elzevirek kedvelt könyvalakját véve mintául.[3] Hasonló terve volt az Új-Testamentummal is, hogy az olvasó mindkét művet zsebében hordozhassa. Tervét a következő évben végre is hajtotta, előbb az Új-Testamentummal, azután a Zsoltárral készülvén el.[4] Hogy ezeket czélja szerint mennél jobban elterjessze, eddig szokatlanul sok példányt nyomatott belőlük. Szenczi Molnár a hanaui bibliát még 1500 példányban nyomatta,[5] ő pedig a teljes bibliából 3500, az Új-Testamentumból és Zsoltárokból különkülön 4200 példányt nyomtatott.[6]

29 M. KIS «ÚJ-TESTAMENTOM»-KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

Mikor mindezek kikerültek a sajtó alól, beköttette bőrkötésbe, dús aranyozással, csak keveset hagyva kötetlenül. Szinte nagy vállalkozás volt és költséges: néha húsz

1 Lásd a *Függelék*ben.

2 Hanaui (1608), oppenheimi (1612), amsterdami (1645) kiadás.

3 Pl. a «Respublica et status Brittaniæ, — Hungariæ» etc. kiadványsorozat.

4 Mentség 72.

5 Sz. Molnár naplója, lev. 55. l.

6 Mentség 3. l.

ember is dolgozott számára, négy könyvkötő legényeivel és inasaival együtt s hetenként száz forintot is ki kellett adni csak a kötésre.[1]

V.

Misztótfalusi Kisnek, hogy vállalkozása fenn ne akadjon, nagyon sok pénzre volt szüksége. Sok költséget megkimélt ugyan azzal, hogy maga véste, öntötte a betüket s hogy maga volt a mű szedője, de volt ezeken kivül még elég kiadása. Fizetett a sajtóért, a papírért, a javító deákoknak, stb. Hogy ennyi pénzt szerezhessen, saját munkája mellett folyton vállalt egyéb munkát is: betűmetszést, betűöntést, matrixkészítést mások számára s az így szerzett pénzt bibliáiba fektette. Sokszor még éjszaka is metszette a betűket, holott mások csak a derült, napfényes időt választották ki erre.[2]

Munkája jól jövedelmezett. Eleinte, mikor még csak «imigy-amugy dolgozott», egy tallért kapott három betűért, azután csak kettőt adott, utoljára, mikor művészetében tökéletességre emelkedett, egyért is megadták a tallért.[3]

Ez időben kapott megrendelést Arméniából az örményektől, hogy betűket készítsen számukra.[4]

Nagy elfoglaltsága közepette szakított időt honfitársai számára is s a kin valamit segíthetett, a legnagyobb készséggel megtette.

1 Mentség 3. lap.

2 Mentség 69. l.

3 Mentség 69. l. Itt felemlíti, hogy a bécsi betűöntő félannyi munkát, a menynyit ő egy talléron adott, egy aranyra becsült.

4 «Hol vagyon Amsterdamhoz képest Armenia? Azoknak sokat szolgáltam.» Mentség 68. l. «Az örmény nemzetség engemet keresett meg és hozzám folyamodott betűkészíttetésbeli boldogíttatásának okáért.» Levele Patakihoz. *Függelék.* Örmény honfitársainknak, a kik folyóíratot tartanak fent s nagy gondot fordítanak a magyar-örmény vonatkozások kutatására, felhivjuk figyelmét ez adatra. Érdekes volna tudni, megemlékeznek-e az örmény irók a M. Kis «szolgálatairól».

A debreczenieket a Komáromi Csipkés bibliafordítása nem hagyta pihenni: szerették volna mentül előbb kinyomtatni. Már fent említettük, hogy külföldön metszették rézbe díszes czimlapját. A kinyomtatást úgy tervezték, hogy egy vállalkozó fiatal embert felküldtek Amsterdamba, hogy tanulja meg e mesterséget. Töltési István — így hívták a debreczeniek küldöttét — csakugyan felkerült s ő is Blæuhoz ment, a kivel e tekintetben Amsterdamban senki sem vetekedhetett,* de az semmikép fel nem vállalá. Ugy látszik, azt is megbánta, hogy Misztótfalusi Kist megtanította, mert az most versenyzett vele. Mikor ezt Kis megtudta, így szólt Töltésihez:

SZENT
DAVID
KIRALYNAK
és
PROFETANAK
SZAZÖTVEN
SOLTARI
A'FRANCZIAI Nótáknak
és Verſeknek módjokra
MAGYAR Verſekre fordittatának és rendeltének,
Szentzi MOLNAR
ALBERT által.

Mellyek most és kisded formában kinyomtattattak
M. TOTFALUSI
KIS MIKLOS
által
AMSTELODAMBAN,
1686. eſztendöben.

30. M. KIS «DÁVID SOLTÁRA» KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

— «Édes barátom, ha tetszik, én valamit vöttem annyi pénzen mesteremtől, mindent ingyen communicálni kész vagyok.»

Mintegy három hónapig járt ezután Kishez tanulni, de ekkor már megunta és így fakadt ki:

— «Vagy stempel, vagy nem stempel, de én bizony miatta el nem vesztem szemeimet: egy stempelt nézek, melyet csinálok és kettőt lát a szemem.»**

Mikor Misztótfalusi Kis kiadási terveit mind megvalósította, mestersége üzletszerű folytatására adta magát.

* Mentség 59. l.

** U. o. Töltési Istvánnak, ki később Debreczenben mint könyvnyomtató működött, egy levelét közli BALLAGI A. A m. nyomdászat tört. fejl. 78. 79. l. Később Komáromban működött.

Betűmintákat küldözgetett szét mindenfelé[1] s betűinek tetszetőssége mindig újabb és újabb megrendelőket csalt hozzá. Híre messze elhatott s egymás után kapta a megrendeléseket Lengyelországból, Svéd- és Németországból. Sőt még Angliából is eljöttek hozzá betűkért.[2] Itt valami vesződsége is volt, a melynek eligazítása végett személyesen el kellett oda útazni.[3]

A finoman kidolgozott, ízléssel és lelkiismeretesen végzett munka a megrendelők számát folyton szaporította, úgy, hogy alig győzte mind elvégezni. Jó hírét növelte vállalkozási kedve is, hogy a legnehezebb munkára, idegen nemzetek változatos, sokszor szeszélyes alakú betűinek metszésére is habozás nélkül vállalkozott. Neve e téren lassanként oly jó hangzású lett, hogy később az ilyenekkel már csak hozzá fordultak.

Az 1686. évre esik Misztótfalusi Kis Miklósnak érintkezése egy georgiai királylyal.

Georgia a Kaukázusnak ez erdős, bérczes, szép tartománya ez időben három részre volt szakadva. Mintegy harmadfél század előtt (1424) egyik királya felosztotta fiai között s azóta a három tartomány soha sem bírt hosszabb időre egyesülni,[4] sőt idővel önállóságát is elveszítette: két rész a persák, egy az oroszok fenhatósága alá került. De az így részekre szakadt ország nemzeti egységét azért híven megőrizte: a faj, nyelv és szokások közössége lakóit annál szorosabban fűzte egymáshoz. Ez érzést

1 Mentség 59.

2 U. a. 68.

3 U. a. 38. «Igazán mondhatnám Erdély felől, a mit Anglia felől (mert ott is volt valami bajom) mondottam volt, mikor onnét kijöttem:

Anglica terra vale: fueras mihi carcer et Orcus;
Angelicam quo te dicere jure queam?»

Vizaknai Briccius (Bereczk) György halotti verse a *franczidkat* is említi.

4 E három tartomány neve Karthli, Kakheth, Imereth. Azonkívül öt kisebb fejedelemségre is oszlott. V. ö. Brosset, Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu' au XIX. siècle. Traduite du géorgien. I—VI. (St.-Pétersbourg 1850—1857.)

ápolta és erősítette régi, több mint ezeréves irodalma,[1] különösen virágzó költészete.

Kulturnép volt, fogékony a műveltség iránt, bár a világtól nagyon el volt zárva s e miatt nem is haladhatott vele.

Vallásra nézve részint keresztyének, részint mohamedánok voltak, csakhogy ekkor tájban az előbbiekre rossz napok jártak. Még legjobban Imereth tartomány állott ellen a mohamedán befolyásnak, ennek túlnyomóan keresztyén népe inkább Oroszország felé vonzódott. Mind három tartományt folytonos trónvillongások dúlták, családi viszályok vagy a kegyurak jóindulatának gyakorta való ingadozása miatt.

1661-ben Artsil, a szomszéd Karthli királyának fia lett király Imerethben.[2] Egy rendkívüli művelt és kiváló uralkodó, a kinek nem volt párja sem elődei, sem utódai között s a ki tehetségénél és hajlamainál fogva nagyobb országok királyai között is számot tett volna. Világlátott és tudományosan képzett, vallásos lelkületű ember s a mellett kiváló költő, az «Artsiliani» czímű nagy költemény szerzője.[3] Csak az uralkodásban nem volt szerencsés. Alig három év mulva trónra lépte után magára haragított egy basát, a ki feljelentette sahjának s ez aztán apja által azonnal visszahívatta.[4] Tizenöt évig volt ezután ország nélküli király. Ekkor újra elfoglalta a trónt, de hiába: régi haragosa, Aslan basa, még élt s tőle egy évig sem uralkodhatott békében, ismét menekülni kellett előle. Ezután még három ízben lett király, de egy évnél tovább sohase uralkodhatott.[5] Száműzetésének napjait költemények írá-

1 A bibliát állítólag már az V. században lefordították georgiai nyelvre.

2 Brosset, Hist. de la Georgie V. 280. kk. nevét francziásan Artchil-nak írja.

3 Röviden ismerteti Brosset id. m. VI. (II. partie 2. livr.) 350—351. l. (Addition XI.)

4 Brosset id. m. V. (II. p. 1. livr.) 280. l.

5 Brosset id. m. V. (II. p. 1. livr.) 286. 294. 297. 298. ll. Vakhust (Brossetnél Wakhoucht) krónikájában.

sára vagy útazásra fordította. Legszívesebben tartózkodott Oroszországban, a hol diplomatiai kiküldetésekre is fölhasználták.[1] Magával vitte fiait s itt neveltette őket. Egyik fia később mint katona is kitünt s az orosz tűzérkarnál a tábornokságig felvitte.[2]

Artsil, ha mint uralkodó nem boldogíthatta népét, művelődése és irodalma körül kivánt maradandó érdemeket szerezni. E végett legsürgősebb teendőnek a könyvnyomtatás meghonosítást tartotta. Oroszországban ötlött elméjébe e gondolat, hol a könyvnyomtatás rövid idő alatt virágzásnak indult. Az első rosszul sikerült nyomtatás után (1564), mikor a könyvnyomtatóknak a babonás nép elől menekülni kellett, mert különben agyonverték volna: Feodorovics Mihály 1644. új nyomdát állítatott föl, mely ez idő óta sikerrel működött.[3] Georgiában még nem volt könyvnyomda, a műveket másolás útján terjesztették, miként a törökök.[4]

Az orosz példa kedvet keltett Artsilban egy nyomda alapítására.

Azoknak, a kik ez időtájban nyomda felállításában fáradoztak, Amsterdam jutott először eszükbe. E tekintetben első hely illette meg a németalföldi városok között, a mely városról pedig ezt el lehetett mondani, azt első hely illette meg az egész világon. Mint Misztótfalusi Kis mondja, több könyvnyomda működött itt, mint egész Németországban s mint a vér szívbe, ide futottak az emberek a világon mindenünnét, ha nyomdára volt szükségük.[5]

Ismeretes dolog, hogy az oroszok is ide fordultak s nem sokkal ezután Nagy Péter czár is amsterdami könyvnyomtatónak adott szabadalmat orosz művek nyomtatására s itt nyomatta a híres kéthasábos Új-Testamentum

1 L. Brosset becses pótlékát (xi.) a vi. (ii. p. 2. livr.) kötetben, melynek czíme: «Notice sur les divers séjours du roi Artchil en Russie» 349—353. l.

2 Brosset id. m. vi. 350. l.

3 Lorck, Handbuch d. Gesch. d. Buchdruckerkunst i. 279. l.

4 *Mentség* 68. l.

5 Misztótfalusi Kis megjegyzése. *Mentség* 68. l.

egyik felét is, — valamint az is, hogy Hollandiában metszetett és öntetett betűket.[1]

Az orosz czárnak és sok más nyomdaalapító uralkodónak, legfőbb czélja az volt, hogy a liturgikus műveket vagy a bibliát nemzeti nyelven kinyomattassa. Nem tudjuk biztosan, de föltehetjük, hogy Imereth királyának is ez volt első sorban szándéka, csak azután gondolt saját költeményeire és egyéb művekre.[2]

Ő is Amsterdamhoz fordult e végett, fiának különben is volt valami összeköttetése e város polgármesterével.[3] Jobb közvetítőt valóban keresve sem találhatott volna. Levelet írt tehát neki, leveléhez mellékelve a georgiai ábéczét és valami szöveget mutatványul.[4]

A polgármester Misztótfalusi Kis Miklóst tartotta e feladatra legalkalmasabbnak és legügyesebbnek s reá bízta e betűk kimetszését.

A helyettes polgármester tudósította Arsilt mindezekről. Artsil ekkor levelet írt Witsen Miklóshoz — ez volt a polgármester neve — s hálától áradozva köszönte meg, hogy alkalmas betűmetszőt kerített számára. Az eredetileg örmény nyelven írt levél így hangzik:[5]

«Isten segedelméből, mi Artsil Bagratid,[6] Dávid nemzetségének nyolczvanegyedik királya, Imereth, Kakhet, az egész Likht-Imereth királya, hálát adok az én uramnak, a Jézus Krisztusnak, a számkivetésben, a melyben vagyok, miként régen trónomon űlvén. Én írom e köszönő leve-

1 Lorck id. m. I 279. 280.

2 Következtethetjük ezt vallásos jelleméből, melyről l. Brosset id. m. VI. (II. p. 2. livr.) 351. l.

3 Witsenhez írt levele Brosset id. m. 352. l. 1. jegyzet.

4 Mentség 68—69. l.

5 E levelet Witsen maga adta ki «Nord en Oost Tartarye» czímű ma már nagyon ritka művében (1. kiad. Amsterdam, III. kiadás u. o. 1785. ívrét), ugyanitt hasonmását is közli s a 3. kiadásban egyszersmind Artsil arczképét is. Artsil sógorát Witsen meg is látogatta Moszkvában. E műnek mi első kiadását használtuk a müncheni udv. könyvtárból.

6 Ez utóbbi név a Imerethben és Kakhetben századokon keresztül uralkodó dynastiának a neve. (Bagrat uralkodótól) Brosset v. (II. p. 1. livr.) 634. 642. ll. (Addition IX. a családfa bevezetésében.)

Zegel binnen de brief met Swarte inkt gedrukt

Zegel in was gedrukt buyten op de brief

ARTSIL GEORGIAI KIRÁLY LEVELE WITSEN MIKLÓSHOZ, AMSTERDAM POLGÁRMESTERÉHEZ.

1686. decz. 17. (Fordítását l. a 88. lapon.)

Dubbelt van een brief, die Artschillus Bagrationus, Koning van Iberia en gacketti, aan den schryver van dit werk heeft afgesonden.

let neked, Witsen Miklós, ki bölcseségedért, tudományodért és értelmedért Amsterdam híres városának fejévé választattál s köszöntlek téged mint jó ismerős barátomat.»

«Továbbá megértvén Wlar báró úrtól, az Ön helyettesétől,[1] hogy Ön fáradozott érettünk s kimetszeti nyelvünk betűit: lelki gyönyörűséget éreztünk e miatt és igen hálásak vagyunk érette. Egyszersmind elhatároztuk, hogy irásban nyilvánítjuk Önnek érzületünket és hálánkat. Lekötelezettei vagyunk. Isten meg fog fizetni Önnek érte. Szivességedtől elvárjuk, hogy nem fog Ön késlekedni, mert nem kell halogatni azt, a mi Isten tiszteletére való. Az Úr adjon sikert feltett szándékára!»

«E levél iratott Moszkvában deczember 17-ikén a teremtés után 7195-ben (1686).»[2]

«Én Artsil, a király úr, megerősítem ezt.»

Misztótfalusi Kis csakugyan elkészült a reá bízott és e levélben sürgetett munkával és pedig várakozásukat felülhaladó módon. Ugyanis sehogy sem tetszettek neki a kézírat betűi,[3] azért ezt alapul véve s természetesen a lényeget megtartva, «más módosabb betüket csinált». Midőn Artsil a betűket megkapta, nagyon megörült s örömmel hagyta jóvá a módosítást.[4]

1 A *te* és *ön* váltakozása gyakran előfordul az örmény levelekben. (Brosset megjegyzése.)

2 Franczia forditása Brossetnél id. m. VI. 351. l. Fordítását Witsen is közli id. művében (327. lap), de a Brosseté, a ki fordítása alapjául az eredeti hasonmását vette, correctebb. Witsen még egy másik hozzá írt levélről is beszél, de ennek tartalmáról mit sem tudunk.

3 Kétféle georgiai betűrendszer van, az egyik a *khutsuri* (=papi), a bibliai és liturgikus művek irása, szegletes, az örményhez hasonló betűkkel, a másik a *mkhedrūli kheli*, vagy katonaírás, a pali iráséhoz hasonló cursivbetűkkel. Ha föltesszük, hogy Artsil czélja a nyomdaalapítással a biblia vagy szertartási könyvek sokszorosítása volt, úgy itt az első ábéczére gondolhatunk.

4 Nem tudjuk, mi történt később az itt megrendelt betűkkel. Brosset ezt írja: «Úgy látszik, hogy a Witsen által metszetett betűk ugyanazok, a melyek később a biblia nyomtatására szolgáltak». (Id. m. VI. II. p. 2. livr. 352. l.) A Sekhnia Cskheidze Krónikájában olvassuk, hogy Vakhtang fejedelem Oláhország fejedelmétől kért egy nyomdászt s kinyomatta a bibliát. (Brosset szerint csak a prófé

Ime egy magyar könyvnyomtató, a ki dicsőséget hozott nemcsak a magyar névre, hanem még Amsterdamra is.[1]

*

Így lett Misztótfalusi Kis Amsterdam leghíresebb betűmetszője és betűöntője. Művészi ügyességét elismerték azok is, a kik között élt: a szakemberek, collegái és mestere. «Azt mondták — írja neki egy egyetemi tanár, a ki jó ismerőse volt, — hogy te minden belgát felülmultál a betűöntés és betűmetszés művészetében. A te hajdani mestered panaszkodott, hogy elvetted a kenyerét; a könyvnyomtatók elmentek háza előtt s téged kerestek, a kik betűket akartak metszetni.»[2]

A georgiai királyé után másik, ahhoz hasonló nagyobbszerű megrendelés volt a Medici (III.) Cosimo toscanai nagyherczegé.

A nagyherczeg, ki egyébként kiválóság dolgában messze mögötte maradt egyik-másik híres elődének s inkább nagyravágyásáról, gőgjéről és vallási fanatismusáról, mint tehetségéről, tudományszeretetéről és műpártolásáról volt híres: örökölte a Medicik fényűző hajlamát, bőkezűségét és pompaszeretetét. Szerette volna fentartani udvara fényét s székvárosának őseitől alapított jó hírnevét; vágya volt, hogy a külföld minél többet beszéljen róla s e czélból szívesen játszotta a tudomány- és műpártoló fejedelem szerepét.[3] Ilyen indítéka lehetett, mikor elhatározta, hogy újjá ala-

ták íratait s az apostoli leveleket). BROSSET id. m. VI. (II. p. 2. livr.) 28. l. V. ö. az ORBELIAN krónikájával U. o. 140. l. és LORCK, Handbuch I. 280. l.

1 Misztótfalusi Kis ez érdemét, habár hibásan, külföldi irók is fölemlítik: «Nikolaus Kis de Misst Tótfalu — írja FAULMANN — in Klausenburg schnitt im XVI. (!) Jahrhundert georgische und samaritanische Typen, welche von Florentiner und Amsterdamer Buchdruckern gekauft wurden.» (Ill. Gesch. d. Buchdruckerkunst. Wien etc. 1882. 293. l.) és LORCK: «Der berühmteste Typograph und Schriftgiesser dort (t. i. Kolozsváron) war Nikolaus Tótfalu *(így)*, der sogar Florenz und Amsterdam mit georgiscken und samaritanischen Schriften versorgte.» (Handb. I. 279. l.)

2 Mentség 68. l.

3 Yriarte Ch. Florence, l'histoire, les Médicis. Paris 1881. 80—83. ll.

kítja a firenzei nyomdát, ezért küldött Amsterdamba betűmetszőért és öntőért, a kitől új nyomdafelszerelést vásárolhasson. A megbízottak hosszas keresés után Misztótfalusi Kis Miklósra «akadtak», a ki e megrendelést készségesen el is vállalta. E megbízás önérzetét is növelte s később is dicsekedve hívatkozott reá, hogy az olaszok, a kik a legkedveltebb

31. III. MEDICI COSIMO.

betűmintákkal látták el Magyarországot, sőt az egész világot, egyszer végre a magyar emberre is rászorultak.* A nagyherczeg fényesen honorálta a Kis munkáját s a mellett csábító igéretekkel igyekezett rávenni, hogy legalább félévet töltsön Firenzében és ott maga rendezze be a betűöntő műhelyt s személyesen mutogassa meg, hogyan kell használni a tőle vásárolt szerszámokat s a tanulókat is maga gyakorolja be. De már ekkor Kis feltette magában, hogy Ams-

* Mentség 69. l.

terdamot csak hazájáért fogja elhagyni, ezért Cosimo nagyherczeg hasztalanul «jártatott egy hónapnál tovább utána», a küldöttek is hiába igyekeztek rábeszélni.[1]

A firenzei nagyherczeg megrendelése vonta maga után a római megrendelést. Szép betűinek híre, talán ez úton, a Vatikánig elhatott s XI. Incze pápa, kinek neve nálunk Buda visszafoglalása történetéből eléggé ismeretes, szintén öntetett vele betűket.

Általában betűinek szépségét mindenfelé csudálták s Bécsbe küldött betűmintáiról a betükészítők, tudósok, köztük jezsuiták is úgy nyilatkoztak, hogy annál szebbet soha nem láttak.[2]

De az elismerés mellett anyagi haszna is nagy volt munkájából. Az utolsó két esztendőben, midőn minden idejét mesterségének szentelhette, mellékesen legfeljebb csak a bibliák köttetésére ügyelvén föl, többet keresett tizenötezer forintnál, melyből csak a firenzei nagyherczeg tizenegyezer forintot fizetett,[3] úgy hogy néha targonczával tolták a pénzt szállására.[4] Oly gyorsan és ügyesen dolgozott, hogy minden óra alatt megkeresett egy tallért.[5]

VI.

Művészi ügyességének, dicsőségének híre hazájába is elhatott. Ekkor írhatta neki Bethlen Miklós többek közt e biztató szavakat: «Csak lopd el Hollandiának mesterségeit és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nékem, mind néked egy-egy tonna aranyunk lészen.»[6]

De habár hírneve ide is eljutott, úgy látszik, arról otthon

1 Mentség 67., 69. ll.

2 U. o. 69. l.

3 U. o. 1., 2. ll. Misztótfalusi Kis csak ennyit mond: «melynek 11,000 forintját csak egy embertől vettem».

4 U. o. 2. l.

5 U. o. 3. l.

6 U. o. 71. l.

32. XI. INCZE PÁPA.

fogalmuk sem volt, hogy munkája milyen jól jövedelmez. Legalább ezt mutatja Teleki Mihály esete. Midőn Kis zsebkiadású zsoltárát meglátta, annyira felbuzdult, hogy azonnal haza akarta hozatni.

A fogarasi országgyűlésen[1] az urak közé sietve s a kis zsoltárt mutogatva, így szólt: «Urak! Haza kellene ám ezt az embert hozatni; de arra pénz kell. No, ki mit ad?» És ki mennyit igért, feljegyezte. Közel kétszáz arany gyűlt ekként össze s azt felküldte Misztótfalusi Kisnek Amsterdamba, úti költségre.

De az nem szorult segítségre. Mikor oda vitték a pénzt hozzá, nem akarta elfogadni. «Köszönöm igen — úgymond — az édes nemzetemnek jó affectióját,[2] de én erre nem szorultam, nékem Isten eleget adott, úgy, hogy ha kell, haza is mehetek és bánnám, ha ezzel köteles szolgává akarnának tenni, holott én önként és magam szabadságában többet szoktam szolgálni».

Attól félt tehát, hogy e segélynyujtást honfitársai később úgy értelmezhetik, hogy ők is hozzá járultak kiképeztetése költségeihez s e jogon számot tarthatnak viszontszolgálatra.[3]

Midőn mégis erőltették s megnyugtatták, hogy olyasmitől nincs mit félnie s azzal fenyegették, hogy «megszégyenlené magát az egész ország, ha visszautasítaná»: elfogadta ugyan, de feltette magában, hogy nem fordítja saját czéljaira.[4] Úgy is tett. Ez összeget megtoldta még egyszer annyival, vagy még többel, hogy kétezerkétszáz forint legyen s átadta a kormánynak, hogy kamatait a

1 Leginkább az 1687-iki februári vagy novemberi országgyűlésre gondolhatunk. A következő 1688. és 1689. években szintén többször volt itt országgyűlés. Szilágyi, Erd. Orsz. Eml. XIX. XX. Ferenczi Z. Az «Iparosok Olvasótárá»-ban megjelent «Tótfalusi Kis Miklós, az európai hírü magyar nyomdász» cz. életrajzában 1687 febr. 13-ikát jelöli meg. III. évf. 1897. 9—10. sz. Hasznos olvasmányok. 40 lapon.

2 A. m. érzület.

3 Mentség 100. l

4 U. o. 5., 6. l.

pénzből kifogyott s haza készülő magyar deákoknak úti költségül adja.

Később honfitársai rábeszélésének engedve, kik váltig azt hajtogatták előtte, hogy a magyar deák mind szegény és mind jogot formál majd hozzá s e miatt sok alkalmatlanságot fognak okozni; hogy a Coccejanus rektor nem szivesen fogja a Voetius-párti deákot reá ajánlani; hogy ott kevés kamata van a pénznek s csupán négy százalékot hoz, míg otthon tízre is kiadhatják; hogy a háborus állapotok miatt a kamatláb még jobban leszállott; hogy jobb lenne a most ott levő deákokat segíteni, — visszavette alapítványát s több mint felét kiosztogatta az ott levő szegény magyar tanulók között.[1]

Nem fordította tehát e pénzt arra, a mire küldték. Ha a bibliát és zsoltárkönyvet maga költségén kinyomtathatta, ha eddig a hazai segedelem nélkül ellehetett, most mikor még kevésbbé volt rá szorulva, nem hagyta magát «adóssá tenni».[2]

E segedelem gyöngéd figyelmeztetés is lett volna a hazatérésre, ha Kisünk magától nem gondolt volna reá. De sokszor járt ez eszében, már régóta készült haza. «Elhozza az Isten az én szabadulásomnak is idejét — írta, mikor a biblia nyomtatását befejezte — eljő a jó tavasz és akkor a darvakkal én is szárnyamra kerekedvén, régen elhagyott honomat megkeresem».[3] Újabb szép tervek, a megvalósításukhoz szükséges pénz, mind későbbre halasztották vele e szárnyra kelést.

Négy évet töltött így el folytonos munka között, minden évben gyarapítva hírnevét, újabb-újabb dicsőséget hozva ez által nemzetére is.

Majd midőn a hír szárnyra kelt, hogy Buda bevétele

1 Mentség 6. l.
2 U. o. 5. l.
3 Levele Pataki Istvánhoz 1685. szept. 19. L. a *Függelék*-ben.

után Magyarország, majd Erdély is megszabadult a török igájától, elhatározta magát a hazatérésre.

«Meggondolván én azt is — így hangzik beszélgetése, melyet elhatározása előtt önmagával folytatott — mi végre fogtam Istenem előtt mindezekhez, t. i. hogy nemzetemnek használhatnék vélek és talán a végre adott Isten azokban olyan előmenetelt: az Isten is (mondok) megvér, ha abbéli intentiómnak és mintegy fogadásomnak eleget tenni teljes tehetségem szerint nem igyekezem. Ezekbéli sok jó igyekezetimnek praemiumául[1] tettem fel én azt . . . a mit a a külső gazdaságnál nagyobbnak tartok, t. i. Istenem és nemzetem előtt való kedvességet».[2]

Ez elhatározása az 1689. év őszén érlelődött meg s menten készületeket tett a hazamenetelre. Összegyűjtött készpénze egy részét az ott levő magyar tanulók között szétosztotta,[3] más részén könyveket vásárolt,[4] így többek között megvette a nagy Blæu-féle atlasz tizenegy ívrét kötetét[5] magának csak annyit tartva meg, a mennyi az útazásra okvetetlenül szükséges volt s ekkor ládákba rakva könyv- és betűkészletét[6] s a betűöntéshez és metszéshez szükséges szerszámokat: útra kelt Magyarország felé. Roppant nagy volt az így magával hozott podgyász, mely háromezerötszáz teljes bibliából, négyezerkétszáz Új-Testamentomból s ugyanannyi zsoltárból állott s ezenkivül a nyomdaszerek, matrixok: úgy hogy ez utóbbiak egy részét ott kellett hagynia.[7] Feltette magában, hogy idő multán, ha jobbakat nem

1 Jutalom.

2 Mentség 5. l.

3 U. o. 66. Csepreginek, ki később nem nagyon hálásnak mutatta magát érte, 60, Bátainak 70, Felfalusinak 60, Enyedi Gáspárnak 74 tallért adott.

4 Mentség 4. l. Ezek egy részét özvegye később a gyula-fehérvári collegiumnak adományozta.

5 Említi végrendeletében. L. *Függelék.*

6 Azokat a betüket, a melyekkel az Uj-Testamentumot nyomtatta, mivel nem tetszettek neki, egybeöntötte. Mentség 27. l.

7 Később az erdélyi ref. egyháznak hagyományozta ezeket, melyek az ő becslése szerint megértek 1200 tallért, de Bándi Sámuel hanyagsága miatt odavesztek. Úgy látszik, Kis ezért perbe is fogta Bándit, legalább így értelmezhető

készíthet helyettük, majd haza hozatja; később Lipcsében a magával hozott matrixoktól is szabadulni szeretett volna s megkinálta vele az ottani könyvnyomtatókat, de nem kapott reá vevőt s ezeket is ott hagyta.*

Útja Lipcsén és Lengyelországon vitte keresztül. Ez utóbbi helyen váratlanul nagy veszély érte podgyászát s ezek között legdrágább kincsét, bibliáit. Váratlanul, mert az Erdélyből külföldi egyetemekre útazó vagy onnan visszatérő deákok is, kik szintén könyvekkel útaztak s azokkal megrakodva jöttek haza, rendesen ezt az útirányt választották s nem volt semmi bántódásuk. Misztótfalusi Kist, szerencsétlenségre, útja egy türelmetlen lengyel katholikus főúr birtokán vitte keresztül, a kinek feltünt nagy podgyásza, a milyennel ritkán útaztak magyar kereskedők vagy deákok s átkutatta azt. Itt egyik ládájában ráakadt leltárára, melyben magának feljegyezte, hogy egy-egy ládában hány és milyen biblia van. E leltárban a lengyel főúr, ki nem tudott magyarul, megpillantotta az «*Aranyos biblia*» szót, a mint Kis Miklós díszkötésű, arany metszésű bibliáit nevezte s hirtelen különös gondolat villant meg agyában: világosodni kezdett előtte a dolog. A tizenhatodik és tizenhetedik században az unitáriusokat széltére nevezgették arianusoknak a másvallásuak, Ariustól, a ki tagadta Krisztus istenségét. Ez elnevezés ismeretes volt Lengyelországban épen úgy, mint Magyarországon. A lengyel úr arianusnak olvasta az «aranyos» szót, azt képzelte, hogy az unitariusok külföldön nyomtatták ki a tanaik szerint módosított bibliát s Kis most ezeket akarja becsempészni. Hasztalan tiltakozott e föltevés ellen és hiába igyekezett felvilágosítani. A lengyel főúr lefoglalta bibliáit, sőt letartóztatta embereit

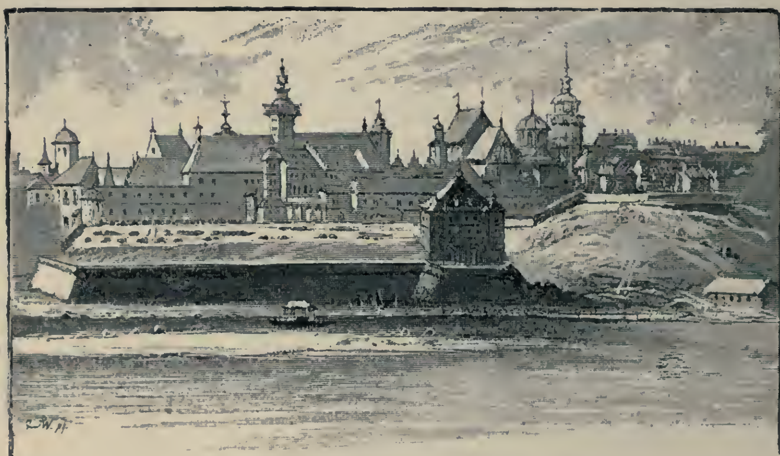
a «Mentség» következő helye: «Mikor Bándiékkal utolsó törvényem vólt, hogy a' Köz-Birák inkább megértenék a' *terminus*okat, oda vittem vólt mutatóúl mind *matrix*okat, mind stempeleket». Mentség 60., 100. l.

* U. o. 59. l.

is, kik podgyászát szállították s elkobozta Amsterdamban vásárolt könyveit is.[1]

Szegény Kis Miklós féltett kincsei és büszkesége, a bibliák nélkül, melyekért majd tíz évig tűrt, szenvedett és dolgozott, volt kénytelen útra kelni Erdély felé. Hazatérését ekként szomorú jelek előzték meg.

Kassán, a hol, úgy látszik, egy időre megállapodott, találkozott Bethlen Miklóssal, a ki azt a tanácsot adta neki,

33. A VARSÓI KIRÁLYI PALOTA.

hogy írjon a fejedelemnek és főleg Telekinek s kérje közbenjárásukat.[2] Ugyancsak ő tanácsolhatta, hogy addig is menjen el Varsóba a lengyel királyhoz panaszra.

Misztótfalusi Kis megfogadta a jó tanácsot. A lengyel király III. (Sobieski) János, valamint a püspökök is, a kiket e felől megkérdeztek, helyet adtak kérelmének s elrendelték lefoglalt könyvei visszaszolgáltatását. De a királyi tekintély már ekkor sűlyedőben volt s a rendeletnek nem lett sikere. Újra írt tehát Telekinek, ismét kérve közbenjárását.[3] Apafi ekkor követet küldött ez ügyben Varsóba,

1 Mentség 100 l.

2 Prot. Közlöny 1888. 322. l.

3 U. o.

34. III. (SOBIESKI) JÁNOS LENGYEL KIRÁLY.

de mind hiába. A lengyel úr azt válaszolta mindezekre, hogy a lefoglalt könyveket a pápának küldi el, az tegyen velük tetszése szerint, a mit akar.

Ekkor kétségbeesett Kisünknek a véletlen jött segítségére. Kevés idő mulva hegyi rablók garázdálkodtak a környéken, felverve és pusztítva az urak udvarházait s az apáczák és barátok klastromait. A lengyelek azt hitték, hogy mindez a magyarok boszujából származik Misztótfalusi Kisért és lefoglalt bibliáiért. A lengyel főúr is megijedt s vissza-

35. III. (SOBIESKI) JÁNOS LENGYEL KIRÁLY NÉVALÁÍRÁSA.

adta azokat jogos tulajdonosának, előbb felfogadtatva vele, hogy többet nem küldi a lengyelekre a rablókat.* Így végre a bibliák mégis felszabadultak s Kis nagyon boldognak érezte magát, habár Amsterdamban vásárolt könyvei egy része örökre oda veszett is.

Ez a szerencsétlenség, mely csakhamar azután érte, hogy Amsterdamból lábát kivonta, megdöbbentette. Isten ujját látta benne s figyelmeztetésnek vette, hogy ne hagyja el kilencz és fél** évi sikeres és áldásos működésének nyugodalmas helyét, a bizonytalan, szomorúan kezdődő jövő-

* Mentség 100. l.
** U. o. 2. l.

ért.* De hazaszeretete meggyőzte habozását s vágyakozva gondolt az időre, midőn Kolozsvárott békés otthont alapít s egymás után valósitja meg szép terveit; könyvekkel látja el Erdélyt és Magyarországot s e várost második Amsterdammá varázsolja. Szerencsétlen Kis! Nem jól ismerte Erdélyt és a hazai viszonyokat. Erdély nem Németalföld volt s a kik közé menni készült, nem Amsterdam csendes, békés viszonyok között élő, megelégedett népe. A mit jövőnek látott, álom volt és ábrándkép s nem sokára keserű valóságra kellett ébrednie . . .

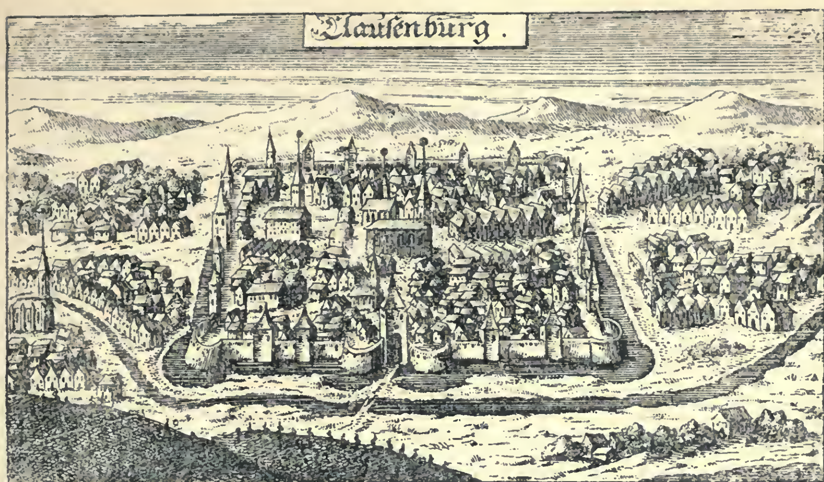
* Mentség 84. l.

36. A BLÆU-KÖNYVNYOMTATÓCZÉG VIGNETTÁJA.

HARMADIK KÖNYV.

A KOLOZSVÁRI «VASMŰVES».

37. KOLOZSVÁR A XVII. SZÁZADBAN.

I.

A TIZENHETEDIK század végén Erdély egy nagybeteghez hasonlított. Beteg volt testben, beteg lélekben. Egymásután dőltek ki azok is, a kiknek támogatásával talán még lábra kelhetett volna s nem volt, a ki azok üres helyét méltóan betöltse. Előbb elhalt Apafi (1690. ápr. 15.), a ki egy pár év óta szinte élőhalott volt s nem sokára követte (aug. 21.) Teleki, a nagy államférfiú, Apafinak feje, ha gondolkozni, keze, ha tenni kellett, a ki nélkül az semmit nem tett, de a ki sokat tett a fejedelem nélkül, a kinek szellemi és tetterejе az egész ország gyengeségét sokáig feledtette. A kik helyükre jöttek, vagy tehetetlenek voltak vagy csak a maguk hasznával, bajával törődtek . . .

Ellenségei figyelmét nem kerülte el nagybetegsége: meg sem várták míg a gyámol kidől, sem azt, míg a beteg csendesen kimúlik, hanem jóelőre siettek lefoglalni s magukhoz ragadni meglevő javait.

Kolonics rendszerét, melylyel Magyarország erejét meg-

törte s népét koldussá tette, most már Erdélyre is minden tartózkodás nélkül, ridegen alkalmazták. Mindenekelőtt katonaság szállotta meg: a legalkalmasabb út és mód a lakosság kiélésére, a kiknek számát, hogy e kiélés még rohamosabban történjék, folyton szaporították.

Ettől kezdve itt is az «idegen» lett az úr s az ország kormányzója és az országgyűlések csak eszközül szolgáltak akaratának teljesítésére.

Rengeteg adót vetettek ki: olyant, a milyet virágzó iparú és kereskedelmű ország is megsinlett volna, a mely tömegesen juttatta koldusbotra a lakosság közép és alsó osztályát. A főurak kevésbbé érezték ennek súlyát. A hol lehetett, kibújtak alóla, vagy adószedőnek csaptak föl s a mit vesztettek a réven, megtérült nekik a vámon.

Az elszegényedéssel lépést tartott az erkölcsök sülyedése: gőg, szívtelenség, kapzsiság fent, gyűlölet, irigység, bizalmatlanság alant, lett az emberek jellemvonása.

*

Ilyen volt Erdély, mikor Misztótfalusi Kis oda kívánkozott, ily szomorú állapot uralkodott ott, akkor, a midőn ő amsterdami állapotokról álmadozott . . .

De térjünk vissza hozzá oda, a hol elhagytuk.

Kis, a mint Magyarországba megérkezett, egy ideig Kassán telepedett meg könyveivel. A hosszú útazás alatt teljesen kifogyott pénzéből s nem volt egyebe, mint könyve; mint mondja, úgy volt, mint Tantalus, kinek orra előtt függött az alma s még sem ehetett belőle: Pénzérő «jószága» volt elég, de nem tehette pénzzé, a mikor szüksége lett volna reá vagy legalább nem annyit, a mennyit kellett volna.*

Első dolga az volt tehát, hogy könyveit értékesítse. Kassa után Debreczenre gondolt, a melynek vásáraira az

* Mentség 86.

egész Alföld összesereglett, melynek kálvinista népe, városi tanácsa messze híres volt vallási buzgóságáról. Azonkivül Kis már külföldön hallotta, hogy mennyire buzgólkodnak egy új biblia kiadása ügyében, hogy a könyvnyomtatót saját költségükön Amsterdamba küldték tanulni, hogy a bibliához betűket is onnan hozattak stb.[1] Méltán föltehette tehát, hogy az ő «aranyos» bibliáinak és zsoltárainak is meg fognak örülni s a mint megérkezik, elkapkodják. Úgy a mint honfitársai, a magyar deákok, külföldön biztatták: Csak vigye haza nyomtatott könyveit, majd meglátja, esztendeig sem tartanak, mindjárt mind «diripiálják».[2]

Június elején érkezett meg Debreczenbe tömérdek «jószágával». Vele volt Okolicsányi Pál és a maros-vásárhelyi pap. A mint megpihent, első dolga volt, hogy árúit vásárra bocsássa. Régi jó szándéka szerint, mely még Amsterdamban fogamzott meg lelkében, hogy t. i. «elbővíti» és olyan olcsóvá teszi a könyveket, mint «Salamon az ezüstöt Jeruzsálemben»: kevésre szabta könyvei árát. A diszkötésű zsoltárt tíz susztákra vagyis húsz garasra, a közönségest 75 pénzre, az aranyos Új-Testamentumot két forintra tartotta, holott az előtt ennek tizenkét forint, az Új-Testamentumnak egy arany volt az ára. Papnak, tanítónak még olcsóbb árat szabott.[3] Így is nagy összeg pénz, harminczezer forint jött volna be könyveiből, ha mind eladhatta volna. De reményeiben itt is megcsalatkozott. Hiába tartotta olcsón árúit, még olcsóbban kívánták. «Mert ez a nemzet — úgymond — semminek limitált[4] árához nem szokván, nem állhatja, hogy mégis el ne kunyoráljon benne. Úgy, hogy, ha a bibliát két pénzen tartanám, mégis a magyar egy pénzen kérné.»[5] Csak legalább így is tömegesen vették volna! De e nyomorult időben — így panaszkodik tovább Kis Miklósunk —

1 Mentség 42.
2 Elkapkodják. U. o. 86.
3 U. o. 7.
4 Szabott.
5 Mentség 7.

a szegény ember örült, ha a portiónak szerét tehette és egyébnek, a mi nélkül nem lehet s felejti a könyvet, mely nélkül, gondolja, ellehet. A szegény emberek egy darabig nézegetvén szép könyveit, letették s ott hagyták. «Majd — úgymond — a vásárba mégyek és ha pénzem marad, visszajövök s megveszem ezt vagy amazt», de azután színüket sem látta többé.* Olyan rossz vásárja volt, hogy alig kapott több pénzt, mint a mennyi élelmükre szükséges volt. «Tótfalusi uram — így szól a tudósítás, melyet Okolicsáni Bethlen Miklósnak küldött — nagy bajjal innét-onnét szerezgetvén valami kevés költséget, azzal vagyunk».**

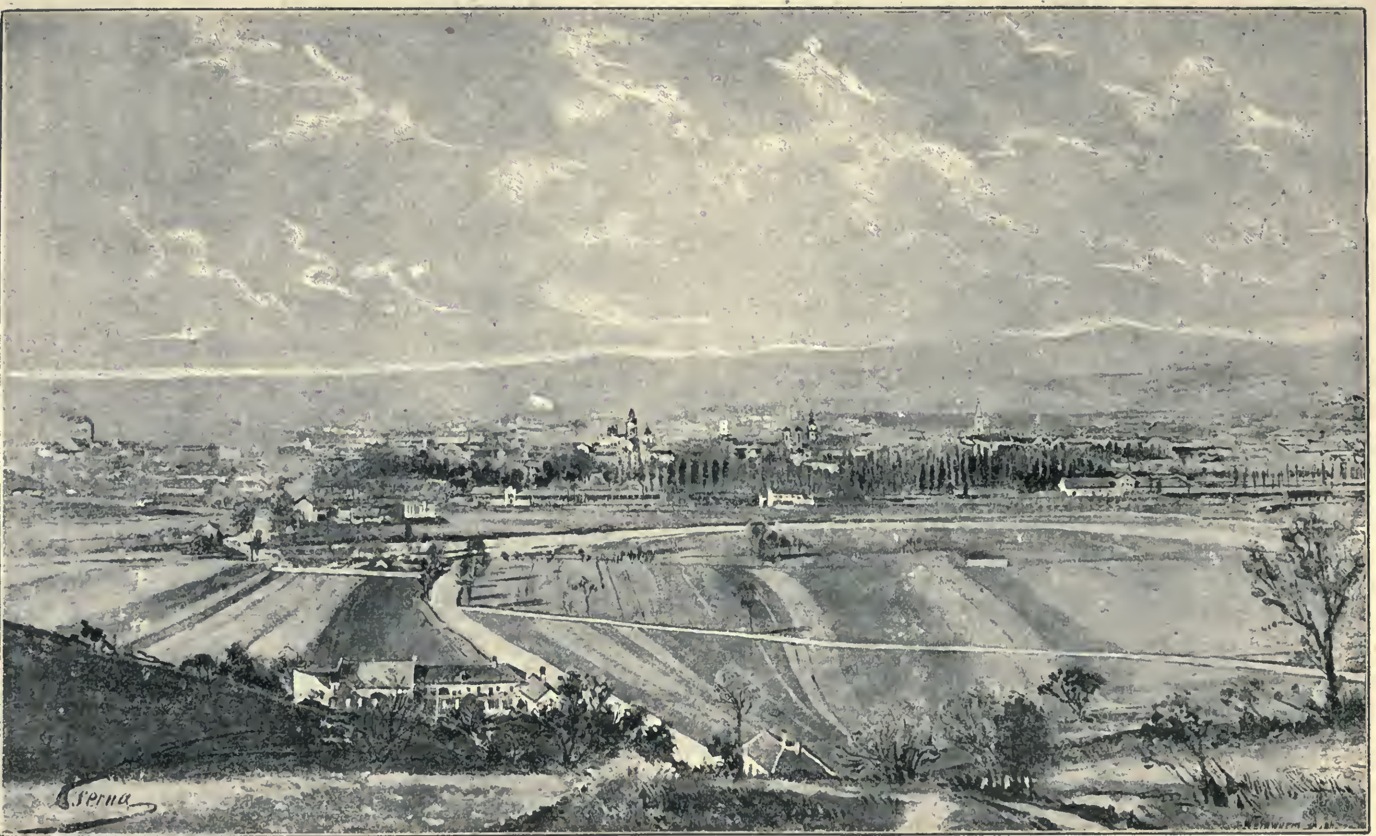
Ez újabb csalódása után egyetlen bizadalmát most már csak Teleki Mihályba, régi pártfogójába vetette, azért innen Erdély felé vette útját, hogy őt fölkeresse.

E pártfogójában nem is csalatkozott. Bár nagy és fontos ügyek, országos események nagyon lekötötték figyelmét s lefoglalták idejét, a mióta Apafi halálával nyakába szakadt az ország igazgatásának gondja, de azért szakított időt e derék látogatójának is, a ki kegyeltje volt, a mióta aranyos zsoltárát meglátta s kikérdezte a jövőre vonatkozó terveiről. Azt ajánlotta neki, hogy telepedjen Nagy-Enyedre vagy még inkább Maros-Vásárhelyre, hogy nyomdája keze-ügyében legyen. Azután megkérdezte, hogy hát ő hol gondolja legalkalmasabb helyét a könyvnyomda felállításának?

— Legjobb, úgy látom, — válaszolta Kis — Kolozsvárott, mert a ki mind a két hazának akar használni, annak közhelyett kell lenni, nem egyik országnak valamely szegletében. Annyival is inkább, mert Erdélyben nincs papír s azt Felső-Magyarországból kellvén hozatni, jobb ahhoz minél közelebb esni. Azonkivül könyvnyomtatónak és betű-

* Misztótfalusi Kis saját szavai. Mentség 51.

** Okolicsáni két levelét, (a másikat Telekihez intézve) mely mindkettő 1690 junius 6-án Debreczenben kelt, a maros-vásárhelyi Teleki-levéltárból közölte Koncz J. Prot. Közl. 1890. 323. l.

38. KASSA LÁTKÉPE.

öntőnek mesterségéhez sokféle eszközre van szüksége s azt hiszi, hogy azokat még legjobban megszerezheti Kolozsváron, mivel ott még leginkább virágzik a kereskedés, azért nevezték el kis Bécsnek is s ha netalán Bécsbe szorulna, onnan is könnyebben rendelhet a folyvást járó-kelő kereskedők által.

Teleki egytől-egyig helyesnek és fontosnak tartotta a felhozott okokat s azt felelte rá: «Valahol kegyelmednek tetszik, senki abba nem parancsol kegyelmednek».[1]

Egyszersmind, hogy czélja elérésében anyagilag is segítse s Kolozsvárra útazását lehetővé tegye, száz bibliát vásárolt tőle, darabonként öt forintjával.[2]

Misztótfalusi Kis ekként a Teleki hathatós pártfogásából a jövőre újból reményt merítve, Kolozsvárott letelepedett.

II.

A könyvnyomtatás körül szerzett érdemei miatt Kolozsvárt elsőrendű hely illeti meg tizenhatodik és tizenhetedik századi művelődésünk történetében.[3] Itt nyomtatták a legtöbb magyar könyvet[4] s itt attól kezdve, hogy az első nyomdát felállították, állandóan fent is tartották, a mivel kevés város dicsekedhetett: sőt volt idő, mikor két-három nyomda működött benne.

Azon idő tájban, midőn Misztótfalusi Kis Kolozsvárra költözött, a felszerelés minősége és gazdagsága tekinte-

1 Mentség 29, 30.

2 U. o.

3 Megemlítjük, hogy ez az egyetlen város, mely a millennium alkalmából nyomdászata történetét nagy multjához méltóan megíratta. (Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat tört. Kiadja a kolozsvári keresk. és iparkamara. U. o. 1896.)

4 Az 1711-ig megjelent magyar nyelvű nyomtatványainak száma: (a Szabó K. Régi M. Könyvtárának megjelenése után közölt adalékokat nem számítva) 327; utána következik Debreczen 262, Lőcse 238, Nagy-Szombat 144 stb. nyomtatványnyal. M. Könyvszemle. 1878. 305. l.

tében az erdélyi református egyház nyomdájáé volt az elsőség.

Alapjában az a nyomda volt ez, melyet főurak és egyes egyházak adományaiból Szenczi Kertész Ábrahám állított föl Váradon, hogy azzal a bibliát kinyomtassa. Alapítása természeténél fogva Kertész soha sem tekintette magáénak, nem is tekinthette, már a miatt sem, mert mint könyvnyomtató fizetését Apafitól húzta.[1] Halála után a fejedelmi kincstárra szállt s egy ideig még Apafi tartott benne könyvnyomtatót,[2] később pedig áthelyezte Kolozsvárra. 1672-ben megunva ez állapotot, az «Erdélyben levő orthodoxa ecclesiának, nevezet szerint pediglen az enyedi és kolosvári azon religión lévő collegiumoknak» adományozta azt, egy félév mulva azután hozzácsatolta a gyula-fehérvári könyvnyomdát is.[3] Könyvnyomtatónak ezután is megmaradt benne Veresegyházi Szentyel Mihály, a ki e tisztet már előbb is viselte.

Volt itt még egy másik nyomda is, melyet a kolozsvári református egyház néhány száz forinton vásárolt,[4] a melylyel szintén nyomtattak, a reá való felügyeletet pedig Sárpataki Mihály lelkészre bízták.[5]

Kis Miklósnak, a mint Kolozsvárra megérkezett, az volt szándéka, hogy a saját betűkészletéből rendez be nyomdát magának.[6] Amsterdamból úgy is hozott magával eleget s megvoltak a betűmetszéshez és öntéshez szükséges

1 Mentség 24.

2 SZABÓ KÁROLY: Adalékok régi prot. nyomdáink történetéhez. Prot. Közl. 1871. 25. lap.

3 Az adománylevelet közli FERENCZI is «A kolozsvári nyomdászat tört.» 42.

4 Mentség 28.

5 Mentség 24, 25, 28. «Nem szánnya egy illyen Ekklésia egy nehány száz forintját a közönséges jótól, t. i. a mint az a Typus vétetett vólt: mint hogy már eddig alkalmas hasznát is vötték vólt.» «. . . Nem annyira az Ekklésia, mint T. Sárpataki uram vötte, ha vötte, hasznát.» Valószínűnek tartjuk, hogy a nyomdát ugyanaz kezelte, a ki a «Generalis ecclesiáét», t. i. Veresegyházi Szentyel, a ki 1681. Sárpatakinak két művét is nyomatta. Arra nézve, hogy az egyház nyomdája akkor, mikor Kis Miklós Kolozsvárra jött, már megvolt, l. 113. l. 5. jegyzetét.

6 Mentség 25.

szerszámai is, melyekkel a netalán mutatkozó hiányokat kiegészíthette volna. De lebeszélték e szándékáról. Azt mondták neki, mutassa ki az által is, hogy nem «különöz», hogy a közönséges jóra igyekszik; egyszersmind arra is figyelmeztették, hogy könnyebben boldogul, ha mint kezdő nem lesz egyszerre önálló s akkor nem is érdeklődnének annyira iránta s nem pártfogolnák úgy, mintha például az egyház nyomdáit veszi át.[1]

Kis hajlott a tanácsra s pontokba foglalva, az intéző, papokból és világiakból álló, tanács elibe terjesztette, hogy és miképen volna hajlandó a nyomda kezelését elvállalni. Mindenek előtt feltételül kikötötte, hogy mindkét nyomdát neki adják át s engedjék meg, hogy, mivel mind a kettőnek nagyon elkopott betűi vannak, azokat átönthesse s viszont megígérte, hogy e két nyomdából az országnak egy «derék», teljes és mindenféle betűkkel bőven ellátott könyvnyomdát fog készíteni.[2] Munkájáért, az elkopott betűk újraöntéséért, melyet lassanként hajt végre, semmit sem kér, csak adják meg neki mindazokat a jogokat és kiváltságokat, a melyekkel előde bírt, t. i. hogy az egyház épületében lakhasson és se a nyomda, se személye, se legényei után ne fizessen adót; továbbá egyházi személynek tekintessék, mint a kinek különben is megvan papi képzettsége s e szerint az egyházi tanács (consistorium) gyűlésein megjelenhessen, a templomban a papok székébe ülhessen stb.,[3] a mely kiváltságokat ellenvetés nélkül megadták Szenczi Kertész Ábrahámnak is.[4]

E föltételek közül csak a kolozsvári egyház nyomdájának ügye támasztott nehézséget. Úgy gondolkoztak, hogy ha beleolvad nyomdájuk a másik nyomdába, melyen «az ország tartja kezét», akkor tulajdonjoguk is meg fog szűnni. Misztótfalusi Kis azt felelte erre, hogy az egyház e nyomda vásár-

1 Mentség 25.
2 U. o. 24.
3 U. o. 54.
4 U. o. 52. 81. 89.

I. APAFI MIHÁLY.

Eredeti egykorú metszet után.

lásában nem a külső hasznot nézte, hanem mikor a másik nyomdát Keresdre vitték Bethlen Elekhez,[1] azt akarta, hogy ott helyben ismét legyen egy nyomda, a melyen a legszükségesebb egyházi és iskolai könyveket kinyomtathassák. Ez a czél tehát így is el lesz érve, mert e «derekas» könyvnyomda úgy is Kolozsvárott marad s mindig kezük ügyébe esik. A másik dologtól, az elidegenítéstől sincs miért félni, mert a másik nyomda is nem annyira az országé, mint a református egyetemes egyházé s ha valaki ennek birtoklási jogát kétségbe vonhatja, vagy elveheti, hasonlókép elveheti a kolozsvári egyházét is.[2]

Ezután még csak egy ember t. i. Sárpataki volt javaslata ellen, de ellenkezése természetesnek is látszott, mivel neki saját édeke is azt kívánta, hogy az egyház kezében minden a régi állapotban maradjon.[3]

Misztótfalusi Kis kedvelt ember volt Kolozsváron, különösen kedvelt a papok és tanárok előtt; kedvelt képzettsége s a haza és egyház iránt szerzett érdemei, valamint bőkezűsége miatt, hogy pl. könyveit ingyen vagy csekély díjért széltére osztogatta.[4] Jóakarói számát a Teleki pártfogása is szaporította: ezek közé tartozott Bethlen Miklós, a nagyenyedi ref. collegium curatora, régi ismerőse és Pataki István kolozsvári tanár is, a legbefolyásosabb emberek egyike, a kiknek szavára a püspök, valamint a tanács többi tagjai elfogadták javaslatát[5] és elhatározták, hogy mindkét nyomda

1 Mentség 24.
2 U. o. 25.
3 U. o. 25. V. ö. 18. lap.
4 U. o. 32.
5 Hogy a ref. egyház nyomdáját már ekkor s nem 1696-ban adták át Kisnek, az a «Mentség» következő helyéből is kitetszik: «. . . mind T. Pataki István uram, a' ki akkor totum fac vólt, mind mások (T. Némethi Samuel uram pedig és a' többi, a' kik most annyira ezt mozgatják, seculorum semmik vóltanak akkor) mind reá hajlottanak, hogy az *ekklésia typusát* kezembe adják . . . Nemcsak erre mentek (mondom) majd mindenek, hogy egy perfecta typographia készítés végett kezembe adják *mind a két typust* stb.» 25. l. Pataki István, a kiről itt mint «totum fac»-ról van szó, 1693 jan. 2-án halt el. Ha Misztótfalusi Kis «Mentségé»-ben nem különböztetné meg világosan a kolozsvári református egyház nyomdáját az egyetemes egyház (helyesebben kolozsvári és nagy-enyedi colle-

betűit kezelésére bízzák; hogy az eddigi könyvnyomtatók jogai és kiváltságai reá ruháztatnak s hogy az egyház házában kap lakást.

«Ezek iránt már ő kegyelme securus* lehetvén, — így szólt a határozat záradéka — Isten kegyelméből elméjét és minden alkalmatosságait fordítsa hivatalos munkái hűséges folytatására és úgy várhatja Istennek kegyelmes áldását és a mi kegyelmes urunknak, sőt az egész református statusnak is kívántató jóakaratját».**

Misztótfalusi Kisnek ekként minden kedve szerint folyt.

39. BETHLEN MIKLÓS NÉVALÁÍRÁSA.

Volt saját nyomdája és nyomdafelszerelése, azonkivül kezelése alatt két külön nyomda, a melynek kopott betűi bőséges anyagot szolgáltattak neki a hiányzó betűtömeg öntésére, ha egyszerre több munkát akart nyomtatni s több betűszedőt akart foglalkoztatni.

Kolozsváron letelepedve, Kis a berendezkedéshez fogott és pedig mindenek előtt családi tűzhely alapítását tűzte maga elé czélul.

gium) nyomdájától, ez utóbbit mindig mint az ország nyomdáját emlegetve: úgy a Pataki befolyását, ki a ref. collegiumot is képviselhette ez ügyben, főleg ez utóbbi átengedésére vonatkoztatnók. Megjegyezzük még, hogy abból, hogy Kis soha sem említi a Gyula-Fejérvárról Kolozsvárra áttett fejedelmi nyomdát: azt következtetjük, hogy az már ez idő-ben be volt olvasztva a Szenczi Kertész-féle nyomdába.

* Biztos.

** Maga említi M. Kis «Mentségé»-ben 26.

Negyvenéves volt ekkor: híres, bibliáiról s könyvnyomtatói szakértelméről a hazában szerte ismeretes nevű férfiú, a ki tekintélyes vagyonnal is rendelkezett, habár ennek nagyobb része könyveibe és nyomdájába volt fektetve,[1] ezenkivül az egyháznak is hivatalos könyvnyomtatója, a mivel soknemű kiváltság járt: szintén nagy előny egy adótól tulterhelt országban. Nem csuda tehát, ha jó parthienek tekintették.

Már Amsterdamban is, midőn betűmetszői és öntői ügyességének híre szárnyra kelt s látták, milyen keresett ember lett s mint tolják targonczán a pénzt lakására,[2] megkínálták egy gazdag leánynyal, a kinek hatvanezer forint hozománya volt, de kitért az ajánlat elől, mert nem akarta egy újabbal, mely szinte legyőzhetetlen lett volna, szaporítani az akadályok számát, melyek hazatérési szándéka végrehajtását folyton késleltették.[3]

Most azután, midőn Kolozsvárott állandóan letelepedett, ismét szívébe ötlött a családalapítás vágya s szerencsére itt is akadt egy jóakaró közvetítő, csak úgy, mint Amsterdamban. Pataki István volt ez, a már említett kolozsvári tanár, a kinek pártfogásával a hivatalos könyvnyomtató állását elnyerte.

Pataki útján ismerkedett meg Székely Máriával, egy kolozsvári nemes ember árva leányával.

Székely András jómódú földbirtokos volt, háza, földje, szőlője volt és egy malma Bálványos-Váralján. Tanult ember, a kinek Csepregi Turkovics Mihály volt a nevelője.[4] Mint ilyen, a papokkal és tanárokkal később is jó barátságot tartott. Két gyermekét — a nagyobbik fiú, a kisebbik leány — szintén az őket megillető jó nevelésben részesítette. Midőn elhalt, perrel támadták meg vagyonát s egy részét lefoglalták s elvették örököseitől.[5]

1 Mentség 86. l.
2 U. o. 2.
3 U. o. 2.
4 U. o. 49.
5 U. o. 26.

Ez árva leányt kérte nőül Misztótfalusi Kis Miklós, a ki hozzá is ment. Sem egyiknek, sem másiknak soha sem volt oka megbánni választását s Kisünk családi életében, melynek összhangját csakhamar két szép gyermek — «Annus» és «Juczi» — születése növelte, mindig vigasztalást, megkönnyebbülést talált és enyhületet szerző balzsamot fájó sebére, melyet az emberekkel való érintkezés közben irigység, félreértés és rosszakarat ütöttek túlérzékeny és könnyen sebhető lelkén.

Nősülése után Kis neje kis birtokán gazdálkodáshoz látott. A körülmények annyira ráutalták erre, hogy e nélkül szinte el se lehetett volna. Egy főúr, a ki nagyon jól ismerte az erdélyi állapotokat, jóelőre figyelmeztette is. «Meglássa kegyelmed — úgymond — hogy ebben az országban csak a mesterséghez ne bízzék, mert bizony azzal tisztességesen el nem élhet, hanem egy kis œconomiát is ragaszszon hozzá, hogy legalább búzát és bort pénzen ne vegyen».* De e figyelmeztetés nélkül is rájött volna később a gazdálkodás nélkülözhetetlen voltára. Eleinte ugyan kevés kedve volt hozzá, tudta azt is, hogy az nagyon elvonja mesterségétől s kezdetben kevés hasznot is hajt, de mikor látta, hogy búzát pénzen is alig kaphat az «ocsmány nyelvű sütőnék» miatt s egy ízben házától is visszavitették a már megvásárolt gabonát, azt az okát adván, hogy a város számára veszik meg: végre is rá kellett szánnia magát.

E nélkül végre se hajthatta volna a nyomdára vonatkozó nagyobb szabású terveit, legényekkel, inasokkal, kik nála laktak és nála étkeztek.**

Midőn némiképen így berendezkedett, hozzá fogott nyomdája felállításához. De közben itt is nehézségek merültek föl.

Mint az egyház könyvnyomtatója, az egyház egyik há-

* Mentség 46.
** U. o. 34, 35.

zát kapta lakásul. De valamelyik papnak megtetszett e ház s kiköltöztették belőle s helyette a következő ősszel a Torda-utczai könyvnyomtatóházat adták cserébe.[1]

Misztótfalusi Kis a nyomda felállítását akként tervezte, mint azt Blaeunál látta, t. i. hogy ugyanott legyen egy külön teremben elhelyezve a betűöntő műhely is, hogy a mint a szedő észreveszi, hogy keze alatt nem sokára elfogy valamely betű, csak átkiált a szomszéd terembe s rögtön öntik a szükséges menyiséget. A Torda-utczai ház e czélra nem volt alkalmas, szűk is volt s a legnagyobb terem falai, melyet nyomdának lehetett volna berendezni, az esőtől annyira átáztak, hogy beomlással fenyegettek. Még inkább alkalmatlanok voltak ennélfogva arra, hogy mint Kis tervezte, emeletet lehessen rájuk építeni az öntőműhely számára.[2] Végül arra határozta magát, hogy a nyomdát felesége házánál állítja föl, a hol úgy is megkezdte az építést, midőn az egyházi épületből kiköltöztették. E ház felerészben a sógoráé volt s mivel neki most az egészre volt szüksége, rávette azt, hogy költözzék át a Tordai-utczai házba s ekkor szabad kezet nyerve, saját tervei szerint fölépítette a nyomdát: emeletet, vagy a mint ő nevezi, felházat rakatott reá[3] s óhajtása szerint berendezkedett.

Két esztendő telt el ekként tervezgetéssel, építéssel és berendezkedéssel. Közben nagybeteg is lett, melyből sokára és csak lassan épült föl és sok időbe telt bele, míg végre hozzá kezdhetett a munkához.[4]

Misztótfalusi Kis Miklós valóban hivatásos könyvnyomtató volt, a ki kedvvel, lelkesedéssel és becsvágygyal fogott munkához. Alább látni fogjuk, hogy azonkivül mily magas szárnyalású tervei voltak, mily fenkölten gondolkozott saját hivatásáról s minő nemes eszmék megvalósítását tűzte maga elé életczélul.

1 Mentség 39.
U. o.
3 Mentség 39.
4 U. o. 40.

Magyar tudósoknak, íróknak, tanulóknak, kik hosszasabb időt töltöttek külföldön, mindjárt szemükbe ötlött, hogy mi más mívelt nemzetekhez képest nagyon hátramaradtunk. «Sírnom kellene inkább mint szónokolnom — írja Apáczai Cséri — midőn az egész magyar nemzet örök szégyen gyalázatára, bár elfordítom szemeimet, mégis szemlélni vagyok kénytelen a sok veszedelem, nyomorúság, szégyenletes tudatlanság és hanyag közöny mérhetetlen tengerét. Szégyeljük ugyan elvégre nagy oktalanságunkat; piruljunk a miatt, hogy tovább is tudatlan ügyefogyott barbároknak tartsanak, hogy nagy kárunkra az idegenek legkedvesebb gúnytárgyát képezzük. Mert nevetnek rajtunk s bizony méltán . . .»[1]

Szenczi Molnár szerint az idegen nemzetek a históriás énekek verselésén nem győznek eleget nevetni.[2]

Misztótfalusi Kis szerint nálunk száz esztendeig is használtak egy folytában egy rendbeli betűket s «csunya volta miatt minden szomszéd keresztény[3] nemzetek között ugyan példabeszéd és csúf volt a magyarok által való nyomtatás».[4]

Mind a hárman nagy buzgósággal láttak hozzá a felfedezett fogyatkozások orvoslásához. Apáczai az összes tudományok megismertetésére vállalkozott, Szenczi Molnár jó rímeivel s változatos versformáival mutatott a jó verselésre példát. Kis Miklós pedig azért tanult oly soká külföldön, hogy a betűöntést és nyomtatást tökéletesen megtanulja s itthon azután e bajt orvosolja, mert — úgymond — «discretus embereknek nem illik mégis az elébbi békamászásforma betűkkel élni».[5]

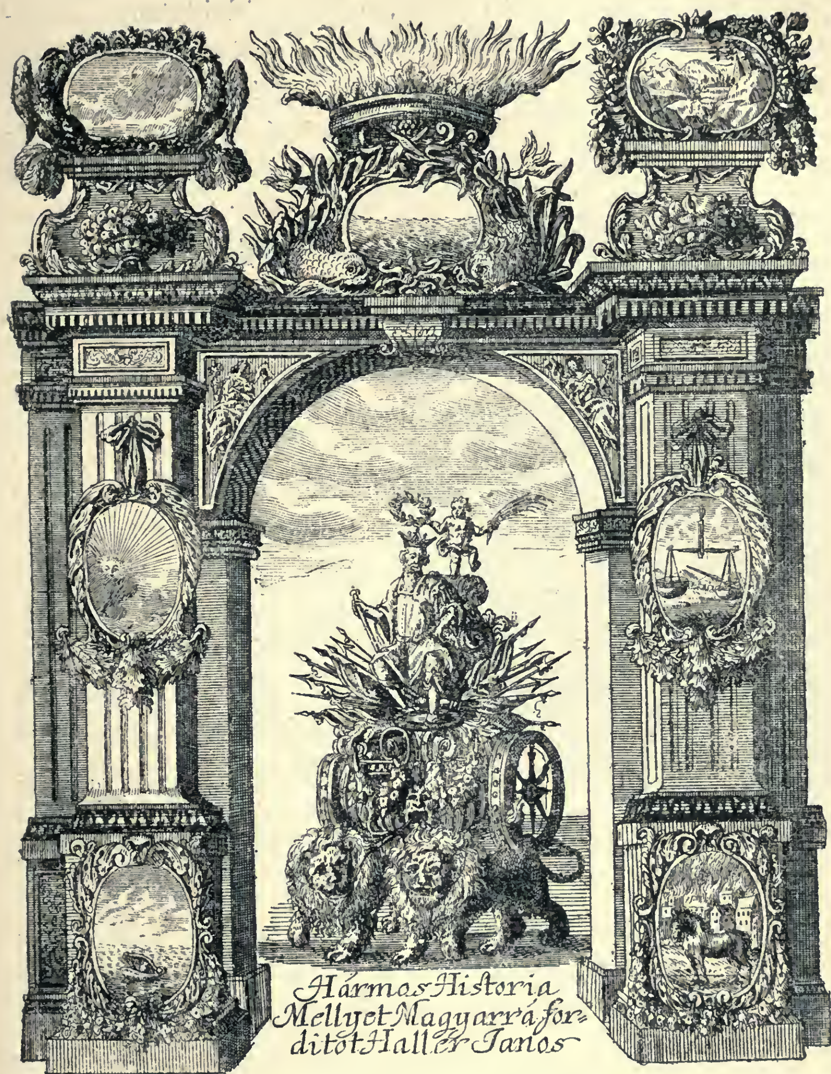
1 «De studio sapientiæ»: STROMPnál (Apáczai Cséri János mint pædagogus. Budapest, 1898.) L. Századok 1898. 543—545. lapjain közölt könyvismertetésünket.

2 SZENCZI MOLNÁR A. Naplója, lev. 45. l.

3 Így!

4 Mentség 28.

5 Mentség 28. és több helyen. E tekintetben különösen a debreczeni Karancsi-betűk voltak híresek. PÁPAI PÁRIZ-BOD: Erdélyi Féniks 24. (számozatlan) l. és M. Nyelvőr 1896. 270, l.

40. HALLER «HÁRMAS HISTÓRIÁ»-JÁNAK DÍSZCZÍMLAPJA.

(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

Nyomtatványai a betűk szépsége és élessége, a nyomás tisztasága által egyaránt kiválók s felülmúlják a Brewer és Szenczi Kertész kiadványait is, a kik elődei közül legszebben nyomtattak s az ő nyomtatványai valóban új korszakot alkotnak a magyar könyvnyomtatás történetében.

Mikor fogott Kis a könyvnyomtatáshoz, nem tudjuk pontosan meghatározni, azt sem tudjuk, hogy melyik volt első kiadványa. Ő maga nem említi és sok el is veszett az általa kiadott művekből. 1694-ben már javában működött nyomdája s ez évből nyolcz nyomtatványát ismerjük s munkássága a következő években mindinkább fokozódott: 1695-ben tizenhárom, 1698-ban tizenöt mű került ki sajtója alól; összes kiadványainak száma, melyekből csaknem ugyanannyi a magyar, mint a latin munka, mintegy százra tehető.* Tekintélyes szám, kivált ha figyelembe veszszük, hogy e kiadványok között olyan nagy munkák vannak, mint VERBŐCZI «*Tripartitum*»-a, az «*Approbatae Constitutiones*», «*Compilatae Constitutiones*», EMBER PÁL: «*Szent-Siklus*»-a s «*Gárizim és Ébál*»-ja, a ZIEGLER-

41. KÉP BARANYI «VIATICUM SPIRITUALE» CZ. MŰVÉBŐL.

(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

* FERENCZI ZOLTÁN: «A kolozsvári nyomdászat története» cz. művében Kis Miklósnak nyolczvan nyomtatványát sorolja föl. E számhoz adandó több elveszett kiadványa (pl. *Argirus*, *Tékozló*, *Asszonyokról* való s «egyéb hijjába való históriák») s a kolozsvári ref. egyház számára nyomatott gyászlapok, úgynevezett *chártak*; a *Kalendárium* 1696. (1697.), 1698., 1699., 1701. évi kiadásai, latin és magyar «*Regulamentum*», A *Kaposi halotti beszéde* Bethlen Elek fölött

Molnár-féle «*Főjóról*» szóló discursus,[1] Haller «*Hármas Historiá*»-ja[2] továbbá több héber nyelvű nyomtatvány és hogy Kis Miklós könyvnyomtatói működése rövid kilencz esztendőre terjedt.

III.

Misztótfalusi Kis Miklós sohasem tekintette magát egyszerű könyvnyomtatónak. Magasabb czélt tűzött maga elé s szemei előtt ideál gyanánt a Froben, Estienne és Plantin példája lebegett, a kik nem csak gondosan és hibátlanul igyekeztek mindent nyomtatni, hanem tudósok is voltak s alaposan értették azt a nyelvet, a melyen nyomtattak.[3]

Kis Miklós is, midőn a biblia javításához fogott, mindjárt meggyőződött arról, hogy nem megy semmire, ha előbb a magyar nyelv törvényeit nem tanulmányozza s hogy következetes orthographia ezek ismerete nélkül nem is lehetséges. Tanulmányozás közben meglepetve látta, hogy Pázmány Pétert, Szenczi Molnárt, Geleji Katonát, Medgyesi Pált és Apáczai Csérit, a kik a tiszta és igazi magyarságra műveikben példát adtak, részint nyelvtant is írtak, rég elfelejtették s alig követi valaki.[4] Sokáig habozott nyomukba lépjen-e vagy haladjon a tévelygő tömeggel, mivel egy ember a megrögzött hibák kiirtására úgy is hiába vállalkozik. Eszébe ötlött, hogy e bajon gyökeresen csak úgy lehetne segíteni, ha a könyvnyomtatók tanulmányoznák ezek műveit s nyelvtani szabályaikat szem előtt tartanák s orthographiájukat nyomtatványaikban, különösen azokban, melyek közkézen forognak, következetesen alkalmaznák.

Alsted-féle Rudimenta, «*Morum praecepta*», *Kis Katechesis* stb.

1 420. l. Sulpitius «Historia sacra»-ja 455 lap.

2 870 lap.

3 Mentség 77.

4 Apologia Bibliorum. (Claudiop. 1697.) III. része: «Ratiocinatio de orthographia» I., 2. számozatlan lap. Toldy F. A régi m. nyelvészek (Pest, 1866.) 608, 609.

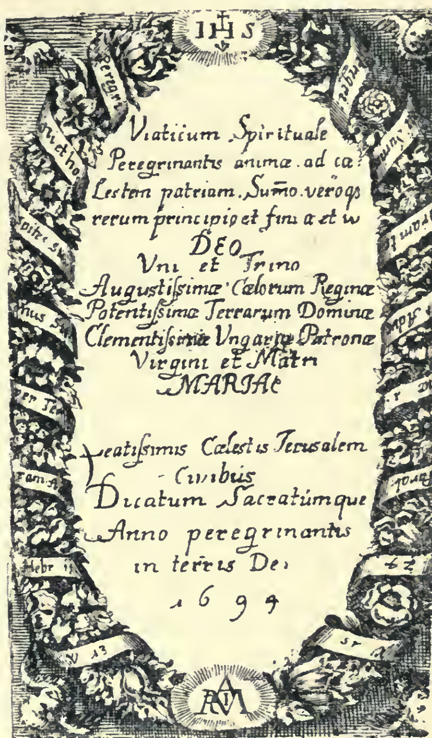
Az ilyen vállalkozásnak, szerinte, csakhamar meglenne a kívánt eredménye, mert a magyar ember szentnek tartja a nyomtatott betűt s azt hiszi, hogy a mi ki van nyomtatva, jól át van gondolva s helyesen is van írva; eszükbe se jut, hogy a szerzők rohanó tollal írnak s irásközben keresztül-kasul gázolnak a helyesírás törvényein, csak arra ügyelve, hogy a mit írnak, meg lehessen érteni. Így aztán gondatlan stílusuk, következetlen orthographiájuk az olvasók elméjébe vésődnek, a kik akaratlanul is követőik lesznek. A könyvnyomtatónak tehát nyelvtant kellene előbb tanulni. Jó typographus csak jó orthographus lehet. De mert — úgymond — kényelmesebbnek tartják, hogy a járt úton haladjanak tovább, ezért ment füstbe Pázmány és a többi derék írók jó igyekezete.[1]

Misztótfalusi Kis így elmélkedve a biblia javítása közben, már ekkor feltette magában, hogy ha «a végzet könyvnyomtatásra utalja», élete feladatának első sorban e helyesírási elvek következetes keresztülvitelét tekinti. Amsterdamban jó alkalom nyilt arra, hogy ezeket begyakorolja, sőt magától is rájött több dologra, a miket forrásaiban nem látott, egyre, másra pedig correctorsegédei is figyelmeztették.[2] Midőn haza érkezett s a könyvnyomtatáshoz hozzáfogott, csakugyan megkezdte azok alkalmazását. Pataki István, Pápai Páriz és más régi pártfogói örömmel üdvözölték, midőn ez újítását meghallották s kitartásra buzdították.[3] Sőt az első azt is mondta, hogy a mit előbb nyomtattak, mindazt nem kár volna egy rakásba hordani s elégetvén, újra kinyomtatni: annyira tele vannak hibákkal.[4]

Misztótfalusi Kis mindvégig megmaradt azon az úton, a melyre lépett. Hivatást érzett e munkára s kedvvel és buzgósággal folytatta ezt, habár két annyi dolga volt vele

1 Apologia bibliorum III. rész. 2. lap. Toldy F. id. m. 609.
2 U. o.
3 Mentség 73.
4 U. o. 78.

és sokszor éjjel is javítania kellett, hogy szedői a nyomtatással fenn ne akadjanak.[1] Merész vállalkozás volt ez is, mint a biblia kinyomtatása, de nem csüggedt el s kilencz év alatt mintegy negyven magyar munka jelent meg az ő javításaival. Minden újabb kiadványa örömmel töltötte el, mint annak bizonysága, hogy nem egyszerű mesterember[2] s hogy hazafias szolgálatot teljesít munkájával s a minden egyes kiadott műnél a szerző érdeméből egy részre jogosan tarthat számot.

IHS

Viaticum Spirituale Peregrinantis animæ ad cælestem patriam. Sumo vero qs rerum principio et fini α et ω

DEO
Uni et Trino
Augustissimæ Cælorum Reginæ Potentissimæ Terrarum Dominæ Clementissimæ Ungariæ Patronæ Virgini et Matri
MARIAE

Beatissimis Cælestis Jerusalem Civibus
Dicatum Sacratúmque
Anno peregrinantis in terris Dei
1699

42. BARANYI «VIATICUM SPIRITUALE» CZÍMŰ MŰVÉNEK DÍSZCZÍMLAPJA.
(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

Ily irányú munkálkodása sokaknál rossz vért szült, a kik rosszalásukat nem is titkolták el. Szinte hihetetlenül hangzik, hogy a kolozsvári tanári karban is voltak olyan elfogult emberek, mint Szathmár-Némethi Sámuel,[3] több theologiai mű szerzője, a ki Kis Miklós vállalkozására nem átallotta ezt mondani: «A mivel a mi atyáink megérték és a miben születtek és hóltak meg, csak abban maradjunk mi».[4] Mások azt mondták reá, hogy az ő orthographiája csak olyan, hogy írják, de nem olvassák.[5]

1. Mentség 52. 73. 79.
2 U. o. 73.
3 Nevét művein így írja. Családi neve tulajdonkép «*Soós Szabó*» lett volna.
4 U. o. 96, 99. Kis azt írja erről: «. . . ez szinte ollyan, mint mikor a magyarok a keresztény hitről a pogány hitre visszakivánkoztanak».
5 U. o. 96.

Voltak olyanok is, a kik azt hozták föl újítása ellen, hogy a gyermeket bajos e szerint tanítani s az ilyeneket: «adjad», «áldjad» csak a kassai gyermek tudja kimondani, a hol így beszélnek «adi, mondi».[1]

Szathmár-Némethi egy ízben szemrehányást tett neki, hogy miért írja e szót: ‚szólok' egy ‚*l*'-el, holott kettővel kellene,[2] máskor pedig visszaigazította a Kis által már végig javított szöveget.[3] Kisünk önérzetét mindez sértette, de szándékától el nem térítette. Különben is voltak felvilágosodott emberek, a kik pártját fogták, mint Pápai Páriz, a ki egyszer tanuja lévén a Szathmár-Némethi megrovásának, azt felelte neki: «Jól teszi bizony azt, hogy curiosus az afféllékben»![4] Egyszersmind nagy elégtételül és megnyugvásul szolgált neki az is, hogy orthographiája mindinkább hódított s azt más könyvnyomtatók is elfogadták.[5]

Kis figyelme nemcsak a magyar, hanem a latin művekre is kiterjedt, itt is épen olyan gondos és következetes volt, úgy, hogy segédei a Voss «Rhetoricá»-jának nyomtatása közben meg is jegyezték, hogy vagy annak correctora tanult tőle, vagy ő attól, de egy nyomon járnak a helyesírásban.[6]

De a helyesírásnál sem állapodott meg. Figyelmet fordított a tartalomra is. Nem az az ember volt, a ki ki tudott volna valamit nyomtatni, a minek hibás voltáról meg volt győződve. És sokoldalú képzettségénél fogva nagyon sok hibát vett észre kortársai, a hivatásszerű írók nyomtatás végett hozzá vitt munkáiban. Ha valami hibát észrevett, figyelmeztette reá az írót vagy maga kijavította. E szerint nem csak corrector volt, hanem revisor és censor is egy személyben. És e tekintetben ritkította párját, mert a kül-

1 Mentség 95.
2 U. o. 71.
3 U. o.
4 U. o. 71.
5 U. o. 96.
6 U. o. 78. (E mű 1696-ban jelent meg.) Szabó K. Régi M. K. II. 1832. sz.

föld nagy és tudományos könyvnyomtatói és könyvkiadói is csak az oly műveket ellenőrizték, melyek szerzőit ők bizták meg valamely munka megirásával vagy sajtó alá rendezésével. Valóban csak Kis Miklós ideális ügybuzgósága lehe-

COMPILATÆ
CONSTITUTIONES
REGNI TRANSILVANIÆ & PARTIUM HUNGARIÆ EIDEM ANNEXARUM.

Ex Articulis ab Anno Millesimo Sexcentesimo Quinquagesimo Quarto, ad præsentem huncusque Millesimum Sexcentesimum Sexagesimum Nonum conclusis, excerptæ

CLAUDIOPOLI,
Ex Officina NICOLAI KIS de M TÓTFALU.
ANNO M DC. XCV

43. A «COMPILATÆ CONSTITUTIONES» CZÍMLAPJA.

(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

tett arra képes, hogy jó szántából ilyen munkára vállalkozzék, mely által megint csak több ellenséget, mint jó barátot szerzett magának.

Midőn Pápai Páriznak «*Ars Heraldica*»* czímű művét

* Megjelent 1695. SZABÓ K. RMK. 1797. sz. a.

nyomtatta, egy helyen ezt találta benne: «XI. Incze pápa, ki most Rómában uralkodik». E pápa volt az, a ki Kis Miklóstól még Amsterdamban betűket rendelt, tehát Kis jól tudta, hogy azóta kétszer is volt pápaváltozás s kijavította azt «tizenkettedik Inczé»-re; egyéb hibákat is vett észre, hol pedig egy szükséges szó maradt el: kijavította és betoldta; úgy gondolkozott, hogy bármily tudós a szerző, írásközben, «vagy egy szolgálónak közbeszólása miatt vagy más ok miatt» kimaradhatott egy vagy más szó, eshetett valami hiba.[1]

A *Bethlen Elek felett tartott halotti orátió* czíme eredetileg így volt: «Az Úri nemzettel és azt virtusokkal nyomozó». Kis észrevette, hogy így nincs értelme s egy szó betoldásával így igazította ki: «Úri nemzettel fénlő s azt virtusokkal nyomozó» stb.[2]

A «*Monodia Apafiana*»[3] nyomtatása közben «a melyek — úgymond — elég rendes versek voltak» megizente a szerzőnek, hogy micsoda hibákat fedezett fel benne s az nemcsak köszönettel vette figyelmeztetését, hanem ezt is írta neki: «Bezzeg az ilyen typographust szeretem én».[4]

De nem minden szerző volt olyan, mint Pápai Páriz Ferencz. Szatmári Pap János[5] kolozsvári lelkész, mikor elmondta neki, hogy a heidelbergi *Katechismus*ban,[6] melyet ki akar nyomtatni, minő nagy hibákat fedezett föl pl. mindjárt az első kérdésnél: «Micsoda teneked életedben és halálodban egyetlenegy fő vígasztalásod?» a feleletből elmaradt a legfontosabb szó: «lelkestől» azt pedig, hogy ilyen hibásan adja ki, nem veheti lelkiismeretére, a tudós pap azt

1 Mentség 71, 72. V. ö. Ars her. 23. l.

2 *Igazság koronája* 1697, L. Irodalomtört. Közl. 1895. 334. l. V. ö. Mentség 71.

3 U. o. Pápai Páriz e műve a «Tristium levamina impetrata» (1694) czím alatt jelent meg. Szabó K. Régi M. K. II. 1776. sz.

4 Mentség 71.

5 Egy művében előnevét «*Szakmári*»-nak írja.

6 Misztótfalusi Kis «*Lőcsei Katechesis*»-nek nevezi, a lőcsei kiadás után. Mentség 77.

felelte neki: «Soha sem kellene afféllékkel bébelődni, ha roszszúl volnának is a locusok s egyebek, csak tanulná affelől a gyermek: hiszen osztán, ha felnő, észrevészi, hogy nem úgy vagyon ez vagy amaz és osztán jól megtanulja.» Illyen emberekkel csakugyan nehéz volt boldogulni s szellemesen jegyezte meg Kis, hogy ez csak olyan, mintha valaki a gyermeket arra tanítaná, hogy a hattyú fekete s a holló fehér, hiszen ha felnő, észreveszi, hogy nem úgy van és igazán megtudja.[1]

Más alkalommal, akkortájban, mikor Szatmári Pap Jánost Désről Kolozsvárra hozták papnak, a templom után a a tanárokkal együtt Kis Miklós is bement Szathmár-Némethi Mihály lakására, hogy ott várják meg, míg Pap, a kin a sor volt, végez az istentisztelet után szokásos katechizálással. Ennek végeztével Pap is oda ment s kaczagva mutatja a Kis Katechesist: «Tótfalusi uram — úgymond — itt is egy correctiót tött a Kis Katechezisben». Elhagyott t. i. egy helyen egy «nem» tagadószót, a hol felesleges volt. Kis Miklós túlérzékeny és önérzetes lelkét e megjegyzés nagyon sértette s azzal vágott vissza: «Nem lehet oly concilium, mely előtt meg nem disputálom, ha szükség, azt a matériát kegyelmeddel».[2] Ilyen összetűzései gyakran voltak s ha élesen megrótták olyan javításokért, melyeket, mint itt is, a maga által sajtó alá rendezett művekben tett, nem csuda, ha még kíméletlenebbül bántak el vele azon szerzők, a kiknek hiúságát igazításai által megsértette s ha merényletnek[3] minősítették eljárását, midőn Kaposinak Bethlen Elek halálára írt munkájába egy szót beszúrt, hogy az értelem világosabb legyen;[4] ha szemére vetették, hogy meghamisítja a szöveget s elfordítja értelmét.[5]

Kist mindez nem tántorította el. Javításai védelmére

1 Mentség 77.
2 U. o. 75.
3 «Ausum».
4 Mentség 79.
5 U. o. 71.

felhozta, hogy ha olykor-olykor egy-egy hibát elkövetne is, még ezért nem hagyja abba a javítgatást, mert helyesebbnek tartja kilenczvenkilencz hibát kijavítani és egyet elkövetni, mint megfordítva, t. i. benne hagyni az észrevett hibákat.[1] «Még a négylábú is botlik». A Blæu latin bibliáját a leghibátlanabbnak tartják, mégis Csécsi János egy pár száz hibát fedezett föl benne a biblia javítása közben; Athiás minden hibáért egy aranyat igért, a mit héber bibliájában találnak s Angliában egy zsidó azt mondta róla, hogy csak ő maga négyszázat vett észre.[2]

Kis nemcsak kartársai műveit adta ki, hanem maga is számos jeles régibb munkát rendezett sajtó alá. Ugyanaz a gond s mindenre kiterjedő figyelem jellemzi e nyomtatványokat is. A kiadást mindeniknél beható tanulmányozás előzte meg.

Midőn a nagy vagy «öreg» *Catechismust* akarta kiadni, minden még kapható magyar kiadáson kivül megszerezte a Szenczi Kertész Ábrahám váradi és szebeni latin kiadását is[3] s gondosan összevetve a Janson-féle amsterdami kiadással, rájött, hogy a bibliai idézeteknél Szenczi Kertész mindenben ezt követte. Még itt sem állapodott meg s Jansonban se bízva, e kiadást is összevetette és másokkal is összehasonlíttatta a bibliával s így mintegy ötven hibát fedezett föl s arra a tapasztalatra jutott, hogy vagy százötven év óta, a mikor t. i. e Catechismus először megjelent, senki se törődött az összevetéssel, hanem szolgailag utána nyomtatták, a mi által mindig több-több hiba csúszott be. Hogy fáradságos munkájának mások is hasznát vegyék, amsterdami[4] könyvnyomtató ismerőseinek is megírta, hogy ha e művét újra nyomtatják akár latin nyelven, akár fordítás-

1 Mentség 79.

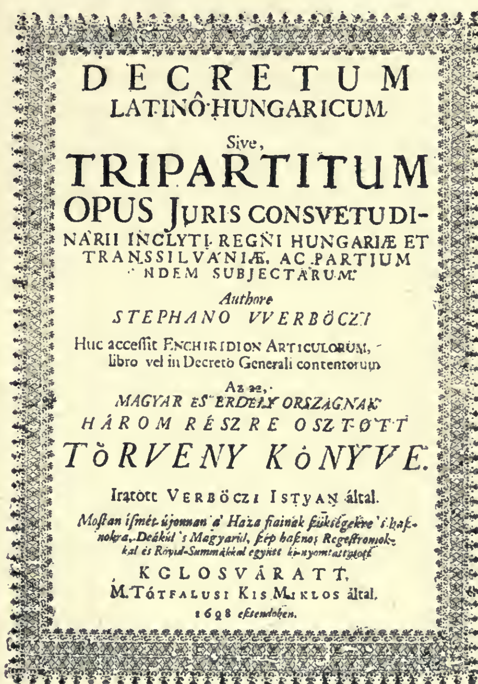
2 U. o.

3 L. Szabó K. Régi M. K. II. 565, 654, 785, 1088. sz.

4 Ő ugyan általánosságban csak Belgiumot ír, de Janson házájára Amsterdamra kell gondolnunk.

ban: a Janson-féle kiadást ne kövessék, mielőtt ki nem javították.[1]

Verbőczi «*Tripartitum*»-át[2] latin és magyar nyelven újra ki akarván adni, előbb a kormánytanács tagjait[3] felszólította, hogy vizsgálják át s javítsák ki a fordítás hibáit, a miről panaszkodnak azok, a kiknek kezén forog: de azt a feleletet kapta, hogy a «bóldogtalan» idő miatt nem érnek

DECRETUM
LATINÔ-HUNGARICUM
Sive,
TRIPARTITUM
OPUS JURIS CONSVETUDINARII INCLYTI REGNI HUNGARIÆ ET TRANSSILVANIÆ, AC PARTIUM EIDEM SUBJECTARUM.
Authore
STEPHANO VVERBÖCZI
Huc accessit ENCHIRIDION ARTICULORUM, libro vel in Decreto Generali contentorum.
Az az,
MAGYAR ÉS ERDÉLY ORSZÁGNAK
HÁROM RÉSZRE OSZTOTT
TÖRVENY KÖNYVE.
Iratott VERBÖCZI ISTVAN által.
Most an ismét újonnan a' Haza fiainak szükségekre 's haszno kra, Deákúl 's Magyarúl, szép hasznos Regestromokkal és Rövid-Summákkal együtt ki-nyomtattatott.
KOLOSVÁRATT,
M. TÓTFALUSI KIS MIKLOS által,
1698 esztendőben.

44. VERBŐCZI «TRIPARTITUM»-ÁNAK CZÍMLAPJA.

(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

most reá. Hozzáfogott tehát maga s kijavította legalább a nagyobb hibákat. Egy helyen azt látta, hogy a latin szövegnek nincs megfelelő magyar fordítása, máshol pedig hogy a latin szöveg hibás: megnézte más kiadásokban is s

1 Mentség 80.

2 Megjelent 1698. l. SZABÓ K. RMK. I. 1529. és RMK. II. 1924. sz.

3 «Proponáltam volt az országnak.» Mentség 76,

bár azokban is úgy találta, de kijavította, mert máskülönben nem lett volna értelme.[1]

Épen ilyen nagy gondot fordított a *Molnár Gergely*-féle latin nyelvtan kiadására. Tudta, hogy az ily javítás, illetőleg átdolgozás nem az ő feladata lenne s megpróbálta, hátha mások vállalkoznának reá. Egy gyűlés alkalmával, midőn a papok és főurak együttvoltak, előhozta ezt a dolgot s azt javasolta, hogy a református főiskolák[2] közösen határozzák el, hogy melyek legyenek az iskolai tankönyvek; ne használjanak minden iskolában másat, mert így csak kevés példányban levén rá szükség, a könyvnyomtatónak a nyomdaköltség se térül vissza belőle, ha pedig sokat nyomtatna, rajta vesznek a példányok vagy pénze sokáig hever bennük.[3] Például felhozta, hogy milyen szükség lenne elsőben is a Molnár latin nyelvtanára nézve határozni, melynek elter-

1 Álljon itt az erről szóló rész, mely fogalmat nyujt javításai természetéről: »Interim (megvallom) nem állhattam, hogy a' vastagát ne *corrig*ályam a' Deák *Textus*ban-is. Mellyben néhol (a' *Typographus* miatt-é, mi miatt-é) becsúsztak vólt holmi *error*ok, p. o. Tit. 28. P. 3. *Nec hoc praetermittendum est:* egy tsep Magyar fordítása-is nintsen ennek. Eod. Tit. szólván a' Nemes ember, vagy akarki ádósáról *(így)*, meg-beszélli, mint bánhatik véle, és mint fogtathatja-meg; azonban mikor azt kellene mondani, hogy kenyérrel és vizzel azt táplálni tartozik; így mondja: *Sed pane et aqua interim sibi providere debet.* T. i. *creditor.* Melly azt tenné, hogy magát vizzel és kenyérrel táplálni tartozik, nem a' foglyot. *Ibid.* alább a' van: *Liberum admittere tenetur.* Holott az értelme ezt jelenti, 's a' Magyarja-is, hogy *dimittere* kell. Nézem a' más *exemplar*ban, mondok talán tsak itt van úgy, és így tsak *Typograficus error;* hát másutt-is úgy van. Azért nem mehetvén végére, kitöl és miformán esett, hogy pedig vétek, abban nem kételkedvén; úgy kellett *corrig*álnom. Így Tit. 27. *Iuramentum reponere.* Holott a' *sensus* és a' Magyar fordítás-is mutatja, hogy *deponere* kellene, jóllehet én minden *editio*kban, mellyek kezemnél vannak, úgy látom. Tit. 29. P. 3. *in ipso Titulo: Quomodo res mobiles rusticorum inter se, filios ac filias dividuntur?* A' Magyar fordítás pedig, és a' dolog-is mutatja, hogy nem kell ott *se.* Mert minekutánna meghal a' paraszt ember, hogy-hogy osztatná a' maga jószágát maga, fiai és leányai között? Tit. 30. *ejusd.* P. 3. Ha a' Nemes embernek jobbágy szolgája meghal, ki tegye magájévá, a' mije vagyon. Azt mondja, hogy a' Nemes ember elébb *cunctos creditores suos contentos debet reddere.* Úgy pedig a' maga adósságit kellene lefizetnie, hanem *ejus* kell a *suos* helyett, *Item: et debita sua persolvere tenetur.* Pro *ipsius debita.* Ezt tsak a' *mediocris Syntaxist*ák-is tudják. És mi szükség, többet előhordanom? Akárki visgálja-meg, ha nem jobban vagyon-é a' mint ki-jött, mint az elött vólt?« *Mentség* 76, 77.

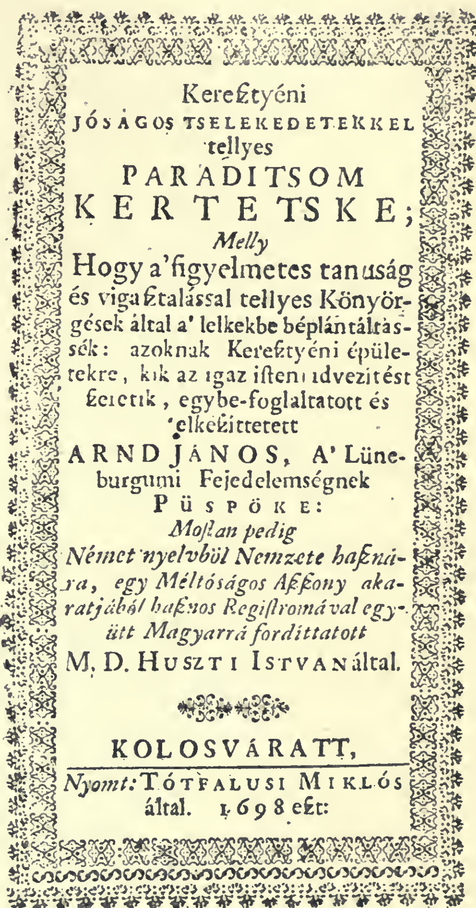
2 Mentség 74. lapján három ref. collegiumot emlit.

3 Mentség 88, 74.

jedt kiadásai sok hibákkal teljesek. Eszméjét a gyűlésben helyeselték, de a kiknek a munkát végezniök kellett volna, semmit sem tettek.[1]

Egy ideig várta az ígéret teljesítését, de mikor látta, hogy nem is gondolnak rá, hozzáfogott ő maga.

Még segédtanító és fogarasi rektor korából, mikor a latin nyelvtant tanította, maradtak fent jegyzetei; már ekkor gondolkozott rajta, hogyan lehetne e nyelvet sikeresen tanítani. Ide vonatkozó gondolatait most a Grammatica kiadásában alkalmazta. Kihagyta a szükségtelen bővítéseket, melyekkel az eredeti kiadást idők folytán szükségtelenül szaporították[2] s másokat tett helyettük. E munkájára később is önérzettel hivatkozott: «Merem mondani — úgymond — hogy soha accuratább (grammatica) a református magyarok kezekben nem volt.» Bővítve adta ki az *Abc*-t vagy *Synopsist*,[3] számtalan sok hibától «tisztította ki» az

Kereſztyéni
JÓSÁGOS TSELEKEDETEKKEL
tellyes
PARADITSOM
KERTETSKE;
Melly
Hogy a' figyelmetes tanuság
és vigaſztalással tellyes Könyörgések által a' lelkekbe béplántáltássék: azoknak Kereſztyéni épületekre, kik az igaz iſteni idvezitést ſzeretik, egybe-foglaltatott és 'elkéſzittetett
ARND JÁNOS, A' Lüneburgumi Fejedelemségnek
PÜSPÖKE:
Moſtan pedig
Német nyelvből Nemzete haſznára, egy Méltóságos Aſzſzony akaratjából haſznos Regiſtromával együtt Magyarrá fordittatott
M. D. HUSZTI ISTVAN által.
KOLOSVÁRATT,
Nyomt: TÓTFALUSI MIKLÓS
által. 1698 eſzt:

45. HUSZTI «PARADICSOM KERTETSKE» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

1 U. o. 74. Szathmár-Némethi Sámuel pedig meg is neheztelt Kisre a miatt, hogy tudta nélkül hozta elő ez ügyet. U. o. 88.

2 V. ö. SZENCZI MOLNÁR Naplója 147. lap. BOD szerint legalább száz kiadást ért.

3 Mentség 74.

Alsted Henrik által írt «*Rudimenta linguae latinae*»-t, s pótlékot is írt hozzá, melyet előzetesen megmutatott Pápai Páriznak, a ki azt felelte reá: «Merni kell valamit e hazában»;[1] ugyanezt tette a Corder «*Centuriá*»-jával is.[2]

Az átvizsgálás, mint a tapasztalat megtanította reá, egy műnél sem volt felesleges. Egy ízben el akarván hazulról menni, segédének nyomtatás végett átadta a «*Morum praeceptá*»-t: mivel «e' — úgymond — tudós ember munkája, nem szükség corrigálnom és nincs mit corrigálnom». Míg oda járt, az alatt segédei mást csináltak s haza érkezve, nem állhatta meg, hogy ezt is át ne nézze. «Szerencsémre nékem, — beszéli később ő maga — hát olyan vastag vétkek vannak benne, melyeket csak a gyermek is, a ki jó poéta volna, észrevenne és megnevetne.»[3]

Imádságokkal bővítve adta ki a «*Tárház kulcsá*»-t, melyek egy részét maga csinálta, más részét más művekből szedte.[4]

Az «*Asszonyokról*» szóló kiadványában is sokat változtatott az eredetin. E műben, melynek első része az asszonyokban kivető dolgokról, második az asszonyoknak tisztekről, a harmadik a jó gazdasszonyokról vagy azoknak dicséretekről szól, kevésnek találta azt a dicséretet, a mely a jó asszonyokról szól s bővítette egynehány strófával; az első résznek a czímét is megváltoztatta, mely eredetileg így hangzott: «*Első rend a dühös ebtől származott*» (t. i. asszony).[5]

A *Kalendáriumba*, melyet évente ki szokott adni, rövid erkölcsi szabályokat írt versben stb.[6]

* *

A Pápai Páriz «*Igazság koronája*» czímű, Bethlen Elek halálára írt emlékverse mellett, «hogy a könyvecske telje-

1 Mentség 72, 74.
2 U. o. 74.
3 Példákat sorol fel: *Mentség* 72. lap.
4 Mentség 74.
5 U. o. 81, 82.
6 U. o. 82.

COMICO
TRAGOEDIA,
Constans
SCENIS QUATUOR.
Az-az:
Négy SZAKASZOKBÓL álló, részszerint Víg, rész-szerint Szomorú
HISTORIA,
QUARUM

I. *De Virtute & Vitio:*	az-az:	A' Jóságos-tselekedetröl es Vétekröl.
II. *De Divite purpurato, & paupero Lazaro*		A' fényes Gazdagról, és a' szegény Lázárról.
III *De Milite scelerato*		A' híres latorKatonárol
IV. *De Præfecto tyranno*		A' kegyetlen Tiszttartóról.

KOLOSVARATT,
Nyomtattatott M. TÓTFALU'SI KIS MIKLÓS által
1 6 9 9-esztendöben.

46. A «COMICO-TRAGŒDIA» CZÍMLAPJA.

(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

sebb lenne», kiadta egy «*Halotti oratió*»-ját, melyet «hajdan e hazában egy néminémű halotti alkalmatosságra készített»,[1] de ezzel is csak a papokat haragította magára,[2] annál is inkább, mert egy főúr olyan hizelgően nyilatkozott róla, hogy az is aligha nem a Pápai Páriz munkája, mert majd rendesebb, mint az egész keresdi actio.[3]

Csakhamar ezután írta másik verses munkáját a kolozsvári tűzvészről.

Az 1697-ik évben május 6-ik napján ebéd tájban tűz ütött ki Kolozsváron, mely a széltől élesztve, gyorsan harapózott tovább a nagyobbrészt faházakból álló város utczáin s nagy részét porrá tette: leégett az óvár egy része, a piaczi templom, a torony, a collegium s számos főúri palota. Tűzben állott az az utcza is, hol a Kis Miklós háza és nyomdája feküdt, de ezeket a tűz, szerencsére, kikerülte, bár mellettük és mögöttük hat lépésnyire a házak tűztengerben álltak.[4]

A rettentő pusztítást a közvetlen szemlélet hatása alatt Kis megénekelte «*Siralmas panasz Istennek Kolosváron fekvő nagy haragjáról*» czímen, hogy «a következő nemzetség is tudhassa».[5] A költeménynek, melyben a tűzvész leírása csak kevés helyet foglal el, alapgondolata az, hogy Isten e veszedelmet büntetésül bocsátotta a népre a sok bűnökért, az ártatlan vérontásért, irigységért, piperés öltözetért, tánczért és részegségért, egyszersmind figyelmeztetésül a megtérésre. Ilyen büntetés volt már előbb, hogy

1 M. Könyvszemle 1882. 92. l. Az itt említett példányokon kívül egy czímlap nélküli példánya a debreczeni ev. ref. főiskola könyvtárában, egy teljes példánya báró Radvánszky Béla könyvtárában van. Jegyzetekkel kiadtuk az Irodalomtört. közlemények 1895. évi folyamában és külön is «Halotti emlékvers Bethlen Elek fölött» czímen. V. ö. U. o. 1898. évf. 377. l.

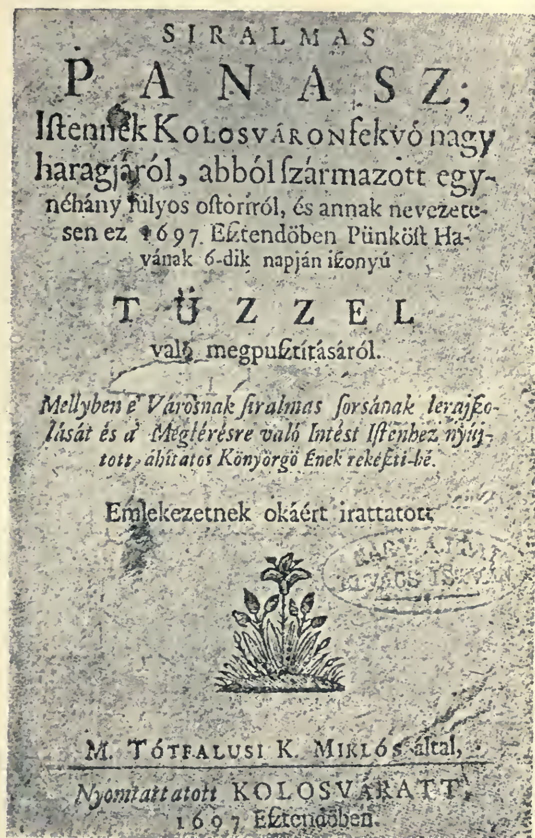
2 Mentség 83. l.

3 T. i. a halotti szertartáson mondott összes beszédek, versek. U. o.

4 Mentség 84. l.

5 Kiadta *Gyalui Farkas* Kolozsvár 1892. «Tótfalusi Kiss Miklós Siralmas panasz-a» czímen, két hasonmással. Megjegyezzük, hogy Kistől több latin és magyar üdvözlő-vers is maradt fenn.

a hegyek nem hoztak szőlőtermést, innen van a hideg és szárazság, cserebogár, sáska és ezért ül nyakukon az ellenség tábora:

SIRALMAS
PANASZ;
Iſtennek KOLOSVÁRON fekvő nagy
haragjáról, abból ſzármazott egy-
néhány ſúlyos oſtorról, és annak nevezete-
sen ez 1697. Eſztendőben Pünköſt Ha-
vának 6-dik napján iſzonyú
TÜZZEL
való megpuſztításáról.
Mellyben e Városnak ſiralmas ſorsának lerajzo-
lását és a Megtérésre való Intést Iſtenhez nyújt-
tott, ájtatos Könyörgő Ének rekeſzti-bé.
Emlékezetnek okáért irattatott
M. TÓTFALUSI K. MIKLÓS által,
Nyomtattatott KOLOSVÁRATT,
1697. Eſztendőben.

47. A »SIRALMAS PANASZ« CZÍMLAPJA.

Oh melly régen hogy vár
Az Isten, hogyha már
Megeszmélnéd magadat.
E végre régólta
Sokféle ostora
Tőle reád származott,
Mellyekkel inteni,
Tégedet feddeni
Büneidről láttatott.

Mind hiába. Majd miként Jerusalem pusztulásakor, Kolozsváron is megjósolta egy ember a közelgő veszedelmet, de ez sem használt s ekkor

Tüzzel jöve reád,
Kolozsvár és hozzád
Ez ostorával nyúla.
Minekutána már
Egy néhány nagy csapás
Te néked nem használa.
Olthatatlan tüzet,
Láng, füst fergeteget
Utzáidon gyulaszta.

S ezután leírja a tűz pusztítását, a tolvajok garázdálkodását, a lakosok kétségbeesését s a tűztől letarolt város képét, mely már-már Sodomához és Gomorához hasonló lett volna, ha Isten nem parancsolt volna a lángnak, hogy szünjék meg. A tűz megszünt, de Isten haragja még ezután sem múlt el s újabb ostort készített. Szélvész, zivatar rontja össze a házakat, aszály pusztítja el a határt, majd megnyílik az ég s az Isten

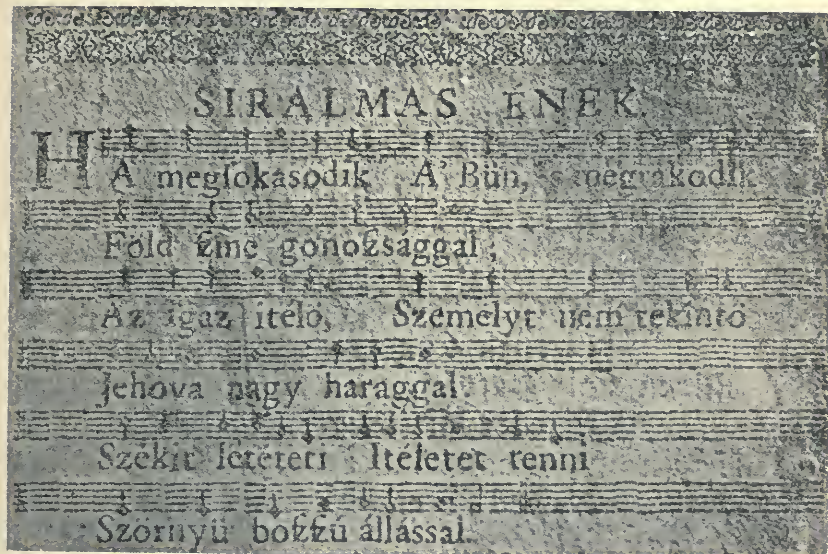
«Harczol már mennykővel,
Csattogó dörgéssel
Nyilait ugyan szórja.»

Félő, hogy e pusztítás csak a közelgő romlás «sengéje», azért újból inti az embereket, hogy térjenek meg s engeszteljék meg Istent az ő «*Könyörgő éneké*»-vel, melyet ez alkalomra szerzett.

Tárgyának időszerűsége, leírásainak hűsége és elevensége, verselésének lendületessége oly népszerűvé tették e költeményt, hogy a nép széltére «dudolta» azt s a méltóságos asszonyok is úgy tudták, mint a Miatyánkot.

Ilyen költemények írása, mely a népet bűnbánatra inti, a papok kötelessége lett volna s ezek csakugyan úgy fogták föl a dolgot, hogy Kis megint az ő dolgukba ártotta magát s megrótták érte. Azt mondták rá, hogy nem sza-

bad olyat írni, hogy az Isten az idegen nemzeteket fejünkre ültette, vagy hogy ostorul bocsátotta a népre, mert az ilyen megjegyzéseknek aztán olyan következményei vannak, mint pl. az ő versének volt, hogy t. i. midőn egy «szüle» dudolta, a német katona felrugta érette.*

48. A «SIRALMAS PANASZ» KEZDŐ SORAI.

Misztótfalusi Kisnek e sokoldalú és sikeres működését némelyek, mint Pataki, Pápai Páriz örömmel nézték és tovább haladásra buzdították, de többen voltak olyanok, kik irigységből, roszakaratból, vagy félreértésből nyiltan elítélték azt. Különösen a kolozsvári papok és tanárok voltak ilyenek. Érezték, hogy a mit Misztótfalusi Kis tesz, első sorban az ő kötelességük lett volna s az utókor előtt ez a mulasztás nekik szolgál szégyenükre.

Ha azon megjegyzéseket s rosszaló nyilatkozatokat ol-

* Mentség 83. l. Kis Miklós azt mondja, hogy a német katona azért rugta fel a dudolót, mert a vers e helyét: «*Némelly tolvajkodik, Ha mit kaphat magdjé*» így módosította «*Német tólvajkodik*».

vassuk, melyeket azok műveire tettek s melyeket Kis Miklós följegyzett lelke könnyebbülésére, meg kell vallanunk, hogy nincs köztük olyan, mely alapos és számba vehető volna.

Fentebb láttuk, mit mondott Szatmári Pap János a Katechesisről. A Kalendáriumban levő verseiről azt mondták, hogy nem oda való. «Ha — úgymond — ethicát akarnak írni, legyen ethica, a kalendáriumban egyébnek vagyon helye.»[1] Az Asszonyokról szóló nyomtatványáról azt mondták, hogy az asszonyok, különösen egy méltóságos asszony, megütköztek rajta: és pedig nem csak tartalmán, hanem írásmódján is.[2] De e megjegyzéseknél jobban sértette a Szathmár-Némethi Sámuel megszégyenítő eljárása, a ki egy iskolai vizsgálat alkalmával, melyen Kis Miklós is ott volt, megpirongatta a tanulót, a ki a Kis által javított tankönyv szerint felelt s bosszankodva azt követelte, hogy feleljen a régi kiadás szerint.[3]

Ugyanez a tanár egyszer azt is megmondta neki, hogy nem szereti a tudós typographust.[4]

Kis Miklós érzékeny lelke méltán elkeseredhetett e méltatlan bánásmód miatt.

«Én nem vallom magamat tudós embernek» — írja nemes önérzettel, eljárása védelmére, mintegy az utókor igazolására hivatkozva — csak azt mondom: műveim, melyeket készítek, bizonyságot tesznek én rólam. A mi kicsiny talentumot Isten adott, nem akarom elásni. Ha úgy van (t. i. a mint Szathmár-Némethi mondja) hát ama derék embereket, Frobenius, Stephanos, Plantinos damnálni[5] kell, mint alávaló typographusokat, hogy ezt merték cselekedni, hogy nem csak accurate et nitide[6] igyekeztek mindent nyomtatni, hanem magok is könyveket bocsátottak, ki deák,

1 Mentség 82.
2 U. o. 82.
3 U. o. 74.
4 Könyvnyomtató.
5 Kárhoztatni.
6 Gondosan és hibátlanul.

GÁRIZIM

ÉS

ÉBÁL.

Mellyeknek egyikén ÁLDÁST és SZERETETET, a' másikra ÁTKOT és GYÜLÖLSÉGET parantsolt Isten.

A' BARÁNT ÉLETÉNEK KÖNYVE,

Mellybe e' Világ fundámentomának fel-vettetése előtt bé-írattattak, vagy nem írattattak az emberek; meg-nyilatkozik e' Hegyeken.

AZ ISTENI ÖRÖK ELVÁLASZTÁSNAK, és ELHAGYÁSNAK DÉKRÉTOMÁNAK Nagy Titkáról, az ÚR nevének félelmében lött Együgyü ELMÉLKEDÉSIT, Az Isten szent beszédének tiszta igasságán, és jeles Tudós Emberek lábok-nyomán fundálván, írta, prédikállotta, és most közönséges haszonra, némelly kegyes jó lelkeknek kívánságok szerint ki-adta

DEBRECENY EMBER PÁL,

Moston a' Szatmári, *Helv. Confessio szerint Reformáltatott Ekklesiában, az Úr Jésus egyik méltatlan szolgája.*

KOLOSVÁRATT,

Nyomt. M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS által, 1702 *Esztendőben.*

49. EMBER PÁL «GÁRIZIM ÉS ÉBÁL» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

ki görög nyelven? . . Én ha el nem érem azokat, iparkodni utánok nem tartom véteknek.»[1]

Büszkén hivatkozik pártfogóira s azokra, a kik folyton biztatták, Pápai Párizra, Désire, Hortira, a kik működése áldásos voltát első sorban abban találták, hogy tisztítsa ki a hibákat, melyek a szerzők és könyvnyomtatók gondatlansága vagy tudatlansága miatt annyira felszaporodtak a könyvekben. Czáfolják meg elébb ezeket, a kiknek tanácsát követte.[2]

Ellenségei méltatlan bánásmódjának okát is megmondja. Azt akarnák, hogy mindenben tőlük függjön és semmit hírük nélkül ki ne nyomtasson.[3] De hevesen tiltakozik ez ellen. Nem mesterember, nem «hitván vasmíves»:[4] hiszen épen ócsárolt művei által eléggé bebizonyította, hogy van olyan tudományos képzettsége, mint bármelyik papnak vagy tanárnak.

Így ismerték félre hazafias törekvését és buzgóságát irigyei és roszakarói. Végzete volt, hogy ezek száma nem apadt, hanem idővel mindinkább szaporodott.

IV.

Misztótfalusi Kis Miklós azon termékeny szellemek közé tartozott, a kiknek a tudomány mindenféle ágában van eredeti, teremtő gondolata. A teremtő szellemeknek az a sajátsága is megvolt benne, hogy nyiltan, tartózkodás nélkül hirdetik eszméiket. Külföldön való «bujdosásukban» is a haza forog szüntelen eszükben; «ha elfelejtkeznék is az én jobbom én rólam — mondották — én soha el nem feledlek» s reá gondolva ébredtek és szenderültek el. Az egyik azt írta be jegyzőkönyve egy üres lapjára: «A haza

1 Mentség 77.
2 U. o. 73.
3 U. o. 65.
4 U. o. 97.

füstje jobban világít az idegenben kigyult tűznél.» Ilyen volt érzületük, ez idézet jellemzi hazaszeretetüket. A külföldi művelt nemzetek fejlett irodalmát, iparát, kereskedelmét látva, önkénytelen hazájuk jutott eszükbe s fájdalom fogta el szívüket s «szégyen borította el orczájukat».[1]

Fogadást tesznek, hogy életüket arra szentelik, hogy e bajon segítsenek. Amsterdam mívelt népe között Misztótfalusi Kis szívének legjobban fájt, ha arra gondolt, hogy hány ember nem tud hazájában *írni és olvasni.* S a könyvnyomtatás székhelyén hányszor gondolhatott erre! Egymást érték lelkében az ezen állapot megszüntetésére czélozó tervek. Hogy könyveket nyomtat s olcsóvá teszi azt, «mint Salamon az ezüstöt Jeruzsálemben»,[2] hogy papírmalmot állít föl e czélból, stb. Fogadását még Amsterdamból megírta Telekinek: «Én azt akarnám, — így szól a levél e helye — Isten éltetvén, igyekezetemet is és munkámat ha azzal orvosolhatnék) tőle nem szánnám, hogy a mi nemzetünk ne maradna abban a nagy írástudatlanságban (értvén csak az olvasásnak nem tudását), melyben eddig, hanem a magyar scholák vigeálnának, hogy mint gyermekek, asszonyi állatok, városiak, falusi parasztok olvasni tudnának.»[3]

E gondolat később se hagyja pihenni s a «Soltárok» előszavában következő lelkes buzdításban nyer kifejezést: «Szerető nemzetem! Jódra nagy erőlködéssel fáradozó indulatomat nálad kedvesnek lenni eléggé megbizonyítod azzal, hogyha helyt adandasz . . kérésemnek inkább, mint intésemnek . . . Igyekezzed, inkább annál, mint eddig szoktad, a könyvekhez, az iráshoz való értéssel magadat ékesíteni. Bizony nem semmi ékessége, nemessége, világa és boldogsága ez a nemzetnek . . . Minthogy pedig a könyvekben foglaltatott tudományoknak s azokra segítő nyelveknek teljes ismeretségekre jutniok mindeneknek lehetetlen,

1 Kis levele Telekihez 1684 aug. 15. L. a *Függelék*ben.

2 Mentség 7.

3 U. o.

a mit én legalább feltészek mindenekre nézve szükségesnek lenni és a mire kérésemmel s tanácsommal itt czélozok, az olvasásnak tudása. Ha valaki többre nem mehet, bár csak a maga születési nyelvén tudja olvasni az irásokat, csak ezzel is sok jókra segítheti magát».

Buzdításul a külföld példájára hivatkozik. Itt keresve sem találni olyan férfit vagy nőt, ki olvasni nem tudna, ezért írnak ott annyi szép könyvet, ezért virágzik a nemzeti irodalom. Miért ne lehetne nálunk is így? Kérdi tovább, vagy ha így nem, legalább jobban, mint most van. Megmondja az okait is: Ritka nálunk a könyv s az is drága.

Itt ismétli a Telekinek tett igéretet. Ha a tudósok teljesítik kötelességüket s könyveket írnak, ő szívesen szenteli életét a kinyomtatásra. Másik ok, hogy a magyar ember sajnálja az időt és pénzt gyermeke iskoláztatására. De itt nem is egészen a magyar ember hibás, hanem rossz az iskolák szervezete is. Ha nem a «deákság», hanem az olvasás tanítása volna az iskola czélja, ennek költségét a szegény ember is elviselhetné.

Nem akarja elvonni a latin nyelv tanulásától az embereket, csak legalább azokat, a kik a latin iskolákba nem járhatnak, tanítanák meg írni és olvasni. Úgy a mint ő Amsterdamban is látja . . .

Szava visszhang nélkül hangzott el.

Midőn hazájába visszatért, ismét fölvetette ez eszmét s mivel nem a puszta tanácsolgatás embere volt, hanem tettel akart jó példát mutatni: ingyen kinyomtatta Szőnyi Nagy István «*Magyar Oskolá*»-ját,* azon reményben, hogy «a parasztok abból mind olvasni tudókká lesznek. Úgy is lett volna, ha tanácsát megfogadták volna. De senki se méltatta figyelemre a könyvnyomtató pædagogiai eszméit. Mindazonáltal nem szűnt meg e téren tovább is izgatni. Nagyon érezte,

* Mentség 62.

hogy a nemzeti művelődésnek ez szolgálna szilárd alapul, valamint azt is, hogy törekvései, hogy könyvekkel árassza el a hazát, kárba vesznek, ha nem lesz, a ki azokat olvassa. A mint tovább haladt könyvnyomtatói pályáján, mind inkább átlátta, hogy egy maga nem képes fölrázni álmából a társadalmat. A politikai viszonyok sem kedveztek az ilyen újításoknak s a kikre volt bízva a nemzet sorsa, annyit sem tettek meg, a mennyit megtehettek volna. Pályája végén, hogy eszméi vele sírba ne szálljanak, még egyszer felszólal e miatt. Sokat szeretett volna tenni ez ügy érdekében, de az irigyek s rosszakarói «szárnyát szegték, hogy ne repülhessen». Álljon itt utolsó felszólalása hazafias érzésének s s nemes buzgóságának bizonyságául.

«Nem mindeneket kellene — úgymond — a deák nyelvnek tanulásával terhelni; bárcsak a magok születési nyelveken tudnának olvasni, csak ezzel is sokra mehetnének. A szegény ember azért idegenkedik sokszor gyermekének taníttatásától, hogy látja, mely sok esztendeig kinoznak a skólákban majd mindeneket (t. i. a deák nyelvvel), mégis kevés mehet perfectióra.* De ha csak a maga nyelvén való olvasást tenné fel czélul, kevés idő kellene arra és kevés volna olyan szegény ember, a kitől annyi költség ki nem sülne. Taníttatná bár osztán a deák nyelvre is és irásra, a ki úgy akarná. Ezt cselekszik más keresztény nemzetekben és ezért kél egyikért jobban a könyv.»

Ezután áttér arra a kérdésre, miért nincs a magyar könyvnek kelendősége. Elmondja azt a nem új, azóta is sokszor felhangzó s ma is időszerű panaszt, mennyivel rosszabb dolga van a magyar írónak, mint akár a németnek, francziának vagy hollandinak. Mi, — úgymond — «itt e világnak olyan szegletiben élünk, hogy hanemha magunk között kél el, a szomszédságokkal nem közölhetjük. Mert sem len-

* Tökéletesség.

gyelnek, sem oláhnak, sem tatárnak, sem töröknek, sem rácznak . . . nem kell a mi könyvünk».[1]

S a mit megtehetne a nemzet, azt se teszi meg, ereje szerint sem pártfogolja az irodalmat. Más országban kapva kapnak a könynyomtatók a híres munkákon s örülnek, ha kinyomtathatják: itt pártfogót kell előbb keresni, mert különben a szerző ki nem nyomtathatja. És aztán, ha akad is kiadó, hány példányban nyomtatják! Ez sem úgy van nálunk, mint külföldön. Ott sok példányban nyomtatnak ki valamit, mégis elkél, de itt száz, vagy háromszáz, legfeljebb ötszáz példányban lehet valamit nyomtatni:[2] ha több példányban nyomtatják, rajta vész a könyvnyomtatón, így meg a költség is alig térül meg. Példa erre az ő bibliája, melyből másokhoz képest keveset nyomtatott, még sem tudta mind eladni. A Blæu-féle latin bibliát tízezer példányban nyomtatták, az anglikán bibliából, a mint hallotta, csupán Athiás amsterdami könyvnyomtató ötvenezer példányt csempész be[3] esztendőnként Angliába, pedig azonkivül ott is mennyit nyomtattak. Mennyivel mások ott a viszonyok, a könyv- és tudományszeretet dolgában is. Ott egy közönséges embernek is «derék» könyvtára van, a ki azért is megvesz valamely könyvet, hogy «thecájában legyen» s azonkivül ott bő a pénz s nem sajnálják könyvért kiadni, mint nálunk.[4]

Nem volt szerencsésebb azzal a másik szerényebb tervével sem, melynek papírmalom felállítása volt a czélja. A külföld fejlett iparát, kereskedelmét látva, fellelkesedett s mind át szerette volna helyezni hazájába, úgy, a mint

1 Mentség 89.

2 Érdekes példa fordul elő erre nézve Szabó Károly: «Adalékok régi prot. nyomdáink történetéhez» czímű közlésében. (Prot. Közl. 1871. 25. l.) E szerint Nadányi «Kerti dolgoknak leirása» cz. művét 75 példányban nyomtatták, 25 példányt finomabb szepesi s 50-et közönséges görgényi papirra.

3 «Iktat bé Angliába.»

4 Mentség 89.

Bethlen Miklós írta neki: «Csináljunk Erdélyből Hollandiát». Ha — úgymond — a politikusoknak tanácsot adhatna, azt ajánlaná, hogy hívjanak innen Erdélybe mesterembereket, mert «merő félistenek ezek a mesterségekben a mienkhez képest».

Amsterdamban megismerkedett egy Franck Ádám nevű emberrel, a ki Kolozsvárról szakadt oda. Ez is így biztatta: Ha ő — úgymond — nehány társával Erdélybe mehetne, megmutatná, hogy a fejedelemnek két annyi jövedelme lenne; ha most egy tonna aranya van évenként, hat-hét esztendő mulva minden évben két tonna folyna be.

Ilyen biztatásoktól, de a nélkül is, föllelkesedett Kis Miklós a külföldi példán s felszólította Telekit, hogy Amsterdamból vitessen mesterembert, a kitől honfitársai a papírkészítést megtanulják. Ha ezt megtenné, — így biztatta — a hazának nagy javára cselekednék. Képzeletében már látta is a sok papírmalmot Erdélyben s lelkesedésében nagy fogadást tett: «Csak a papiroscsinálási mesterség közöttünk lábra kaphasson, mely is énnekem tulajdon mesterségem mellett kiváltképen való kivánságom és igyekezetem, én fogadással fogadom, hogy igaz elég bibliát adok fél-fél talléron; sőt olyan formában lehet, hogy annál még jóval is olcsóbban..»

Egy újabb berendezésű papírmalom felállításának szükségét érezték Erdélyben is. Láttuk, hogy az is egyik ok volt, miért akarták a bibliát külföldön nyomtatni, mert itthon nem kaphattak volna olyan «szép papyrost» hozzá. Volt ugyan Erdélyben is több papírmalom, de durva, vastag papírt termelt, a mely díszesebb művekhez nem volt használható.* Még a legszebb papírt a Szepességen készítet-

* Az ekkorbeli erdélyi papirmalmokról lásd Thallóczy, I. Apafi Mihály udvara cz. dolgozatát, Századok 1878. 531. l. Ugyanitt a kolos-monostori (1635), nagy-szebeni (1664, 1672), gyula-fehérvári (1665), munkácsi (1683, 1685), dévai (1685), görgényi (1686) papírmalom vízjegyei is közölve vannak. V. ö. Arch. Ért. Régi foly. v. köt. 8—10 l. Nehány adat van Ballaginál is «A magyar nyomdászat tört. fejlődése». (Budapest, 1878.) 97., 98. l.

ték, de ez sem vetekedhetett finomság és vékonyság dolgában a hollandi papírral, azonkivül drága és nehezen is volt kapható a szállítás és főleg a miatt, hogy a közeli könyvnyomtatók Lőcsén, Bártfán az előállított mennyiség nagyobb részét lefoglalták maguk számára, a mit annál is inkább tehettek, mert egynémelyik részvényese is volt egyik vagy másik papírmalomnak.[1]

Midőn Misztótfalusi Kis Kolozsváron nyomdáját felállította, eleinte ő is a Szepességről rendelt papírt, de a szállítás oly nehezen ment s annyiszor fennakadt, hogy ha másért nem, már ezért is gondolnia kellett egy papírmalom felállítására. Egyszer például Eperjesen vett papírt s a kuruczok miatt a szállítás nem lévén bátorságos, augusztustól karácsonyig hevertetnie kellett s mivel otthon sem volt készlete, ez idő alatt a könyvnyomda is szünetelt.[2]

Ezért újra felvetette a papírmalom felállításának eszméjét. Támogatásra azért is számított, mert az erdélyi cancellaria is sok papírt fogyasztott s papírra általában mindenütt nagy szükség volt s hasonló fennakadás mások megrendeléseinél is előfordult.

Tervét benyújtotta (1697) a kolozsvári egyháztanácshoz (consistorium), s ott helyesléssel fogadták. De midőn hozzáfogott volna a terv kiviteléhez, a hozzájárulás és segítés kérdésénél megfeneklett az egész. Fát kért az egyháztól az építéshez, de máshová igazították s ott sem kapott. Végre belefáradt a kéregetésbe és folytonos elútasításba s felhagyott e tervével is.[3]

* *

1 Természetesen nem a szó mai értelmében. Misztótfalusi Kis írja: «A' Lötsei *Typographus*nak pénze lévén a' papiros malmokon, annyi papirost adnak tsak interesbe néki, hogy megéri betsülettel véle, és pénzen nem kelletik vennie». *Mentség* 91.

2 Mentség 91.

3 «E végre indítám (mondok) meg tavaly ezt az igyekezetet: a', mellyet mihelyt jelenték a *Consistorium*ban, mindjárt ő kegyelmek jóvá hagyván, mivel a' fa vólt elsö, jelentvén annak a' dolgát, azt mondák, hogy az lészen leg-

A könyvnyomtatás és sokféle tervezgetés közepette Kis Miklós serényen folytatta a betűmetszés és betűöntés mesterségét is. A könyvnyomdával egyidéjűleg állította föl a betűöntő-műhelyt s mindkét hivatást egyszerre gyakorolta. A könyvnyomtatásból a kéziratnak az ő helyesírása szerint sajtó alá készítését és correcturáját végezte, egyéb munkát szedőinek s tanulóinak hagyott, ezenkivül szabadon maradt idejét pedig a betűöntésre fordította.[1] Ebben nagyobb gyakorlottsága, ügyessége és hírneve volt, mint a nyomtatásban s efféle megrendelésekkel bőven el is volt látva. Újra kellett önteni az erdélyi református egyház, illetőleg a két református collegium s a kolozsvári református egyház kopott betűit és bár az ezek számára öntött betűket kezelése alatt hagyták, azért maga számára is öntött betűket. Így metszett és öntött magának néhány tudós unszolására héber betűket, melyekkel az első magyarországi héber nyomtatványt nyomtatta.[2] Ő előtte a legtöbb nyomdász a héber idézeteket, sőt némelyik a görögöt is, betűk hiánya miatt latin betűkkel átírva közölte. Kist ezután arra is biztatták, hogy görög betűt is öntsön annyit, hogy görög műveket adhasson ki, de erre már nem volt ideje. A héber betűk metszéséhez nagy kedvvel fogott s előbb fölelevenítette e nyelvre vonatkozó ismereteit, melyeket Nagy-Enyeden szerzett s Amsterdamban a biblia javítása alkalmával kibővített.[3]

Híre mint betűmetszőnek országszerte nagy volt s a fentemlített munkaadókon kivül felkeresték e czélból a debreczeniek[4] és a nagy-szebeniek is, kiknek megbízásából Zabanius tárgyalt vele.[5]

kisebb. Én azért az után *requiral*ván magát az Ekklésiát fáért, nem adának, hanem másuva igazítának. Ott kérvén ott sem adának, hanem másuvá igazítának.. (E mondat még ötször ismételve). Ezek mind így lévén, egyszer belé fáradék... *Mentség* 92.

1 Mentség 45, 52.

2 KAPOSI S. «Memoriale Hebraicum 1698.» cz. műve.

3 Mentség 91.

4 Mentség 42. E hely szerint a debreczeniek Amsterdamból hozatták betűiket.

5 Mentség 61, 62.

Mind e megbízásoknak, a milyen ügyes volt e munkában, egymásután megfelelt volna, ha nem lett volna mindúntalan fennakadása a mesteremberek miatt.

Hozott ugyan magával sokféle szerszámot Amsterdamból,* de minden felmerülhető szükséges dolgot előre nem vehetett számba és néha szerszámai is javításra szorultak. Ilyenkor nehéz volt magán segíteni. A mint egy művében keservesen elpanaszolja, egy sróf vagy kösü miatt messze útakat megtett s Toroczkóra s még messzebbre is elment egy ügyes mesteremberért s két év is bele telt, míg aztán egy ilyenre akadt.

Másszor ügyes mesterember lett volna, csakhogy nem kaphatta meg. Vagy a katonai parancsnoknak, vagy a kormányzónak, vagy más hívatalos személynek dolgoztak, vagy sírt ásni voltak, vagy a czéhben vendégeskedtek.** Mindez nagyon bosszantotta Kisünket, a ki Amsterdamban ahhoz szokott, hogy az iparos «süvegvetve» jár az ember után, hogy munkát kapjon. Csak legalább olyan jól dolgoztak volna! De néha tízszer is megpróbáltak valami szerszámot s még is rossz volt, azonkivül nagyon drágán számították mindent s három annyi pénzt is kértek munkájukért, mint az amsterdami mesteremberek, úgy hogy utoljára Kis beleunt a velük való folytonos bajlódásba s ha csak szerét tehette, inkább Bécsből hozatott mindent. Sokféle vesződségei illusztrálására egy anekdotát mond el a németalföldi gazdasági életből. Ahhoz a szőlőtermelőhöz hasonlít ő — úgymond — a ki hallván, hogy Belgiumban még nincsen szőlőművelés, feltette magában, hogy azt ott meghonosítja. Oda menvén, hegyet keresett a szőlőnek, de nem volt hegy, legfeljebb halom; tövisbokor sem volt, a mivel körülkerítse, kés-allya fa se, a mivel beültesse, karó sem, a mihez

* «Még tsak követ-is hoztam én onnét, 's igen jól töttem, mert én eleget *circumspici*álván Erdélyben, ollyan alkalmatost sehol nem találtam.» Mentség 40.

** Mentség 41.

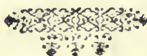
az ültetvényt hozzá kötözze: más országból kellett azokat hozatni; szőlőműveléshez értő napszámosokat sem talált s elcsudálkozván rajta, hogy tervének kivitele annyi aka-

MEMORIALE
HEBRAICUM.
Exhibens
LEXICI HEBRAICI
Compendium Metricum,

Prodromum Grammaticæ Hebraicæ Metricæ, Ἐὰν ὁ Κύριος θελήσῃ καὶ ζήσωμεν, *etiam propediem lucem visuræ.*

Quibus Memoriæ impressis, nullus in Bibliis Hebraicis occurret Versiculus, quem nequeas interpretari, vel ex toto, vel ex parte.

Autore
SAMUELE KAPOSI. *S.S.T.D.*
& h.t. Illust. Collegii Alba Juliani Professore.

CLAUDIOPOLI,
Ex Officina NICOLAI KIS de M. TÓTFALU.
Anno 1698.

50. KAPOSI «MEMORIALE» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.
(Misztótfalusi Kis Miklós kiadása.)

dálylyal van egybekötve s annyi költséggel jár, megátkozta az órát is, melyben magát e szőlőültetésre elhatározta.*

* Mentség 42. «Ha mire pedig mehetek — írja ugyanitt — sok iparkodásimmal, discipulusim vészik hasznát, ha kik valamiben ezek iránt (mert hogy mindenben *perfectio*t vehessenek, már arról *desper*áltam) utánnam megmaradnak:

Mindezekhez járult s elkeseredését növelte az is, hogy reményeiben és számításaiban könyvei kelendősége felől csalatkozott. Nem alaptalan kortársainak az a jellemzése, hogy Kolozsvártt amsterdami állapotokról álmodozott.* Reményeinek egy része valóban csak álom volt és sohasem vált valósággá. Amsterdamból közel tizenkétezer példányt hozott magával a legkelendőbb művekből, melyek ára a lehető legolcsóbban számítva is harminczezer forintra ment. Nagy összeg, ha tekintetbe veszszük, hogy a pénznek akkori, árúhoz mért értéke a mai érték tízszerese volt. Nem egészen alaptalanul számított tehát úgy, hogy az amsterdami keresetből a gondtalan megélhetésre untig elég pénze lesz s nyomdáját is terve szerint berendezheti, mert a beléfektetett tőke kamatát bőségesen meghozza s a haza, az egyház és iskola czéljaira is áldozhat közhasznú művek kiadása és osztogatása által.

De számításában, bár úgy látszott, hogy az szilárd alapra épült, nagyon csalatkozott. A kort, a nép vagyoni helyzetét nem ismerte kellően. A magyar nem a hollandi «bőpénzű nemzetség» volt. Bibliái és zsoltárai csak nagyon lassan keltek s azok sem a szabott áron. Egyik-másik vásáron alig jött be több, mint a mennyi háztartására kellett. Még kevésbbé keltek itthon nyomatott könyvei, melyeknek nagyobb része tárgyánál fogva a közönségnek csak szűkebb körét érdekelhette. Pl. a Szathmár-Némethi Sámuel egyik munkájából mindössze se adott el többet, mint a menynyit a szerzőnek tiszteletpéldányul adott.** Ilyen kiadványai oly rosszul keltek, hogy egyszer négy hét alatt négy

mert én *primam glaciem frango*, a' mester-embereket szoktatom ezekre a' munkákra, vagy másként honnét és miképen kell holmi effélét szerzeni, példával megmutogatom; úgy hogy könnyebben jussanak osztán hozzá . . .» «Megvólt az-is, hogy nem fizethettem mindenkor a' szükség miatt; mellyért *impatienskedtenek*.» Érdekes egy másik kifakadása a miatt, hogy bécsi késért, ollóért, krakkai czérnáért és egyébért, mennyi pénzt kihordanak az országból. 67. l.

* Mentség 66. l.

** U. o. 50. l.

poltura, másszor három hét alatt három poltura jövedelme volt s így kiadásai is csak évek mulva térültek meg,[1] ha ugyan egyáltalán rajta nem maradtak a példányok. Nem az az idő volt, mint régen, a mikor csak Baranyából elhoztak másfélezer forintot kötött könyvekért.[2] Üzleti szempontból még legjobban jövedelmeztek a kalendáriumok, melyeket több ezer példányban nyomtatott s példányonkint hat pénzen adott el a könyvkötőknek[3] s az *Argirusról*, *Tékozlóról* s *Asszonyokról* stb. szóló apró históriák, melyeket egyik-másik vásáron mind egy példányig elkapkodtak.[4] Némi haszon volt az oly kiadványokból is, a melyek valamely pártfogó költségén jelentek meg, de ezeknél az volt a baj, hogy ötven, száz, legfeljebb kétszáz példányban rendelték meg s ha a maga jószántából haszon reményében több példányban nyomtatta, mint megrendelték, rendesen rajta is vesztek.[5] Az ilyen kiadványoknál ezenkivül még az is rossz volt, hogy nagyon olcsón fizették: ívenként négy forintjával,[6] melyből másfél forintot kapott a szedő, egy forintot a nyomtató. S ha még ezekhez számítja — úgymond Kis — hogy gyertya és fa, kivált télben, elfogyott ötven pénz ára s tanulóit is tartani kellett és sok apróságra, laptára, irhára, tentára, spongyára mennyi kiadása volt, alig maradt neki magának annyi, a mennyit egy legénye kapott.[7]

Ne csudálkozzunk tehát elkeseredésén, ha csalódottan így kiált föl: «Soha nem volt s talám nem is lészen rosszabb ideje a typographiának, mint e nyomorúlt időben! ... Felette rossz időben élünk. Úgy hogy akárki próbálná a mostani időben, nem hiszem, hogy hasznát venné!»[8] ...

1 Mentség 51. l.
2 U. o. 52. l.
3 U. o. 51. l. De megjegyzi: «Vajki sok forgátsa esik még annak! Vajki sokat kell abban nékem elajándékoznom! Az Urakét pedig aranyason kelletvén köttetnem, mintegy kilencz *exemplárt* elmérnek kérni csak a' kötéséért».
4 Mentség 46. 82. ll.
5 U. o. 49. l.
6 Udvarhelyi Mihály Nadányi fennidézett művének nyomtatásáért ívenként 3 forintot kapott.
7 Mentség 49. 50.
8 U. o. 51. l.

Csupán az vigasztalta, hogy munkálkodásával a hazának, egyháznak és iskolának nagy hasznára van s hogy a nélkül irtóztató barbárságba merülne a nemzet!

És ha még nyugodtan hivatásának élhetett volna. De mennyi akadály tartóztatta fel minduntalan a békés munkálkodásban!

IV.

Az egyház hivatalos könyvnyomtatója Erdélyben egyházi személynek tekintetett s ugyanolyan jogokat és kiváltságokat élvezett, mint a lelkészek, tanárok, orvosok,[2] tanítók, t. i. úgy személyére, mint vagyonára nézve immunis volt: katonáskodástól, közszolgálattól, közteherviseléstől, adótól, dézmától mentes, hozzá katonát nem szállásoltak be stb.[3] Rendkivül nagy kedvezmény ez adótól nyomott országban, hol az egyház, ország adója mellett a német katonaság tartásának terhe is a lakosokra nehezedett s nem csoda, ha Misztótfalusi Kis Miklós is, midőn az egyház könyvnyomtatója lett, elsőben is e kiváltság megadását kérte.[4] Annál inkább jogot formált reá, mert megvolt ugyanaz a képzettsége, mint a papoknak s elődje Veresegyházi Szentyel Mihály is megkapta. Sőt már előbb Szenczi Kertész Ábrahám is ilyen kiváltságot élvezett, mivel neki is papi képzettsége volt, részben az egyházak közadakozásából hozatott betüket s az egyháznak tett hasznos szolgálatot bibliakiadásával: ennélfogva nem fizetett adót, pedig két palotája volt Váradon.[5] Kisnek ezen elődei egyébként is úgy viselkedtek, mint egyháziak, feleségeik olyan ruhát viseltek, mint a lelkészek nejei,[6] az egyházi gyűlésekre

1 Mentség 52. l.
2 U. o. 16. ll.
3 U. o. 35. l.
4 U. o. 13., 32. ll.
5 U. o. 35. l.
6 U. o. 48. l.

meghívót kaptak, a templomban a papok székébe ültek,[1] sőt némelyik papi ruhába ment a templomba is.[2]

E kiváltság megszerzése Kisre nézve nem is járt nehézséggel, a tanács mentelemlevelet adott házára s egyéb kívánságai teljesítését is megigérték.[3] Nehezebben ment azon kívánságának teljesítése, hogy segédei is felmentessenek a szolgálat és a közteher viselése alól, pedig erre nézve minden követ megmozdított s azonkivül is mindent megtett, hogy óhajtása jogosnak, sőt természetesnek lássék. Midőn szomszédja el akarta adni házát, mely az ő telkére nyúlt, elhatározta, hogy megveszi segédei számára, azzal a számítással, hogy ezen alapon e ház is tehermentes lesz. Különben is szerette volna, ha segédei családostól mind nála laktak volna, hogy így mindig keze ügyében legyenek.[4] Előzetesen közölte szándékát egyik-másik befolyásos kormányférfival, azt is megmondva, hogy ha tudná, hogy valamikép adó vagy német szálló jönne e vásárlás következtében telkére, semmi áron se venné meg. Pártfogói biztatták s azt mondták, hogy csak vegye meg bátran s ha a város nehézséget támasztana az iránt, hogy egy oly ház, mely után eddig adót fizettek, ezután adómentes legyen, inkább annyit levágnak a város adójából. E biztatásra meg is vette a házat, de midőn azt kibővítette és segédeit beleköltöztette, a városi hatóság a segédeire eső adót kérlelhetetlenül behajtotta, tömlöczczel fenyegetve őket, ha nem fizetnek s azonkivül, hogy Kisünk csalódása teljes legyen, csak úgy mint azelőtt, német katonát is szállásoltak be oda.[5]

Kis hasztalan ment egyik pártfogójától, egyik befolyásos főúrtól a másikhoz. Biztatták s tettek is érte, a mit

1 Mentség 54. l.

2 FERENCZY Z. A kolozsvári könyvnyomdászat tört. 57. l. M. Kisről mondja. Bizonyára akkor elődei is tették.

3 Mentség 33. «. . . 's miért ne? ha sokkal nagyobbat vagy többet kivántam vólna — is akkor, megigérték vólna, a, mint az én állapotom akkor folyt, t. i. reputatiom in flore.» U. o. 32. l.

4 U. o. 34. l.

5 U. o. 33. 34. ll.

lehetett, közbenjártak a városi tanácsnál, de itt a jogszokásra hivatkoztak: «A mesterlegényeket — így szóltak — még meg nem házasodnak, semmivel sem terhelik, de ha megházasodnak, menten a járomba fogják őket.» Kis erre azt felelte, hogy a könyvnyomtatósegéd nem olyan, mint más mesterlegény. Nem állhat be a czéhbe, hogy aztán segédeket és inasokat tartson, a kik keressenek számára, ha maga nem dolgozik is: de a «typographus legény» mesterlegény marad, ha övig ér is a szakálla, hacsak elébb el nem betegeskedik vagy meg nem vakul. Azért bolond, a ki arra adja magát, ha az egy immunitas nem édesgeti».[1] E helyes és meggyőző okoskodásnak sem lett meg a kívánt eredménye. Azzal vigasztalták, hogy segédeire úgy is kevés adót vetettek, csak annyit, a mennyit a foltozó vargára, ezért kár úgy nyugtalankodniok.[2] Kis utoljára belátta, hogy hasztalan erőlteti a dolgot s ezután kérésében csak arra szorítkozott, hogy legalább a személyi mentességet adják meg nekik, t. i. hogy hadba és szolgálatra ne kelljen menniök.[3] Azért is tanácsos volt, hogy szerény legyen kívánságaiban, mert a városi tanács azt is tudtára adta, hogy a nép a miatt is zugolódik, hogy ő maga fel van a terhek alól mentve,[4] a minthogy a beszállásoló tiszteket többször hozzá is küldték, hogy nála van «a jó quartély»,[5] és mert a német katonai parancsnok egyszer őt magát is a vártára hurczoltatta a beszállásolás megtagadása miatt s mentegetőzéseire azzal hallgatta el: Hogy volna egyházi személy a könyvnyomtató?[6]

E zaklatás, az egyszer megadott jogok élvezetében való háborgatás bármily rosszul esett is Kis Miklósnak, mélyebben sértette annál az a méltatlan bánásmód, melyet a kolozsvári református papok és tanárok részéről tapasztalt.

1 Mentség 34. l.
2 U. o. 14. l.
3 U. o. 35. l.
4 U. o. 14. l.
5 U. o. 54 l.
6 U. o. 15. 53. ll.

A német katonáktól hogy is várhatott volna mást, mint durvaságot, de honfitársai s kivált azon osztály támogatására, melynek érdekeit szolgálta, joggal számíthatott volna. De épen itt támadtak a legádázabb ellenségei. Míg Pataki István élt, volt legalább egy tanár Kolozsváron, ki érdeklődéssel kisérte működését, jó tanácscsal látta el, biztatta és pártfogolta. De ez is elhalt, még mielőtt Kis nyomtatói működését megkezdte volna.* Másik jó barátja Pápai Páriz Ferencz Nagy-Enyeden tanárkodott s vele e miatt gyakran nem érintkezhetett. De különben Kis, úgy is mint az egész református egyház, úgy is mint a kolozsvári egyház könyvnyomdájának kezelője, első sorban a kolozsvári papok és tanárok jó indulatára lett volna utalva. Ennek hiányát semmi sem pótolta. Ezek ellenséges indulatának magyarázatát megtaláljuk Kis jellemében. Már egyenes őszintesége, önérzete és önzetlensége is idegenkedést keltettek a képmutatás és önzés e korszakában.

Képzeljünk magunknak egy mesterembert, a ki napestig szorgalmasan dolgozik műhelyében; vés, metsz, betűket önt s csak akkor hagyja egy pillanatra a munkát félbe, ha szedője valami dologban felvilágosítást kér tőle, vagy valami gazdasági dolog miatt kiszólítják; a ki annyira elmerül munkájába, hogy észre sem veszi a látogatót s csak akkor tekint föl, ha igénytelen öltözete által félrevezetve tőle kérdik meg, hol van a nyomda tulajdonosa?** A ki azért korántsem szégyenli el magát, nem is alázatoskodik, hanem mint tiszttársát fogadja a hozzá bekopogtató papot és tanárt, sőt egyikkel-másikkal, kivált ha az mint szerző kézírattal jön hozzá, szellemi fensőségét is érezteti s midőn kéziratát átadja, úgy tesz azzal, mint a Kaposiéval, mindenekelőtt megnézi jó versek-é, jó-é az anagramma, helyes-é

* Meghalt 1693 jan. 2. Irodalomtört. Közlemények v. 1895. 86. l. Halálára Kis Miklós is írt gyászverset.

** Mentség 16. l.

a czím, a tartalom s csak azután kérdi meg, hogy mit szedjen cursiv, mit majuscula betűkkel.[1] S ha a társalgásba belemelegednek, örömest beszél el egyet-mást amsterdami életéből, mennyit nélkülözött eleinte, hogy a bibliát kinyomtathassa, mennyi pénzt keresett, milyen messziről fölkeresték, mit mondott zsoltáráról Teleki, mennyire meg volt bibliájával elégedve Tofeus, mikor egyszer azt mondta neki, hogy méltó volna arra, hogy teljes életében pihenjen.[2] Mit mondott Pápai Páriz róla, meg a papokról, hogy azok elegen vannak, de ő egyetlen a maga nemében;[3] hogy papok és professzorok jobbaknál jobbak vannak, de hozzáfogható «vasműves» vagy betűmetsző nincs nemcsak Kolozsvárott, nemcsak Erdélyben, hanem párját ritkítja az egész világon.[4] Szívesen eldicsekedett vele, mert nemcsak az ő, hanem honfitársainak is dicsőségére szolgált, a miket mondott. Nem is gondolt arra, hogy mindezek által a tudós szerző irigységét is felköltheti, a ki hozzá hozott füzetével szintén a halhatatlanságot kereste.

Az irigységet különben még a papok és tanárok családi körében is táplálták. Papnék, tanárnék nem utolsó szerepet vittek e kor divatvilágában s egy egyházi gyülés nem ok nélkül hozott szigorú törvényt a «tarka főkötős klárisos papnékról».[5] Ezek nem bánták, ha Kis a papok székébe ül is,[6] vagy ha fiatal végzett emberektől megkivánja, hogy mint öregebb «academicust» az előlmenéssel megkinálják,[7] de azon már megbotránkoztak, hogy felesége tafota ruhát és muntlit viselt,[8] hogy csak olyan «czifra» volt, mint ők.[9] Nem

1 Mentség 80. l.

2 U. o. 40. l.

3 U. o. 52. l. V. ö. 40. l. Tofeus hasonló nyilatkozatával.

4 U. o. 97. l.

5 U. o. 16. l.

6 Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez. 55. l.

7 Mentség 97.

8 Mentség 48 49. ll. Az Erdélyi Múzeum könyvtárának egy kézírati kötete szerint («A Nagy-Enyedi siró Heraklitus») különösen Szatmáriné irigykedett Kisünk nejére, hogy nála szebben öltözködik: «tászlisabb», noha férje csak «Ötves Demeter» és «Rézmíves Sándor» (a bibliában előforduló elnevezések). 483., 484., 486. lap.

9 U. o. 48. l.

jutott eszükbe, hogy ez az asszony nemes származásu volt, sem az, hogy Veresegyházi Mihályné is muntlit viselt[1] s hogy Kisnek, mig meg nem nősült, hintós asszonyt vagy leányt is ajánlottak feleségül.[2] Szó sincs róla, hogy az ilyen, minden kor női társadalmában előforduló pletykákat kevésbbé érzékeny férjek meg sem hallották volna vagy mosolyogva vették volna tudomásul, de Kisünket ez is nagyon sértette, viszont az is valószínű, hogy a papok és tanárok ingerültségét az ilyenekkel is szították.

De nemcsak ilyen, hanem nagy és durva sértések sem hiányoztak a papok és tanárok részéről, melyeknek sértett hiuság, túlbuzgóság, félreértés voltak okai. Fentebb már láttuk, hogy mi volt az oka Szathmár-Némethi Sámuel és Szatmári Pap János ellenséges indulatának, valamint azt is, miért nem voltak ezek könyvnyomtatói működésével megelégedve. Velük tartott ifj. Csepregi Turkovics Mihály is, előbb tanár, majd lelkész Kolozsváron.

A gyülölség és rágalmazás sokáig titokban folyt és nem lehetetlen, hogy a papok és tanárok ezen magatartása és azon zaklatás között, melyet ez idő óta Kis a közteherviselés alól való mentesség, betűöntés és sok egyéb miatt más oldalról szenvedett, okozati összefüggés is volt. Nyilvánosságra e gyűlölség először 1697-ben került és pedig oly rideg őszinteséggel, hogy félreérteni nem lehetett.

Ez év február 27-én[3] nagy ünnepélyességgel tartották meg Keresden a múlt évben elhunyt Bethlen Elek temetését.[4] Többek közt Kolozsvárról meghívták a gyászszertartás végzésére Csepregi Turkovics Mihály lelkészt és Szathmár-Némethi Sámuel tanárt. Hozzájuk csatlakozott Misztótfalusi Kis is. Úgy vélekedett, hogy neki mint könyv-

1 Mentség 49. l.

2 U. o.

3 Tört. tár 1893. 244. Vass Gy. és V. László naplói 241.

4 Meghalt 1696. nov. 3. Szaniszló Zs. naplói. Közli Torma K. Tört. tár 1890. 96. l. Vass Gy. és V. László naplói 229. l. A temetés leírását ugyanitt 241. l.

nyomtatónak helye lehet egy nyomdaalapító temetésén,[1] de meg azonkivül találkozni akart a kormányzóval, a kivel a betűöntés dolgában megbeszélni valója volt.[2]

Az együtt megtett úton régi ellenségei[3] szabad folyást engedtek szenvedélyes indulatuknak. Társalgásukat olvasva,

51. KERESD.

úgy a mint azt Kis Miklós megörökítette, mi sem mondhatunk róluk enyhébb itéletet, mint a mit Kis mondott,

1 Tudvalevőleg Bethlen Elek Keresdre nyomdát vitetett, hogy testvére Bethlen Farkas történeti művét kinyomattassa.

2 Mentség 60. l. V. ö. 61. l.

3 Misztótfalusi Kis «Mentségé»-ben, a hol ezt részletesen elbeszéli, kettőt nevez meg név szerint (20. l.), de műve más helyéből kitűnik, hogy többen, rajta kivül legalább hárman voltak: mind a három «ellensége». Talán nem csalódunk, ha azt gyanítjuk, hogy a harmadik Szatmári Pap János lelkész volt. A temetésen Kaposi is ott lehetett Gyula-Fehérvárról, mert ő rendezte sajtó alá a temetésen mondott beszédeket.

t. i. mint tudós emberek állhattak köztiszteletben, a templomban és iskolában is megállhatták helyüket, de ez úttal arra szolgáltattak sajnálatos példát, hogy az «elfordult elme» és zabolátlan emberi indulat minő végletekre ragadhatja a képzett embereket is.*

Az úton természetesen időszerű dolgokról, Bethlen Elek halála körülményeiről, könyvnyomtatásról s több efféléről társalogtak, melyek tudóst és könyvnyomtatót egyformán érdekeltek. Szóba kerülvén, hogy Bethlen Eleket a kormányzó asztalnál épen vacsora közben ütötte meg a guta, Kis azt a megjegyzést tette rá, hogy ha igaz volna az, hogy a gutaütést a gond okozza, úgy őt már rég megütötte volna. «Nem késő még»: felelt reá epésen Szathmár-Némethi Sámuel, olyan kézmozdulattal, mely még többet mondott, mint e megjegyzés.

Kis nem szólott rá semmit, hanem folytatni akarva a társalgást, más tárgyra vitte a beszédet. Elmondta, hogy a könyvkötőknek olyan ajánlatot tett, hogy minden munkát, a mely sajtója alól kikerül, ívenként két pénzen elad nekik, még ha neki három-négy pénzbe kerül is, mint a héber és görög művek s maga többé egy példányt sem köttet, sem kötve nem árultat, ha egy tömegben megveszik s azonnal ki is fizetik: de azok azt felelték reá: «Jó volna ha pénz volna» s inkább veszik drágábban, de apránként. Szathmár-Némethi azt felelte rá, hogy elég drágán kinálta. Majd előhozta a sógorával való házcseréjét, Szathmár-Némethi erre is azt felelte: «Bolond volt, — t. i. a sógora — hogy rá állott a cserére».

És ez így folyt tovább, hasonló kiméletlenséggel, sőt fokozódó szenvedélyességgel: irigység, rosszakarat, rágalom és gyanúsítás féket vesztve marczangolták Kis ártatlan, érzékeny lelkét.

* Mentség 8., 101., 102. ll.

Eddig még csak Szathmár-Némethi töltötte ki boszúját, társai [1] csak hallgatással mutatták helyeslésüket. Majd ezek is megszólaltak.

— «Énnékem — mond az egyik — Istennek hálá, Jansonius nyomtatta bibliám vagyon.»

— «Én szert nem tehettem mind eddig arra, hanem ezzel kellett tűrnöm» — felelt rá a másik, a nála levő Kis Miklós-féle bibliára mutatva.

— «Énnékem is vagyon ugyan — toldotta meg a harmadik — de a hét esztendőtől fogva én bizony nem is olvastam».

Ha czéljuk az volt, hogy Kis lelkében fölkeressék azt a pontot, a hol legérzékenyebben sérthetik, úgy ezzel megtalálták. Mint azon művéből látszik, hol ezt elpanaszolja, fájdalmasabban érintette ez, mint a gyanúsítások egész halmaza, a melyekben szintén nem fukarkodtak.

«Mi lehetett ellenem mérgesebb szó?» Kiált föl elkeseredve. «Mind a két Hazára támasztom, ha nem nagy engem fojtogató méltatlanság volt-é, szemembe ollyakat hallanom? Hiszem a minémü és mennyi munkát mi azon töttünk és a melly nagy devotioval[2] Nemzetem javára igyekeztem én azt adornálni[3] azt állítottam én, hogy méltán mondhatnám Néhémiással érette: Én Istenem emlékezzél meg rólam nékem jómra».[4]

E megjegyzéseket Kis nem akarta szó nélkül hagyni. Még azt eltűrte volna, hogy személyét sértegetik s gyanúsítják, de hogy bibliáját, melyért egészségét, vagyonát áldozta s a mely az irigység és rosszakarat üldözései közepette egyetlen vigasztalása volt, hogy nevét örökké fent fogja tartani, értéktelennek és megbízhatatlannak mondják, ez feleletet s czáfolatot kivánt.[5] Kis maga mondja, hogy ő

1 Lásd előbbi lapon az 5. jegyzetet.
2 Odaadással.
3 Ékesíteni.
4 Mentség 22. l.
5 Apol. Bibl. Előszó.

«szóval igen boldogtalan volt»; a folytonos nagy figyelmet kívánó kézi munkában leszokott mintegy a beszédről,[1] rögtöni szóbeli czáfolatra nem volt képes, papokkal, tanárokkal nem is lett volna tanácsos egyenetlen szóharczba elegyedni: és mit sem használt volna, mivel a kicsinylő és ócsárló nyilatkozatokat ott is megtették, a hol nem volt jelen, tehát irásbeli czáfolatra határozta el magát.

A mint e reá nézve örökre emlékezetes, szomorú emlékű útról haza érkezett, haladéktalanul, még az éjet is felhasználva,[2] hozzáfogott annak írásához s a mint elkészült vele, ki is nyomtatta «*Apologia Bibliorum*» czímen.[3]

E mű három részre oszlik. Az első részben, mely Veszprémi István református püspöknek, a ref. papoknak

52. VESZPRÉMI ISTVÁN NÉVALÁÍRÁSA.

és espereseknek van ajánlva, elmondja micsoda körülmények hatására határozta el magát a biblia kinyomtatására s hogyan jött arra a gondolatra, hogy átnézett és javított bibliát adjon; micsoda szempontok vezették a javításnál s hogyan hajtották azt végre. Micsoda hibákat találtak a Janson-féle bibliában. Ez utóbbiak ismertetése foglalja el a mű terjedelmes részét, nagy számmal idézve azokat javításai természetének feltüntetésére, egyik-másik javítás helyességének és szükséges voltának magyarázásával s azután külön a biblia könyveinek rendje szerint fejezetenkint külön is felsorolva a nagyobb hibákat, a Janson-féle bibliából kihagyott

1 Mentség 16. l.

2 Apologia Bibl. Ep. apolog. 29. («Festinatione, nocturno ut plurimum tempore, quasi furtim»).

3 Megjelent Kolozsváron, 1697. Szabó K. Régi M. Könyvtár II. köt. 1883. sz. E szerint nyolcz példányban ismeretes.

szavakat és mondatokat. Mindezekről már Amsterdamban csinált jegyzéket,[1] sőt nagy részét felsorolta Telekihez és Tofeushoz írt leveleiben,[2] most csak lenyomtatta azokat. Egy külön részben pedig a biblia helyesírásának védelmét írta meg «*Ratiocinatio*» czímen. Kétségkivül ez az «*Apologiá*»-jának legbecsesebb része, sőt Kis minden munkái között ez a legnevezetesebb.[3]

Régi magyar nyelvészeink egy részét a bibliával s annak részint fordításával, részint javításával foglalkozás vezette a nyelvészkedésre, más részük a műveikben használt új szavak vagy helyesírás igazolása végett írt kisebb-nagyobb értekezéseket vagy tett műve végén ilyes megjegyzéseket.

Sylvester János Grammatikája ajánlólevelét mindjárt azon kezdi, hogy mielőtt Új-Testamentumfordítását közrebocsátaná, hasznosnak tartotta előkészítésül előbb magyar nyelvtant írni;[4] a bibliafordító Károli Gáspár házában olykor nyelvészeti disputák tartattak[5] s Szenczi Molnár Albert is a bibliajavítással egyszerre írta nyelvtanát;[6] Komáromi Csipkés Györgynek csak a biblia eredeti szövege volt ke-

1 Apol. Bibl. Előszó. Két helyen is. «Hæc arma — írja — (t. i. apologetica) quibus me defensandum ab hujusmodi periculis proposui et iam tum, cum adhuc essem in tuto, præparata, penes me hucusque asservari, nec tamen cuiquam mortalium ad hoc usque tempus vel mentionem de iis feci.»

2 Lásd *Függelék*-ben. Ezen levélen kivül már előbb is írt egy levelet, melyben példákat sorol föl javításai illusztrálására, de e levél még mindezideig nem került elő. E leveleinek példái szinte bele vannak dolgozva az Apologiába s így föltételezhetjük, hogy még Amsterdamban készített magának lajstromot a Janson-féle biblia hibáiról és javításairól, a melyet azután «Apologiá»-jában kiadott «akarata ellenére», az ócsárlók «kényszerítésére». Igy értendő szerintünk a mű végén levő kelet is: «Amsterdam. Anno 1684.» Hogy azonban ez amsterdami jegyzeteket is, mielőtt kiadta volna, átdolgozta s hogy itthon írta hozzá az előszót és az «Epistola Apologeticá»-t, az a mű számos vonatkozásaiból kitűnik.

3 E részt másodszor kiadta Toldy Ferencz a «Régi magy. nyelvészek (Corpus Grammaticorum.)» Pest. 1866. cz. gyűjteményben 607—660. ll.

4 Epistola Nuncupatoria. Toldy kiadásában: Corpus Grammaticorum 4. l.

5 Sz. Molnár, Diction. Ung. Lat. (Nürnb. 1604.) 13. l.

6 Gramm. Ung. előszava: Toldy, Corpus Gramm. 113. l.

zénél, midőn «Hungaria illustratá»-ját készítette.[1] Ellenben Pázmány, Geleji Katona, Mikolai Hegedüs János és Medgyesi Pál orthographiájuk és új műszavaik mentegetésére bocsátkoztak, többnyire műveik végén, nyelvészeti fejtegetésekbe.[2] Misztótfalusi Kis Miklós is a biblia javítása közben tett nyelvészeti megfigyeléseket s javításaiban és helyesírásában következetességre törekedve s azonkivül a javításban tanulókat is alkalmazva, s így részben ezek számára már javítás közben írásba foglalta annak főbb szabályait.[3]

Mindjárt műve elején kiemeli, hogy nem alkot új helyesírási szabályokat, hanem követi azon irókat, a kik vagy nyelvtani műveket írtak vagy műveikben mutattak példát a tiszta magyarságra.[4] Ezek követésében is conservativ, például nem követi Geleji Katonát, a ki ‚babbal', ‚vaddal' helyett a ‚babval', ‚vadval' alakot mondja helyesnek.[5] Ezután áttér annak fejtegetésére, hogy milyen személyraggal látandó el a birtokos-jelző mellett a birtok neve? Mindenekelőtt megkülönbözteti a nyelvtan szerint helyes és a nép által használt alakot. A nép ugyanazon személyraggal látja el a birtok nevét, akár egy, akár több a birtokos, pl. ‚ember szokása' és ‚embereknek szokása'; holott ez utóbbit így kellene helyesen mondani: ‚emberek-nek szokások', ha a birtok több: ‚szokásaik'. Mert — úgymond — a személyragok a birtokos névmásból származnak: ‚én beszédem' ebből: ‚enyém beszéd', ‚ő beszédek' ebből: ‚övék beszéd'.[6] E szerint javította ki a Janson-féle bibliát.[7] A ki erre azt mondaná, hogy e szokatlan alako-

1 U. o. 337. l.

2 U. o. 693., 695., 700., 708. ll.

3 T. i. Eleinte nem gondolt erre, csak mikor a javításban már jól előre haladott, látta be szükséges voltát. Apologia Bibliorum: Ep. apolog 3. l. V. ö. Corpus Gramm. 629.

4 Toldy, Corpus Gramm. 608. l.

5 U. o. 301. l.

6 Talán felesleges is említeni, hogy a minden szabálynál erősebb nyelvgyakorlat rég napirendre tért e kérdés felett, (melyet még Révai és Kazinczy is védtek) s hogy a többesszámi személyragot csak akkor használjuk, ha többesszámi személynévmás a birtokos jelző: Pl. az ő szokásuk volt stb. *Figyelő* VIII. köt. 32. l.

7 De nem alkalmazta teljesen e sza-

kat nem lehet újra használatba hozni, annak azt feleli, hogy ha a régi és rongyos ruha helyett újat ölt az ember, akkor is nagy különbséget érez; a hosszas megszokás folytán a tagokhoz simuló ruhát könnyebben tűri a test, mint

APOLOGIA
BIBLIORUM
Anno 1684. Amſtelodami impreſſorum,

ut &
ORTHOGRAPHIÆ
in iis obſervatæ:

In Tres Partes diviſa.

I. *Epiſtolam Apologeticam*, in qua utplurimum tractatur de alterationibus quibusdam, quæ in ea Editione contigerunt, earumque Generibus, cum Exemplis.
II. *Catalogum vocum ibi omiſſarum, hìc reſtitutarum* ubi interim ſignantur (duntaxat) Loca de neceſſariis mutationibus, vel aliis difficultatibus
III. *Ratiocinationem* de Orthographia eo modo inſtituenda

Ad multorum præjudicia de iis concepta medendum cum coacione a nobis invitis expreſſa

Per
NICOLAUM KIS de M TÓTFALU
CLAUDIOPOLI
Anno 1697

53. AZ »APOLOGIA BIBLIORUM« CZÍMLAPJA.

az újat, mely itt is, ott is szorít, vagy vág, de azért nem viseli az ember folyton a régi ruhát, inkább lassanként hozzá szokik az újhoz. A ki német czipőhöz szokott, kényelmet-

bályt, a mint mondja »duntaxat hic et ibi emendavimus; plerubique indulsimus consuetudini«. Toldy, Corpus Gramm. 613. l. V. ö. Geleji Katona »Magyar Grammatikátskájá«-val. U. o. 308. l.

lenül érzi magát a magyar csizmában, de szükségből ezt is megszokja az ember. Ha valamiről le tudunk szokni, miért ne tudnánk épenúgy hozzá is szokni? Végül egy dilemmával zárja be okoskodását. Vagy elfogadja az olvasó az ő magyarázatát vagy nem: első esetben nem botránkozik meg javításán, második esetben tegyen úgy, mint a felföldi ember, a ki ha ‚lelkem'-et, ‚annakfeletté'-t lát leírva, ‚lölköm'-et, ‚annakfölötté'-t olvas helyette.

A birtokos személyragról természetes az átmenet az igék személyragjaira, itt is a helyesírás szempontjából. Már Geleji Katona figyelmeztet, hogy ‚*d*' betű ‚*j*'-vel kerülvén össze, ‚*gy*'-nek ejtetik, de nem kell azért úgy írni. Ha a kiejtés szerint irnánk, — úgymond — akkor ‚hadgyárjon'-t, ‚adgyoszót néki'-t kellene írni ‚hagyd járjon' és ‚adj jó szót néki' helyett.* Mivel a magyar nyelv nagynevű kritikusait követi — mondja Kis Miklós — mikor ‚mongya' helyett ‚mondjá'-t, ‚láttya' helyett ‚látjá'-t stb. ír: a kákán is csomót keres az, a ki őt ezért megrója s hasonló ahhoz az együgyű lelkipásztorhoz, a ki panaszkodott, hogy a radnóti zsinaton őt mellőzték, pedig ő neki is lett volna Coccejus ellen mondani valója s mikor megkérdezték tőle, hogy mi lett volna az? azt felelte: Coccejus ‚Felix'-et ír ‚Foelix' helyett. Arra nézve, hogy a helyesírás a kiejtést nem követheti, például fölhozza, hogy kiejtés szerint így kellene írni: ‚Ö Natstsága Kiendnek szoálatját izente 's a' báránt megvagy mekküdte, vagy kütte'. Azoknak, a kik az ‚*y*' használatának szűkebb területre szorítását sajnálják,** azt feleli, hogy hát azt miért nem sajnálják, hogy egyebet is úgy nem írunk, mint a régiek: ‚chodákat cheleköszik' stb.

Ezután áttér a betűk szükségtelen kettőzésére. Etymo-

* Toldy, Corpus Gramm. 298. l.

** V. ö. Geleji Katona, M. Gramm. Toldy-nál, Corpus Gramm. 297. Misztótfalusi Kis annyira nem ment, mint Geleji Katona, a ki rusnya pseudographiának veszi az ilyeneket is: *Enyedy*, *Várady*, *Váczy*, Enyedi stb. helyett.

ogiai magyarázatát adja, miért nem követi a régiek írásmódját az ilyenekben: tüzess, erőssen, miképpen, erőssítek, szóllok, erőssebb, erőssek, dicsősség; miért helytelen a ‚ban' és ‚ba' határozó-ragok összezavarása, az ‚edgy' orthographiája, melynek hibás voltára már Katona is figyelmeztetett.*

A toll fényűzésének nevezi az ilyen írásmódot is ‚Apaffi', ‚Bánffi' s figyelmeztet, hogy az ilyen szükségtelen betűszaporítással oda jutunk, a hová az egyszeri enyedi deák, a ki így írt latinul: ‚St. Paulli Apostolli Epistollæ sont abscoræ'.

Helyesen utal a tárgyas és tárgyatlan igeragozás közti különbségre s felemlíti, hogy azért Szenczi Molnár zsoltárában is kijavította az ilyeneket: ‚én ártatlan éltemet *őrizz*-meg, vagy ellenségimet *kergess*-el.' Helytelennek mondja, hogy a bevégzett cselekvés igenevét egy ‚*t*'-vel írják az ilyenekben: ‚irt', ‚vont', holott ez ebből van összevonva: ‚irott' vagy ‚irattatott', ‚vonattatott'. A határozott névelő szükségtelen használatát is megrója az ilyenekben: ‚a' Pál megdorgálá a' Pétert' s megmondja mikor kell ‚a' és mikor ‚az' névelőt használni.

Fél, hogy megrójják azért, hogy az összetett szókat egybeírta, de ebben a latin nyelvet követte.

Végül, miután még közbevetőleg megmagyarázta, hogy miért ír ‚szolgá-im'-ot holott a nép ‚szolgaim'-nak ejti: áttér az idegen tulajdonfőnevek és szók helyesírására.

Az ‚*y*' helyett ‚*i*'-t ír, mert az ‚y' a magyar nyelvben bizonyos mássalhangzók lágyítására szolgál; azért ‚Babilon', ‚sinagoga' és nem Babylon, synagoga. A görög χ (khi), vagy a héber ח (khét) betűket egyszerű ‚k'-val helyettesíti (Kajafás, Epikureus).**

A ‚*ph*' helyett ‚*f*'-t tett. Az iskolában ugyan — úgymond — megtanuljuk, hogy a latin nyelvben a ‚p', ha ‚h'

* U. o. 303.

** Elhagyta a szóvégi «k» hangnak «c» betűvel való jelölését is, melyet még Szenczi Molnár is használt biblia kiadásában és saját műveiben.

betűvel kerül össze, ‚f'-nek hangzik, de azok, kik latinul nem tanultak, mint a nők és gyermekek, mit sem tudnak e szabályról, felesleges is volna őket ilyenek tanulásával terhelni. Mivel pedig a magyar szókban a ‚ph' soha sem ejtetik ‚f'-nek, úgy járnának, mint a nagy-enyedi deák, a ki egy iskolai istentiszteleten a Paphus sziget nevét paphúsnak olvasta. A nép a saját nyelve szabályai szerint ejti az idegen szókat is: ő maga tapasztalta, hogy a szász deák, mikor magyar iskolába adták, Szenczi Molnár zsoltárának e helyét: ‚Naphoz napok adassanak' így ejtette: ‚Nafoz napok adassanak'.

A közhasználatba átment idegen szavakat a magyar nyelv geniusához alkalmazta, ezért írja magyarosan: prédikál, templom, Egyiptom, korona, ezért ír Máté-t, Nátán-t Máthé és Náthán helyett, a melyből a nép könnyen szójátékot csinálna stb. A héber tulajdonnevek átírására vonatkozó hosszú példalajstrom fejezi be a tanulságos fejtegetést.

Mint e vázlatos ismertetésből is látjuk, Kis Miklós műve nem rendszeres nyelvészeti munka. Nem pusztán a helyesírással, hanem a nyelvtan más részével is foglalkozik, de azért magát a helyesírást sem meríti ki, sőt pusztán erre támaszkodva, még az általa követett helyesírási elveket sem ismerhetnénk meg teljesen, annál kevésbbé találjuk meg benne a helyesírás szabályokba foglalt és rendszeres ismertetését. Az alkalom szülte s nagyon magán viseli az alkalomszerűség bélyegét: ötletszerű megjegyzések, a szerint, a mint a szerzőnek eszébe jutottak ócsárlóinak kifogásoló megjegyzései. Mindazáltal rendkivül becses e kis mű a szerzőnek benne nyilvánuló eredeti felfogása, éles megfigyelése és főleg azon hatása miatt, melyet helyesírásunkra gyakorolt.*

* Már fentebb említettük, hogy az itt kifejtett orthographiai elveket Misztótfalusi Kis némi jelentéktel eltéréssel összes magyar nyelvű kiadványaiban alkalmazta s hatása e miatt mai helyesírásunkon is megérzik.

E tulajdonságai által messze kimagaslik a hasonló irányú dolgozatok sorából, sőt Toldy Ferencz szerint vele kezdődik sajátkép újabb nyelvészetünk.[1]

Kis Miklós műve előszavában beszél ellenségei irigységéről és rosszakaratáról, a melylyel reá kényszerítették e mű kiadására. Ha azok megrovásaikat mint magánvéleményt közölték volna vele, szóval igyekezett volna felvilágosítani őket, de mivel úgy beszéltek, mintha a közhit tolmácsai lennének, kénytelen volt e módot választani. Kér azért mindenkit, hogy olvassa el művét s ne csupán csak beletekintsen.[2] Ha pedig magyarázatában nem nyugosznak meg, ne a háta megett fondorkodjanak, hanem czáfolják meg. Méltán idézheti — úgymond — a mit Medgyesi Pál írt egyik művében:[3] «Kérem kiváltképen azokat, kiknek az én irásom nem talál szájok ízint esni, hadgyanak békét az emberrágásnak, vagyon tinta s papiros». De a czáfolattól már a miatt sincs oka félnie, mert egy kiváló tudós, a ki e mű egy részét csak futólag látta, azt mondta róla, hogy ha valaki megtámadná, boszút áll érte még akkor is, ha már a szerző nem élne.[4]

Ha Misztótfalusi Kis azt hitte, hogy ezzel elnémítja ellenfeleit vagy hogy azok irodalmi harczra kelnek vele: akkor nagyon csalódott.

Név szerint nem voltak megnevezve[5] s így egyikük sem érezte magát arra kényszerítve, hogy feleljen. De viszont arra sem, hogy hallgasson. Mint Kis csakhamar értesült, e művében is találtak ócsárolni való[6] s a czáfolattal is

1 Corpus Gramm. Előszó xv. V. ö. Budapesti Szemle 1866. v. köt. 463. l. Ujabban Csernátoni Gyula írt tanulmányt e tárgyról «Tótfalusi Kis Miklós helyesírási újításai» czímen az Erdélyi Múzeum VIII. köt. (1891) 35., 48. ll. s ugyanezen szerzőnek «Tótfalusi Kis Miklós» cz. 1894-ben Kolozsváron megjelent kis füzetében 22—27. ll.

2 Hogy úgy ne járjon, mint a hogy járt Descartes és Coccejus, — teszi utána.

3 «Dialogus politico-ecclesiasticus . . .» Bártfa, 1650.

4 Apol. Bibl. Előszó. Talán nem csalódunk, ha e tudós embernek Csécsi János sárospataki tanárt tartjuk.

5 A «Mentség»-ben Kis különösen hangsúlyozza, hogy nevüket szándékosan hallgatta el.

6 Mentség. 83. l. Ilyen kifogás volt, hogy «Apologiá»-jában profán irót is idéz.

fenyegetőztek, de bár ez elmaradt, helyette most már még ingerültebben folytatták sötét munkájukat. Mind Szathmár-Némethi, mind Szatmári Pap, mind Csepregi Turkovics már állásuknál fogva is sokképen beleköthettek az egyház és collegium könyvnyomtatójába. Turkovicsot különben a boszú is hajtotta egy újabban szenvedett sérelem miatt.

Teleki Mihályné és Teleki Krisztina, Kendefi János özvegye, elhatározták, hogy kinyomatják azokat a halotti beszédeket, melyeket a Kendefi János temetése alkalmával

Csepregi T. Mihály a kolosvári Orth. Ref. Ecclesiának egyik Tanitója

54. CSEPREGI TURKOVICS MIHÁLY NÉVALÁÍRÁSA.

mondottak el. Pápai Párizt bízták meg a sajtó alá rendezéssel s Kis Miklóst a nyomtatással. E gyűjteményben legvégül állott a Csepregi Turkovics Oratiója s mikor a nyomtatás már a vége felé járt, az utolsó ívet Kis elküldte a szerzőhöz, hogy toldjon hozzá, mert a kézírat nem tölti ki az ívet. Turkovics a mint munkáját nyomtatva látta, éktelen haragra lobbant.* Hogy merték azt az ő tudta nélkül kinyomtatni. Nem volt az méltó, hogy úgy megjelenjen; ha tudta volna, hogy kinyomtatják, mást írt volna helyette. Ez mind igaz lehetett, de Misztótfalusi Kis ártatlan volt a dologban, ő csak nyomtató volt, az intézkedés Pápai Párizra volt bízva, a ki neki különben is meghagyta, hogy minden munkát úgy nyomtasson, a mint a

* Haragjában »*plagiarius*«-nak nevezte Kis Miklóst.

kéziratban van s — miként Kis megjegyzi — talán a megbízók se vettek volna jó néven oly munkát, melyet nem a temetésen mondtak el. De Csepregi Turkovics mindezt nem látta be s megneheztelt érette Kisre.[1]

Nem sokára jó alkalom kinálkozott, hogy haragját ő is, valamint tiszttársai is éreztessék vele. Régóta szálka volt szemükben, hogy az egyháznak és a collegiumnak is van nyomdája s ők pap és tanár létükre nem rendelkezhetnek vele szabadon, mint korábban Sárpataki.[2] Mindent elkövettek azért, hogy legalább a kolozsvári református egyház nyomdája külön szakasztassék az erdélyi egyházétól[3] s ha lehet, Kistől is elvétessék. Attól is tartottak, hogy az utóbbira a kormány is rá teheti kezét s akkor vele együtt a kolozsvári egyházé is elvész;[4] Kistől is féltették, a mióta a szebenieknek az öntéshez való anyagért betűket adott cserébe[5] és mivel mindig azt emlegette, hogy e nyomdákból egy tökéletes nagy nyomdát szeretne csinálni.

Azt már korábban kikötötték, hogy az újonnan öntött betűket külön kezelje[6] s Kis csakugyan folyton feljegyezte, mennyi új betűt készített.[7] Majd midőn az 1697-ben kitört nagy tűzvész a város nagy részét elpusztította s a veszély a Kis nyomdaépületét is közelről fenyegette, ez alkalmat megragadták és alig néhány nap mulva (máj. 12.) s az egyházi tanácscsal, mely teljesen befolyásuk alatt állott,[8] határozatot hozattak, hogy mivel az egyháznak és collegiumnak Kis Miklósnál levő könyvnyomdáját veszedelemtől féltik, Kis adja ki mind az újra öntött, mind a még öntet-

1 Mentség 64., 65. ll.

2 U. o. 25. l.

3 Így nevezzük mi is, mivel Kis folyton vagy a «*Reform. Generalis Ekklésia*» vagy az «*Ország typographiája*» néven említi, holott tulajdonkép a kolozsvári és nagyenyedi kollegiumé volt. L. 111. l.

4 Mentség 25. l.

5 Bár ezt a gubernator, Macskási Boldizsár, a püspök és Balkó Pál tudtával és beleegyezésével tette. *Mentség*. 25., 61., 62. ll.

6 FERENCZI szerint 1696. aug. 5-én hozták a Gilányi-féle nyomdáról e határozatot. id m. 54.

7 Mentség 27. l.

8 U. o. 63. l.

len betűket, hogy azokat biztosabb helyen őrizhessék. Mivel pedig átadáskor nem mérték meg a betűk sulyát, «hitre bocsátják», hogy lelkiismeretesen mondja meg, mit vett kezéhez s úgy adja át.[1]

Kisünkre nézve, a ki mindjárt eleinte egy nagy betűkészlettel dolgozó nyomdához rendezkedett be, e szerint építkezett s nyomdaszemélyzetet is ennek megfelelően tartott, rendkivül sérelmes volt e határozat. Meg is tett ellene mindent, a mit csak tehetett. Sorra járta pártfogóit, volt a kormányzónál, de nem sokat sikerült kieszközölni.[2] Annyit azonban mégis nyert, hogy a nem sokkal ezután tartott kolozsvári rész-zsinat (semigeneralis) halasztást engedett neki s beleegyezett, hogy az öntés munkáját befejezhesse s hogy nem kényszerítik a gyors befejezésre, csak nagyon soká ne halaszsza s azonkivül arról is biztosították, hogy ha kiadja is kezéből e betűket, az egyház, míg ő él, nem használja s munkájáért megadja a kívánt összeget, t. i. 100 betűnként huszonöt dénárt.[3]

Kis ellenségeit még ingerültebbé tette, hogy czéljukat teljesen nem érhették el s minden áron megalázására igyekeztek. Most már az egyházi tanácsot is ellene tüzelték, mely utoljára már gyűlésbe se merte hívni,[4] «importunus»-nak, «hitván vasműves»-nek nevezték és mindenféleképen boszantották. Azzal is fenyegették, hogy elveszik tőle a

1 Ferenczi id. m. 55. l. V. ö. Erd. Múzeum VIII. 1891. 546. l. 2. pont.

2 Erd. Múzeum VIII. 546. l. (Gyalui F. közl.)

3 Ferenczi id. m. 55. Mentség 32. lap. «Az is nagy engedelem vólt, a'mint lehatároztam Betüöntésbéli munkámat, t. i. tsak 25 pénzt kivánván 100 Betűért.» Misztótfalusi Kisnek sokszor szemére vetették ellenfelei, hogy «ajándékon fogadta» munkáját s pénzt kért érette. (Mentség 22., 24., 31., 36. ll.) De ő erre azt felelte, hogy abban a hitben tette ajánlatát, hogy a hivatalos nyomdász kiváltságaiban nem zaklatják s neje elvett örökségét is érdemeire tekintettel visszaadják. De reményében csalatkozott. Ezután úgy számított, hogy a betűöntésért járó összegből kifizeti az egyház Torda-utczai házának árát, (=900 forint), melyet neki adtak nyomdahelyiségül, ő pedig sógorának cserébe adott s ha a ház árát kifizette, munkája árát felére szállítja le. (Mentség 26., 27., 32.) Megjegyezzük, hogy Kis ezt az ajánlatát a «generalis ekklésiá»-nak s nem a kolozsvári «particularis ekklésiá»-nak tette. U. o. 43. l.

4 Mentség 19.

nyomdát s másnak adják; hogy holta után családján állanak boszút.[1] Az ellentét végre oly élessé fejlődött közöttük, hogy Kis kénytelen volt Veszprémi István püspöknek panaszt tenni. A püspök a Tordán tartott országgyűlés alkalmával kihallgatta őt és ellenfeleit is, megkérdezte, kik ellen írta «Apologiá»-ját s azután azt az itéletet hozta, hogy hagyjanak békét Kisnek s hallgassanak el.[2]

De nem azok az emberek voltak, a kiket ilyen könynyen el lehetett volna némítani. Alighogy Tordáról haza jöttek, Szathmár-Némethi mindenfelé elhiresztelte, hogy Kis az ő jelenlétében a püspöknek szólni sem mert, hanem megvárta, míg eltávozik s akkor vádaskodott ellene. Az egyháztanácsban is így adta elő a dolgot.[3]

Újra a püspök békéltetésére volt szükség. Az 1697. év őszén[4] ismét kihallgatta őket, de ezek oly meggyőzően tudták előadni ártatlanságukat — Kisnek pedig ideje sem volt a maga mentségére — hogy mindenki nekik adott igazat.[5] Kis rendkivül el volt keseredve. Sötét szinben látta maga előtt a világot, nemcsak a jelent, hanem a jövőt is; azt képzelte, hogy nincsen egyetlen jó embere sem; hogy mindenki elhitte ellenségei vádját; hogy az emberek ujjal mutatnak rá, mint «ártalmas», «gonosz», «kártevő», «hitvány» emberre[6] s holta után is becstelen lesz az emlékezete.[7]

Elkeseredésében előbb arra gondolt, hogy örökre fölhagy a könyvnyomtatással,[8] majd az a sötét gondolat vil-

1 Mentség. 53. 57.

2 «... T. Püspök Uram imponálván a' Nyárban (1697) ő kegyelmeknek irás által, hogy rólam desistáljanak...» és ismét: «...ő kegyelme jobbnak alította levele által imponálni a'silentiumot.» *Mentség* 10. 11. ll. Kis másutt említi, hogy a gubernator és neje is unszolták, hogy nevezze meg ellenségeit, de ő erre nem volt hajlandó. 18. l.

3 Mentség 10.

4 U. o. 11. l. Az 1697. nov. 4-én tartott kolozsvári részzsinat alkalmával történhetett. A tiszttársak közül is «ki egygyel, ki mással tóldván» annyi vádat tudtak felhozni Kis ellen, hogy meglepetésében szóhoz sem juthatott s így aztán azok, a kik a jelenetnek tanui voltak, Kis ellenségeinek adtak igazat.

5 Kis «Mentségé»-ben jellemzésükre a 12. Zsoltár 3. versét idézi: Hazugságot szól kiki az ő felebarátjának, hízelkedő ajakkal, kettős szívből szólnak. 11. l.

6 Mentség 12. l.

7 U. o.

8 Mentség 57. l.

lant meg fejében, hogy szétrombolja nyomdáját, melyet annyi költséggel és «véres verejtékkel» készített s örökre elhagyja Erdélyt. De azután boszút áll ellenségein. «Bujdosásra indulván — így önti ki lelke keserűségét — az erdélyi méltóságoknak hitleveleket, mint Amurates a Lengyel Lászlóét, kopia hegyébe függesztvén, valahol járokkelek Európában, pleno ore ebuccinalom[1] ezt: Ez az erdélyiek hitek, így s így nyomorították meg a Hazája javára tellyes lélekkel igyekezö szegény legényt».[2]

Útra készülve, már búcsúíratát is elkészítette, melyből fentmaradt egy töredék, lelke fájdalmas tépelődésének valóban megható bizonyságául:

«Megvallom, nehéz[3] énnékem — így hangzik ez írat — minekutána ifjúi erövel gyüjtött annyi keresményemet e Hazába béhoztam, itt a köz jóra való igyekezetim miatt elköltöttem és itt már annyira megfeneklettem: vénségemre mazúrúl,[4] annyi cseléddel[5] és olyan gyengékkel olyan útra (Belgiumba, a melynek nyelvén értek)[6] indúlnom ... és ha ott véletlen történik nékem szemem hunyása, gyámoltalan állapotjokban azokat valahol a más ember fala alatt eszik-meg az ebek, vagy ha életben maradnak is, bényeli őket az idegen föld és édes Hazájoknak csak hirét hallják nagy zokogva ...[7]

A hosszú út veszélyeire és főleg családjára gondolás[8] csakugyan visszatartották Kist e lépéstől. De azért nem felejtette el ellenségei durva sértését és nem hagyott fel a boszúállás gondolatával sem. Azt vélte, hogy valamit szükségképen tennie kell, hogy azokat elhallgattassa, mert szóval

1 Az eredetiben «ebuccináljam»: Tele torokkal kiáltsam.

2 Mentség 95., 20.

3 Az eredetiben e mondat kezdete latinul: «Durum enim est, fateor, énnékem» ... stb. *Mentség* 57. l.

4 bujdosó, hazátlan l. M. Nyelvtört. Sz. II. 711. hasáb.

5 A. m. család.

6 Hogy a hollandi nyelvet értette, ezt «Mentsége» más helyéből is következtethetjük. (17. l.)

7 Mentség 57 l.

8 Feleségének panaszolkodását, a ki többek között irtózott a hollandi nyelvtől és ruházattól is l. u. o. 57. 58. l.

mindig legyőzik s ez által a szemlélőben azt a hitet keltik, hogy okvetlenül ő a bünös. Kezében volt egy más, még hatalmasabb fegyver, miért ne védekezhetnék vele? Ha tollal kellett küzdeni, eddigelé mindig ő volt a győztes,* miért ne folyamodna most is ezen eszközhöz önvédelemből s egyszersmind ellenségei megszégyenítésére. Azért ismét azt az útat választotta, melyet egy évvel előbb, a biblia ócsárlóival szemben. Csakhogy most más hangon fog velük beszélni. Az «Apologiá»-t latinúl írta, hogy csak a lelkészek, professzorok és a műveltek olvashassák, ezt magyarul írja, hogy a félrevezetett nép is olvashassa; ott gondosan vigyázott arra, hogy nevet ne említsen, sőt olyan czélzást se tegyen, a miből ellenfeleire ráismerhessenek, itt nyiltan leleplezi őket. Őszintén és kiméletlenül. Ők sem kimélték: azért nem érdemelnek kiméletet.

Így jött létre Kis Miklós «*maga személyének, életének és különös cselekedetinek mentsége*», e legsajátosabb szellemi termék: védírat az irégyek», «a közönséges jó meggátolói ellen».**

Tartalmát tekintve Estienne írata hasonlítható össze vele, melyben felháborodással utasítja vissza a vádat, hogy eltulajdonította a királyi nyomda betűit, hangjára nézve irodalmunkban talán Széchenyi «Blick»-je jár hozzá legközelebb. A megsértett férfiúi becsület és önérzet fájdalmas feljajdulása, a sokáig visszafojtott düh kitörése ez: szenvedély nyitja meg, szenvedély száguld rajta végig és erejéből semmit sem veszített szenvedély zárja be.

A szerző mindenekelőtt bemutatkozásul elmondja, hogy Amsterdamban milyen jól folytak dolgai, de haza jött, mert egyházának és hazájának akart használni. És mi volt ezért a hála? Kifosztották, jó hírnevét, becsületét porba, sárba tapodták. Kik tették ezt? «Jóságos Isten! Mit kell

* Mentség 11. l.
** Megjelent 1698-ban.

hallani? Ki kell mondanom, nincs mit tennem»: A tanárok és papok. S ezek közül is épen a kolozsváriak, azok, a kik Bethlen Elek temetésére menet útitársai voltak. Ennyi elég lett volna arra, hogy mindenki megtudja, kiről van szó, de később név szerint is megnevezi őket. Talán — úgymond — azt mondja valaki, hogy miért bántja e köztiszteletben álló embereket? Tűrt, a meddig tűrhetett. «A ki az ő becsületinek letapodtatásán meg nem indul, egy huncz-fut az és a kire csak egy lólopást fognak is, ha ki nem tisztítja magát, mind becsületi oda lesz, mind pedig akasztóra kell mennie», pedig egy lólopásnál nagyobbat fogtak ő reá.* Azzal, hogy ez emberek köztiszteletben állanak, még semmi sincs mondva. A farizeusokat is nagy tekintetű és méltóságú szent embereknek tartották. A vallás sokszor a megveszett és megvesztegető szívnek palástja. Kiáltják eléggé, mily sok a bűn a városban, bár a gerendát látnák meg szemükben.

E hang vonul végig az egész művön, a befejezésig. «Mind erre reá szolgáltanak ő kegyelmek, — így hangzanak a végső sorok — én sem lehetek darab kő, hogy olyan mozdúlás nélkül szenvedjem becsületemnek s minden életemnek megmocskoltatását és ha Istennek szolgái, ne igyekezzenek veszteni avagy ujjat vonni azokkal, a kik hasonlóképen Istennek hű szolgáinak mutatják magokat . . . Az ur Isten adja az ő félelmét az elfordult elmékbe: hogy az emberi indulatot zabolán hordozván, a jóban nem akadályok, hanem együtt munkálkodók igyekezzenek lenni».**

Az ellenvetésekre harmincznyolcz pontban felel meg a szenvedély rendszertelenségével, a haragos indulat megmegújuló kitörései szerint szökelve egyik tárgyról a másikra, a szerint, a mint hol a Szathmár-Némethi, hol a Csepregi Turkovics, hol a Szatmári Pap ellenvetései jutottak eszébe.

* Mentség 9. l.
** U. o. 102. l.

A tárgyi és alanyi bizonyítékok, példák, adatok egész halmazával nyomja agyon ez ellenvetéseket, folyton ismételgetve, mintha attól félne, hogy valamelyik ezek közül még újra fel fog támadni.

A benne elszórt adatok miatt nemcsak mint életrajzi forrás, hanem mint korrajz is becses e kis munka s azonkivül egy érdekes fejezet hazánk e korbeli művelődéstörténetéből.

* * *

E műnek rendkivül nagy volt a hatása. De nem oly irányban, mint Kis szerette volna. Ellenségeit nem meggyőzte, nem elhallgattatta, hanem még inkább felbőszítette. Sőt sértve érezte magát általa az is, a kit Kis távolról sem akart sérteni. Már fent említettük, hogy Misztótfalusi Kis folyton érintkezett a Kolozsvárott lakó vagy gyűlés alkalmával oda érkező főurakkal s ezek között volt a legtöbb pártfogója. Főuraink fel tudták fogni működése nagy jelentőségét s méltányolták azt. Kis is a legszivesebben időzött körükben. Hol díszesen bekötött kalendáriummal kedveskedett nekik,* hol tanácsot kért tőlük valamely munka kinyomtatásáról, hol szándékáról értesítette s a maga gyűlés elé kerülő ügyéről tájékoztatta, hol pártfogásukat kérte mindenféle ügyes-bajos dolgaiban.

Különösen sokszor felkereste őket a saját és segédei adó- és szolgálatmentességi ügyében, a nyomda dolgában, mikor a kolozsvári egyház betűit külön akarták kezelni és neje vagyoni ügyeiben.

Nejével bizonyos peres jószágokat is örökölt, melyek — zálogjog vagy más czímen, nem tudjuk — már az apa halála óta le voltak foglalva. Mindjárt egybekelésük után Kis hozzálátott ezek visszaszerzéséhez. Biztatta jogi tanács-

* Mentség 51. l.

adója Pataki István tanár is: «Ez árváknak[1] — úgymond — holmijeket noha elvötték vólt, de visszaadatta a fejedelem és ha mi hátra vólna, azt is kétség nélkül a kegyelmed tekintetiért visszaadják».[2]

Kis maga említi, hogy a Pataki szájából mint egy oraculumból úgy vett mindeneket: ebben a dologban nem kellett volna vakon hinnie. Ilyen birtok visszaszerzése, melyre rendesen valamelyik befolyásos főúr tette reá kezét, már korábban is nagyon nehezen ment, még inkább most, e zűrzavaros, erőszakos korszakban. Kis Miklósnak pedig

55. BÁNFFY GYÖRGY NÉVALÁÍRÁSA.

annyival is rosszabb dolga volt, mert mint felperes magával a kormányzóval állott szemben.

Bánffy Györgyöt kortársai kapzsi természetű embernek festik, ki a törvényt sem tisztelte, ha vagyona gyarapításáról volt szó, s azonkivül, mint e korbeli főuraink nagy része, részeges és élvhajhászó ember, a ki szívesebben vett részt vendégségben, mint az ország gyűléseiben s örömestebb foglalkozott vadászattal s udvari bolondjával, mint a közügyekkel.[3]

1 A másik árva t. i. az idősebb fitestvér nevét nem tudjuk; a mikor Kis Miklós nősült, már nagykorú lehetett.

2 Mentség 26. l. V. ö. a 36. lappal, mely szerint Apafi adományozta e birtokokat Székely Andrásnak.

3 Apor Péter: Metamorphosis Transsylvaniæ (Mon. Hist. Script. XI. kötet) 400. l. Vass György és V. László Naplói. Közli Nagy Gy. 174. l,

Kis Miklós többször felkereste őt is a maga ügyes-bajos dolgaiban, különösen neje öröksége miatt, a melynek visszaadásáért Apafi és Teleki halála után hozzá kellett folyamodni. Ezt Kis nem is mulasztotta el, de biztatásnál és jó szónál egyebet nem kapott. Még abban is csak megnyugodott volna valahogy, hogy a régebben lefoglalt jószágokat nem nyeri vissza, de a kormányzó egy későbbi erőszakossága nagyon elkeserítette. Felesége és sógora egy elpusztult malmot is örököltek Bálványos-Váralján. A buza ára drága lévén, Kis rávette sógorát, hogy közös erővel építsék föl, meg fogja hozni a belé fektetett tőke kamatját. De mielőtt építéshez fogtak volna, Kis elment a kormányzóhoz, a ki szintén jogot formált ahhoz s elmondta neki tervüket. Felajánlotta, hogy az adománylevél értelmében bizonyos kárpótlási összeg mellett[1] ő és sógora lemondanak arról a malomról s ha csakugyan nem lehet az övék, inkább most vegyék el tőlük, mint később, mikor felépítették. A kormányzó biztatással bocsátotta el magától s mégis más birtokokkal együtt ezt is elvette tőlük, épen akkor, mikor javában építették. Ez Kist végtelenül elkeserítette. Bár később sok kérés és folyamodás után annyit elért, hogy a kormányzó bizonyos kárpótlást igért érte,[2] de nem tudta e méltatlanságot elfelejteni.

«*Mentségé*»-ben is keservesen elpanaszolja a maga dolgát. Bár annyiban óvatos volt, hogy előre bocsátotta, hogy nem Bánffy ellen szól és senki úgy ne értse s szavait ellene fegyver gyanánt ne használja,[3] de előadása után még sem lehetett ez eljárást annak javára magyarázni; nem annál kevésbbé, mert midőn elmondta, hogy megnyugodott a kormányzó ajánlatában, mely szerint a malom felehaszna az övék lesz, zárójelben utána vetette: «mindazáltal

1 «*Depositis deponendis*, a mint tartja a *Donatio*.» Mentség 37. l.
2 Mentség 32. l.
3 U. o.

nem tudom, honnét vagyon, hogy majd esztendeje lészen, hogy onnét csak huszonöt véka buzát adtanak».

Ha csak a papokat és tanárokat sérti meg azokkal, a miket «Mentségé»-ben elmondott, talán most is megelégszenek annyival, hogy az egyházi tanács elé idézik s kölcsönös magyarázatok után megbékélnek, de Bánffy nem elégedett meg ennyivel. Követelte a nyilvános bűnbánatot, az úgynevezett «ekklésiakövetést», továbbá műve összes példányainak megsemmisítését, valamint azt is, hogy irásban vonja vissza állításait s azt nyomtassa is ki.

Kis megtörten engedelmeskedett. 1698. jun. 13-án megjelent Nagy-Enyeden, hol a reformátusok zsinatot tartottak s a papok s a főbb világiak mind együttvoltak s itt a szász templomban alávetette magát a megszégyenítő eljárásnak: nyilvánosan bocsánatot kért* és visszavonta «Mentség»-ében tett nyilatkozatait; azonkivül irásba is kellett foglalnia «*Retractatió*»-ját,** vagy visszavonó levelét s nyomtatásban is kiadni. Ez utolsó nyomtatásban megjelent műve szomorú okmány szomorú időkből.

«Én Miszt-Tótfalusi Kis Miklós — így szól ez — sokféle bóldogtalanságaim, és hol egy s hol más injuriáltatásim között lévén, mind a természetnek erőtlensége, mind az emberi indulatoknak hatalma által véletlen vitettem arra, hogy mind Isten s mind tiszta igazságu szent vallásunkhoz való kötelességem és keresztyén felebarátomhoz való szeretetem ellen közönségessé tétetett irásommal, helytelenül vindicálván

* Nagy-Enyedi síró Heraklitus 485. l. Ennek írója vén papoktól nyert hallomás után irja le e jelenetet. Leírását ezzel végzi: «Alig hogy meg nem siratom ez embert». Szerinte Kis legfőbb ellensége Szathmári Pap János volt. Itt jegyezzük meg, hogy a Kis életrajzíróinál előforduló adat, hogy ő Hollandiában Descartesből és Poisetből Metaphysicát írt, mely többet ért a Szathmár-Némethiénél, félreértésen alapul. A «Heraklitus» szerint ugyanis Pap írta e Metaphysikát és ez volt felfuvalkodásának egyik oka; a másik, hogy kolozsvári pappá lett.

** E kiadás egy példányban sem maradt fent s csupán Bod kiadásából ismerjük, a ki azt az «*Erdélyi Féniks*» (1767) czímű kiadványa egy jegyzetében újra lenyomatta.

magamat, nemcsak sok tisztességes embereket, hanem az egész orthodoxa[1] ekklésiát keservesen megbántottam s megbotránkoztattam; de már magamba térvén, mind Isten s mind az egész világ előtt megesmérem ebben való vétségemet és azt a munkámat, mely ilyen titulus alatt vagyon: «*M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyjének, életének és különös cselekedetének mentsége, melyet az irigyek ellen, kik a közönséges jónak ez iránt meggátolói, írni kénszeríttetett Kolozsváratt 1698-dik esztendőben*» egészben in omnibus punctis et partibus retractálom, annihilálom,[2] a mely tisztességes embereknek nevek pedig azon munkában előfordul gyakrabban, ezen retractatióm szerint az erdélyi orthodoxa szent generalis synodus előtt megkövetem; ő kegyelmek is énnékem ilyen vétségemet Istenért és a szeretetbéli atyafiságért condonálták. Igérvén arra magamat, hogy mind az említett könyvemnek minden exemplárit bona fide[3] előadom, hogy supprimáltassanak[4] a tavalyi Apologiának exemplárival együtt; mind pedig, hogy ilyen s ehez hasonló dolgot soha nem attentálok, hanem az igaz reformáta ekklésiának hitiben és abban való tisztességes uraimnak s atyámfiainak szeretetekben állhatatosan megmaradok, abban várván mind világból való csendes kimúlásomat, mind dicsőséges örök életre való feltámadásomat».

«Melyről itt akartam omni ætati præsenti et futuræ[5] ezen retractatiomat nyomtatásban kibocsátani. Anno 1698. 13-ik Junii.»

E megszégyenítő elbánás megtörte Kis büszke, önérzetes lelkét.

Míg «Mentségé»-ben a szellemi fensőbbség nem igen leplezett tudatával, nemes önérzettel utasítja vissza ellen-

1 T. i. református.
2 Igaz hittel.
3 Elnyom, megsemmisit.
4 Minden pontjában és részében visszavonom és megsemmisítem.
5 Mind a jelenkornak, mind a jövőnek.

ségei vádját, hogy aztán a kölcsönt visszaadva, megbélyegezze őket: addig egy megtört ember esedezéseként hangzik az erdélyi egyházi tanácshoz ezután mintegy négy hónap mulva beadott folyamodványa.*

A tárgya ugyanaz, a mi előbbi, évek óta irogatott, vagy élő szóval előadott kérvényeinek, sőt a «Mentség»-ben is pontonként az egészet megtaláljuk, csak hogy a hang itt egészen más: ott jogaira hivatkozik, itt kegyelemből vár mindent.

A hét pontból álló folyamodvány első pontjában kéri, hogy a kiváltságlevelet, melylyel oly régóta biztatják, ha a császártól megkapták, adják át neki, ha pedig még nem jött volna meg, az Istenre kéri, hogy halasztás nélkül hozassák el, mert nagyon sokat szenved a német katonaságtól; a kolozsvári hadnagy is utasíttassék, hogy telkét adóval ne terhelje és azon segédeinek is, kik nős emberek, legalább személyükre nézve adjanak kiváltságot, mert attól kell félnie, hogy előbb-utóbb ott hagyják nyomdáját.

A második és harmadik pontban azon viszony újból rendezését kéri, mely közte és az egyház mint ellenőrző és felettes hatóság között fennáll. Szüntessék meg a kolozsvári egyháztanácsnak azt a sérelmes végzését, hogy censora esküdt ellensége Szathmár-Némethi Sámuel legyen, ne függjön ő mástól, mint a püspöktől és az egyetemes egyházi gyűléstől; legyen ezután is szabadsága, miként eddig is megvolt, a helyesírási ** és sajtóhibák kijavítására, hogy a könyvek nemzetünk szégyenére ne jelenjenek meg hibákkal rakva s azonkivül ha a nyomtatás alatt lévő művekben tárgyi javítást akarna tenni, különösen a vallási tárgyú művekben, ezt csak a szerzővel, vagy a püspökkel kelljen közölnie.

* Másolat a kolozsvári ref. egyház levéltárában. Kiadta *Gyalui Farkas* az Erdélyi Múzeum VIII. kötetében (1891.) 545—549. ll.

** Ezt érti «grammaticus error» alatt.

Ugyanitt és egy másik pontban arra is figyelmeztet, hogy ha csakugyan ki kell kezéből adnia a kolozsvári egyház könyvnyomdáját, nagy kárát vallja annak az erdélyi egyház nyomdája; így aztán nem lehet abból tökéletes nyomdát késziteni, hacsak öntéshez való anyagról nem gondoskodnak. Ajánlatot tesz, hogy mivel nem szeretné, hogy mesterségét magával a sírba vigye, jelöljenek ki egy alkalmas ifjút, a kit ingyen megtanít reá, mert hazájának és vallásának holta után is szolgálni kíván.

A malom ügyét is újra előhozza s most már csak azt kéri a kormányzótól, hogy míg él, mely — úgymond — a sok rajta esett nyomorgatás miatt kevés ideig tart, évente ötven kis köböl búzát adasson számára.

A kérvényére adott válasz, melyet Bethlen Miklós fogalmazott, habár kívánságát mindenben nem teljesítették is, olyan volt, hogy azzal meg lehetett elégedve. Meggyőződhetett belőle, hogy nem mindenki ellensége, vannak még neki jó emberei, úgy az egyháziak, mint a világiak között.

Biztosítólevelet szereznek a várostól, — így szólnak a végzések — hogy az elengedett adót halála után sem hajtják be családján; a generálistól is biztosítólevelet kérnek házára a beszállásolás ellen, a cancelláriától pedig kiváltságlevelet hozatnak, a minémű könyvnyomtatóknak szoknak adni; a kolozsvári egyháztanácscsal, mint azon egyház tagja, tartsa fent továbbra is a barátságos érintkezést, de azért ezután, úgy a mint kívánta, a püspöktől és a zsinattól * fog függeni. A kolozsvári egyház nyomdáját ki kell adnia, de azzal az ő életében nem fognak nyomtatni; ** ajánlatát egy tanítvány ingyenes kitanításáról kedvesen fogadják; a kormányzó a malom jövedelmének felét neki adja stb.

Ha kérvényének elintézése Kisnek a jelenre és jövőre

* Generalis t. i. synodus.

** A nyomda későbbi történetére vonatkozólag l. Bethlen Miklós Önéletirása. II. 228—231. Vass Naplói 351, 352, 361. és Ferenczi: A kolozsvári nyomdászat tört. 57. l.

vonatkozó aggodalmait eloszlatta; lelke fájó sebére balzsamúl hatott a válaszirat záradéka:

Javaljuk — így szól ez — hogy az mely oblatiókat[1] teszünk, higyje el, hogy maga nyugodalmára igaz szeretetből cselekesszük. És mind mesterségének ritka és szükséges voltát, mind magának abba való perfectioját[2] és az által nemzetünknek is nevekedett becsületit, mindezekből pedig hazájához, nemzetéhez, kivált vallásához kilátszó buzgóságát azzal remuneráljuk,[3] hogy becsületire ezután jobban igyekezünk[4] . . .

E nemes szellemű és méltányos határozat feledtette némileg Kisünkkel élete sok keserűségeit. Csakhogy, sajnos, nem sokáig örülhetett ennek. Az utolsó évek lázas izgalmai, a folytonos tépelődés, a tulhajtott testi és szellemi munka megtörték s beteggé tették a különben is túlérzékeny, beteges kedélyű, gyenge szervezetű embert.

Már a «Mentség» írásakor panaszkodott erről, mintha szomorú sejtelme lett volna közeli szomorú sorsáról: «Nem látok — úgymond — olyan nyomorúlt koldust, a ki boldogabb ne légyen nálamnál, mert azok csak testikép éreznek valami bóldogtalanságot, de én szüntelen való gyötrődésben égvén, lélekben nyavalyás vagyok mindenkor . . . Az én életem szüntelen való halál, midön lelkemnek szüntelen való fájdalmával, a végtelen injuriák[5] alatt eszem kenyeremet és a száma nélkül való meggyőzhetetlen akadályok czélomtól felette igen messze vetnek . .»[6]

A minek elősejtelme kinozta, a mivel egy kiméletlen ellensége már előre ijesztette, csakugyan bekövetkezett:

1 Ajánlat.
2 Tökéletesség.
3 Viszonoz.
4 E «becsületire való igyekezés» a határozat szerint abban is fog nyilvánulni, hagy az egyetemekről 5 év óta lejött tanulók ugyanazon tiszteletet tartoznak mutatni iránta, mint a papok és tanárok iránt, mely kötelezettség alól az illető csak akkor menthető fel, ha tanárrá vagy esperessé lesz. V. ö. Mentség 13
5 Méltatlanság.
6 Mentség 35, 95

csakhamar ezután szélhüdés érte s tette örökre munkaképtelenné.*

ERDELYI
FÉNIKS
TÓTFALÚSI
KIS MIKLÓS
Avagy
Profeſ. PÁPAI P. FERENTZnek a' Könyv-nyomtatás' Meſterségének Találásáról, és Folytatásáról, a' TÓTFALUSI KIS MIKLÓS' Emlékezetére irott
VERSEI.
Mellyeket,
Mind az Magyar-Orſzági és Erdélyi Könyv-nyomtató Muhelyjekre, és Konyv nyomtatókra, mind nevezetesen a' TÓTFALUSI KIS MIKLÓS' életére 's jó emlékezetére tartozó ſzukséges és emlékezetes Dolgokkal bövitvén Világ eleibe újabban ki-botsátani kivánt
F. TSERNÁTONI
BOD PÉTER.
Nyomtattatott M DCC LXVII-*dik Eſztendöb.*

56. AZ «ERDÉLYI FÉNIKS» CZÍMLAPJA.

Három évig szenvedett így, mint élő-halott,** megtörve testben, de mind végig ép és egészséges lélekkel, hogy az

* «Flagrantissimum enim illud desiderium ac zelus, quo in bonum publicum ferebatur, cum nullam ei permitterent animi remissionem, nequidem eam, quæ ad vitam valetudinisque curam semper et ab omnibus necessaria fuit judicata: factum est, ut suum corpusculum, cœteroquin etiam debile et melancholici temperamenti, hypochondriacis passionibus magis atque magis redderet obnoxium, quas labentibus temporibus sensim secuta est menbrorum omnium atque artuum universalis resolutio seu paralysis, *superstitibus tamen animi vigore et sensuum integritate, sed impedita nonnihil vocum articulata pronunciatione.*» 'Ez idézetnek a melancholikus vérmérsékletre vonatkozó részét a «Nagy-Enyedi síró Heraklitus» cz. kézírat is megerősíti: «Vala — úgymond — fekete és gondolkozó komor ember.» 483. lap. Az emlékére nyomatott gyászlap a kolozsvári ref. templomban. Egy része közölve Irodalomtört. Közl. 1895. (v.) 89. l.

** «quacum (i. e. infirmitate) totis tribus annis et quod excedit, colluctatus

élet terhét annál súlyosabbnak érezze, míg a halál 1702. márcz. 20-án megszabadította szenvedéseitől.[1]

Halála előtt néhány héttel könyvállományát leltároztatta és végrendeletet tett, nejét és gyermekeit tévén vagyonának örökösévé.[2]

A halál kiengesztelte ellenségeit is s azok egyike Csepregi Turkovics Mihály tartott felette halotti beszédet.[3]

Most egyházi kharakterét sem vonta többé senki kétségbe s életrajzát és az emlékét dicsőítő verseket kinyomtatva a kolozsvári református templomban a papok és tanároké mellett helyezték el.[4]

Legméltóbban régi, őszinte barátja Pápai Páriz Ferencz ünnepelte emlékét a halálára írt magyar verseivel, a nagyenyedi collegiumban, melyre soha el nem múló dicsőséget hozott, mint egykori növendéke és seniora.[5]

Ime művelődéstörténetünk egy érdemes alakjának, a legnagyobb magyar könyvnyomtatónak rövid, de eredménydús pályafutása.[6]

Sokáig nem találta meg a hívatásának és hajlamainak megfelelő munkakört, de a midőn azt fölismerte, idealis magasságra emelkedett föl benne.

est». U. o. Tehát e betegség az 1699. év elején, vagy 1698. év végén érhette.

1 U. o.

2 Végrendeletében nőtestvére árván maradt leányáról is megemlékezett. L. *Függelék.* (Így javítandó ki a 9. lap 3. jegyzete.) Első végrendeletét, melyet 1698 előtt készített, úgy látszik, megsemmisítette. (Mentség 99.) E második végrendeletet először BARABÁS SAMU közölte az Irodalomtört. Közl. 1893. évi folyamában. 109—111. l. Nyomdafelszerelésének halála után jóval később készített (1711 szeptember 22.) leltárát lásd *Typographia* XII. évf. 1880. 13., 14., 15., 16. sz. V. ö. a Prot. Közl. 1875. 40. l. közölt elismervényével. Magyar nyomdászok évkönyve. 1883. évf. 30—32. l.

3 Másik szónok Szathmár-Némethi Mihály, a harmadik Enyedi István volt. E halotti beszédek nyomtatásban is megjelentek. V. ö. SZABÓ K. Régi m. Könyvt. I. k. 1654. sz. a.

4 Az emlékversírókról l. a Képmagyarázatokat.

5 Első kiadása nem maradt ránk. Második kiadás BOD PÉTERtől. H. n. 1767.

6 Csak mint curiosumot említjük meg a «*Typographia*» 1882. évf. 45. számában «A nyomdászat Törökországban» czím alatt megjelent czikk azon föltevését, hogy Kis Miklós (Ibrahim renegat néven) rendezte volna be Konstantinápolyban az első török könyvnyomdát. V. ö. Magyar Nyomdászok Évkönyve. 1883. 25. l.

Magasra törő szellem, a kiben teljes mértékben megvolt az ezeket jellemző éles látás, tevékenység, önzetlenség, sőt önfeláldozási készség, de egyszersmind türelmetlenség, túlbuzgóság és túlérzékenység is.

Éles látása fölismerte, hogy nemzete minden téren mennyire hátra van maradva s időt, áldozatot, sőt életét sem kimélve, egyszerre oda szerette volna emelni, a hová a külföldi művelt nemzetek századok alatt békés viszonyok közt fejlődtek. Szemeit folyton ez idealis czélra függesztve, nem vette kellő figyelembe korát, a személyeket és az elé gördülő akadályokat s tulbecsülve erejét, megtört a küzdelemben...

De ha el nem érhette is az idealt, mely felé élete fogytáig lankadatlanul tört, törekvésével is végtelen szolgálatot tett a nemzeti művelődés ügyének. Ember erejét meghaladó munkát végzett így is, bár működésében folyvást gátolák, mennyit tett volna, ha törekvésében támogatják!

57. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS SÍRJA A KOLOZSVÁRI TEMETŐBEN.

FÜGGELÉK.

I. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS A NEMZETI NYELVŰ ISKOLÁZÁSRÓL.*

Szeretö nemzetem. Jódra nagy erölködéssel fáradozó indúlatomat nálad kedvesnek lenni eléggé megbizonyítod azzal, hogyha helyt adándasz e' két-rendbéli kérésemnek inkább mint intésemnek; mellyet másképen közönségessé nem tehetvén, itt kell kifakasztanom:

1. Igyekezzed, inkább annál mint eddig szoktad, a' könyvekhez, az iráshoz való értéssel magadat ékesíteni. Bizony nem semmi ékessége, nemessége, világa és bóldogsága ez a' nemzetnek, 's akarmelly magános személynekis; a' mint ezzel ellenben az irás-tudatlanság motska, parasztsága, setétsége, félszegsége és nyavalyája. Minthogy pedig a' könyvekben foglaltatott tudományoknak, 's azokra segítö nyelveknek tellyes isméretségekre jutniok mindeneknek lehetetlen; a' mit én legalább feltészek mindenekre nézve szükségesnek lenni, és a' mire kérésemmel 's tanácslásommal itt tzélozok, az *olvasásnak tudása*. Ha valaki többre nem mehet, bár tsak a maga születési nyelvén tudja olvasni az irásokat, tsak ezzelis nagy sok jókra segítheti magát. Ezt követik más keresztyén nemzetségek: mellyek között a' kik bujdosunk, látván ezeknek ezaránt való nagy bóldogságokat, nem gyözzük eléggé az ö állapatjokat magasztalással tsudálni; 's a' miénket szánakozással szégyenleni. Itt keresve kellene keresned, míg találnál ollyan személyt, a' ki olvasni nem tudna, még pedig a' mint a' férfiak úgyaz | aszszonyi-állatok között. A' honnét lészen az, hogy a' Tudós emberek által sok szép könyvek botsáttatván világra, kiváltképen az ö magok nyelveken, s a' népis a' könyveknek szeretöje 's betsülöje lévén, azoknak olvasása által ugyan elárad köztök a' tudomány, legelsöben az, a' melly vagyon az Isten beszéde és a' vallás körül. Miért nem lehetne, ha nem szinte igy, legalább jóbban és nagyobb mértékben annál, mint most vagyon közöttünk? Tudom mik láttatnak ebben akadályúl elöttönk lenni. t. i.

* Misztótfalusi Kis Miklós, «a magyar orthographia úttörője» helyesírási újításait szemléltetni akarván, betűhíven közöljük e mutatványt és leveleit; a betűhűségtől csupán annyiban térünk el, hogy a szókezdő és a szó közepén álló «ſ» külön betűvel jelölését nem tartottuk szükségesnek.

1. A könveknek közöttünk szük és drága vóltok. A' mi e' fogyatkozást illeti, ennek közöttünk lehetnek orvosi. Hogy tudós embereinket ezaránt tisztekben való serénykedésre gerjeszszem, arra nem vagyok méltó : én elhiszem, hogy a' mi rajtok áll, el-fogják követni, mind magoknak illyen közönséges haszonra való munkálkodásokkal, mind pedig annak haszna vételére, az-az a' könyvekkel való élhetésre, élésre, és e' végre Magyar oskolák tartására a' népnek serkentgetésével; tsak láthassanak a' könyveknek kibotsáttatásokban jóbb alkalmatosságokat. Illyeneknek pedig készíttetésekre támasztott a' mostani idö, Isten rendeléséből ollyakat, a' kik (tsak magunkat tegyük méltókká Hazánknak Istentöl nyerendö békességére) sietvén igyekezeteknek gyümöltseit megérlelni, jó reménséget mérnek nyújtani a' könyveknek, legelsöben pedig a' leghaszno- | sabbaknak és szükségesebbeknek köztünk szük és drága vóltoknak megorvosoltatása felöl.

2. Akadály ez, hogy közöttünk többire az emberek sajnálják az idöt és költséget gyermekeknek oskolába jártatásoktól. De hiszem ha nem a' Deákságnak, hanem tsak az olvasásnak tanúltatását tennék-fel tzélúl, arra sem idő, sem költség sok nem kivántatnék : úgy hogy alig vagyon olly szegény ember, a ki erre elégséges ne lehetne. Nem az tzélom nékem, hogy a' Deákságtól valakit idegenítsek ; hanem hogy, a' kik az oskolából tellyességgel kimaradnak, azokat oda igazítsam, annak avagy-tsak legkisebb gyümöltséböl való rész-vételre. Melly (mégis mondom) bizonyára nem kitsiny vólna ; mert úgy miis elérhetnök azt a' jót, hogy köztünk mindenek az Isten beszédét, és egyéb jó könyveket a' magok nyelveken olvashatván, egyéb hasznok felett a' vallás dolgaiban világosodhatnának, és a' könyveknek segítségek után, Istent mind magános, mind közönséges helyeken' könjörgések *(így)* s éneklések által tisztelhetnék. Mit tselekesznek ezen a' földön házanként, azt vizsgálni 's elöbeszélleni sok vólna ; a' Templomban egy tekintéssel ellátja az ember, mint légyen a' dolog közöttök : senki oda kőnyv nélkül nem mégyen, hanem mindennek vagy egész biblia, vagy Uj Testam : vagy legalább Sóltáros Könyv vagyon kezében ; és senki közöttök az éneklésnek néma hallgató- | ja nintsen, hanem kitsinytől-fogva nagyig felemelik szavokat. Vajha ollyat láthatna szemünk valaha a' mi földünkbenis ! Nem vallásunknak, mely jó és szent, hanem az szerint való tisztünk elmulatásának kell tulajdonítani, ha abba esünk, a' mit a Római Atyafiakban nem javallunk : t. i. hogy olly nyelven viszik véghez az Isteni tiszteletet, melyet a kösség nem ért. Az éneklés (melly az Ekklésiákban az Isteni tiszteletnek egyik része,) minthogy az ö hangja miatt a' hallgatóktól meg nem értethetik, tsak *ollyan mint a' pengö értz és a' zengö czimbalom*, mind azokra nézve, a' kik az Eneklökkel együtt nem énekelhetnek ; avagy énekelhetvénis nem énekelnek. Magok vétkek pedig, hogy ez Isteni tisztelet ö nálok

nélkül mégyen véghez ; amazoknak, hogy magokat arra nem készitik, ezeknek, hogy akartva éneklésbéli tiszteket elmulatják. Mert vagynak ollyak is, (vajha pedig nem vólnának !) a' kik úgy itélvén 's szólván, hogy azért tartják a' Mestert vagy Kántort, hogy énekeljen, szántszándékkal tsak azoknak nyakokra vetik, mintegy terhet, az éneklést ; némellyek pedig szégyennek tartják énekelni, kiváltképen az Aszszony népek közzül.

II. Tanáts-adásom ez : Igyekezzed a' Sóltároknak igaz nótájokat követni. Mi-nem tsak tzifraságúl tétetnek a' Psáltériumba a' Kóták. Ezeket ha érteni és az éneklésben követni nem akarjuk, nem méltó 1. hogy Sóltárink eleibe függesz- | szük többé amazt : *a' Francziai nótákra rendeltettek* 's a' t. azoktól már mi sokakban meszsze távoztunk, és távozunk hova tovább inkább inkább, midön minden Réguláк nélkül, tsak hallomásból vészszük 's adjuk kézröl kézre : minden egyéb nemzeteknek szokások ellen, melyek az éneklést intézö mesterségnek örizeti által, megtartják 's követik változtatatlanúl a' Sóltároknak egyszer rendeltt és bévött igaz nótájokat. 2. Az sem méltó, hogy a' Könyvnyomtatás és annak eszközei körül munkálkodók annyi munkát tegyenek hijába. Közelebb e' Könyvetskét nyomtattató személyis, az itt elöadott tanátslásának foganatjának reménlése kivül nem munkálkodott vólna annyit, sok idejének káros fogyatásával ezen Kótáknak mind készittetésekben, mind pedig a' Psáltériumnak ezekbéli elébbeni sok hibáinak orvoslásokban. 3. Az sem méltó, hogy a' könyveknek árra afféle hijábavalóságokkal a kótákkal nehézíttessék : hijjábavalóságok ugyanis, ha hasznokat nem vészszük. De az a' jó mégis megvagyon közöttünk, hogy akarki inkább vészi bár drágább légyenis a' kótás Psáltériumot, ha töle kitelik : tsak vólna méltó oka reá ! t. i. annak, a' miért drágább, haszna-vétele. Beszédemet e' szük helyen tovább nem vihetvén, ajánllak, édes Nemzetem, a' jó Istennek : a' kitöl jó békességeddel együtt kivánja, hogy Haszanodra a' mint szánta, úgy végezhesse életét

M. T. Kis Miklós.

*(Szent Dávid Soltári. Amsterdam. 1686. Elöljáró beszéd.)**

* Egyetlen eddig ismert példánya BALASSA és RIMAI «*Istenes éneki*»-vel (Debreczen, 1692.) és a «*Buzgó imádságok*»-kal (Kolozsvár, 1685.) összekötve a *pozsonyi ev. lyceum* könyvtárában.

II. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS LEVELEI.

1. Teleki Mihályhoz és Tofeus Mihály erdélyi püspökhöz.

1684 aug. 15. Amsterdam.

A' Méltóságos Urnak, Teleki Mihály Uramnak : Tisztelendö Püspökünknek, Tóféus Mihály Uramnak ö Kegyelmeknek (cum plenis honorum et dignitatum titulis ;) és ö Kegyelmekkel együtt Erdélly országának külsö és belsö rendein mindazoknak, valakiknek az itt megirt dolgokat szemek és elméjek eleibe tenni illik és tetszik, békességet, egésséges hoszszú életet és hivataljok szerint való minden áldást kivánok az Urtól.

Az én Istenem engemet mire indított, és velem itt mit kezdetett, Kegyelmeteknek eddig, úgy hiszem, tudtára vagyon, ha egyébünnen nem, az én egy hólnappal ez elött küldött levelemböl, a' mint hogy nékemis e' napokban értésemre esék, az elmúlt héten ide érkezett új Magyar atyafiak által, mire inditotta Isten Kegyelmeteket otthon. Én illy insperatumon eléggé tsudálkozom : és vice versà elhiszem, hogy Kegyelmetek is tsudálkozik azon, hogy én illy formában illy dologhoz fogtam ; söt talám még más passiótis érez magában, azon, hogy illy dolog felöl elébb Kegyelmeteket nem tudósítottam. De megszünnék Kegyelmetek tsudálkozni, annál inkább nékem valamit effélét vitio vertalni, ha tudná mind az én dolgaimat, mind azt, miképen voltunk mi itt informatusok szegény hazánk felöl, az itt folyó hirekböl. Mihelyt Isten megszégyenítette Béts alatt a' T.(örök) hatalmasságot, mindjárt ötlötte nékem szivembe e' szándékot, és hova tovább, minél nagyobb veszedelmét 's elnyomattatását hallottam annak a nemzetnek, és egyszer 's mind romlását a' mi nyomorúlt Hazánknak, annál inkább engem e' devotioban megerösített ; hogy kész legyek azt, a' mit ö felségétöl ez én bujdosásomnak földében áldásúl vettem, és annakfelette minden fáradságomat és munkámat idömmel együtt arra fordítani, hogy édes nemzetemnek ily nagy periclitatiojában az én hivatalom szerint valamit használhassak. Hogy kardot kössek-fel Hazám mellett, úgy hogy azzal valamit használhassak, az én tehetségemben nem vólt ; a' mit az én tehetségemben helyheztetettnek lenni láttam, ahoz az ezközhöz, ahoz a' fegyverhez nyúlhattam, keresztény vallásomnak tutálására. És mi szükség többet szólanom ? Megirtam Kegyelmeteknek ezelöttis, és az én Istenem, 's az itt velem együtt bújdosó atyánkfiai egyen egyen, sőt az idegenek is, a kik engem ismérnek, tudják az én szivemnek állását. Nem temerè, nemis immaturus zelusból tselekedtem, hogy illy dologhoz fogtam. Kiváltképen való czélja és alkalma-

tossága annak, hogy én e' szokatlan életnek nemére adtam magamat, vólt e' Sz. könyvnek rongyollott nemzetünkben ollyan nagy szánakozásra méltó szük vólta : melly objectum körül az én dolgaim igy folytanak. Az Erdélyi R.(eformátus) Ecclesiának Tiszteletes Püspökjének lelkét felindítván Isten e' nagy fogyatkozásnak orvoslására, ez én bujdosásomnak útjára való bélépésemkor, arra a' nagy jóra ez országban való útkészítést, söt abban a' dologban több résztis bizván ö Kegyelme én reám, midön arról való tudósításomra várnám a' választ, érkezék egykor az ö Kegyelme T. Gidófalvi Balázs Uram által iratott levele : mellyben ö Kegyelme holmi ezközöknek keszületi felöl való parantsolásával együtt, nékem tudtomra adatá a' Sz. Gyűlésnek végezését, hogy nem ide fel, hanem otthon kellene Bibliánknak nyomtattatni. Azon idö tájban T. Pápai Ferencz Uram levelében azt olvasám, hogy a' melly aránt szólottanak itt a' Typographusok a' mi Bibliánknak nyomtatására megkivántatandó summa felöl, oda haza megsokallották és az a' rongyos haza huszonöt száz aranynak még tsak nevétölis megirtózik. Annákfelette T. Pataki István Uramis ugyanakkor igy ira : Hogy a Biblia nyomtatása felöl való tanátsnak elbomlásán ne tsudálkozzam, a' fen forgó zenebonás állapatra nézve : én reám (engemet ért) fog még az maradni.. Ez hármas informatiokból, mellyek nem gyermek emberektöl származtak, én concludáltam, 's kellettis concludálnom mind ellenkezöket azzal, a' minémü dispositioját Kegyelmeteknek már mostanában hallom.

I. Hogy a költséget sajnálják ; tehát ez úton abban a' dologban semmi nem lészen : a' kik 2500-at sajnállanak, ki gondolhatná hogy készek legyenek kitenni 3500-nális többet ?

II. Közönséges országos Gyűlésböl ment-ki a' végezés, hogy, ha nyomtattatik, oda haza nyomtattassék a' Biblia ; az Erdélyi Ecclésiának authoritása és existimatioja ellen nagyot vétettem vólna én, ha úgy mértem volna gondolkodni, 's itélni, hogy még az a végezés felbomolhat.

III. A' Biblia nyomtatását gátolja a' zenebonás állapat ; atqui még akkor, mikor nékem ez iratott, ᔐ* ez elött circiter három esztendövel, türhetö vólt annak a Hazának ᔐ Erdéllynek állapatjának zenebonája. Mellynek mindazáltal ollyan ereje lévén, hogy arra nézve kezeket lebotsátanák az emberek (mellyet ebbölis concludáltam, hogy végtére e' dolog aránt sem ezközök felöl, mellyekröl ezelött committáltak vólt, sem készület felöl, sem semmi mozgolódás felöl semmi tudósítással v. instructioval engem nem érteténck) a' kik e' nagy munkát kézbe akarták venni vagy vétetni ; annál inkább concludálhattam én osztán az elmúlt őszszel, ex mira illa rerum metamorphosi, és nem bolondúl ar-

* A. m. azaz.

gumentáltam a min.(ore) ad majus: hogy bizony tizszerte inkább meg gátolja az embereket e' nagy jóra való szándékozásokban már országunknak mostani állapatja, midön azt a' háborúságnak árjaival tellyességgel elboríttatottnak lenni halljuk, és a' dolgok igy menvén elö, hova tovább mind alább, hogyha, a' mint kezdödik, a' mi háládatlanságunkért reánk boszszonkodó Istennek engedelméböl a' Pápistaság földünkben tellyességgel elhatalmazik, melly onnét keresztény vallásunkat kiirtani már régen szándékozik, annál több akadályok 's tizszerte tehetösbek támadnak e' mi Bibliánk nyomtattatásának meggátolására: és igy születiké valaha? Mindezekre nézve senki ne tsudálja, ha engemet, a' ki magamat nemzetemnek közönséges hasznára szántam és mesterségemnek 's mesterségem után lehetö állapatomnak, hivatalomnak, söt majd egész életemnek kiváltképen való czéljáúl e' szent könyvet tettem-fel, könnyen reá vehetett (hogy igy szóljak) az én Istenem, hogy illy mesterségem, hivatalom, 's czélom szerint való és az ö felsége áldása után (mellyetis, úgy tökéllettem el magamban, hogy nem egyéb végett közlött velem) nemis tellyességgel lehetetlen munkára kezeimet reá vetném, illykor, midön nemzetemet 's vallásomat közel in extremo lenni látnám, és a' jelenvaló dolgok kétségbe hoznák, ha valaha illy szolgálatomra adattathatiké alkalmatosság. Idque annyivalis inkább, hogy már azon munkának egyik részének véghez vitelére reáis készültem vólna.

De miért nem tselekedtem (azt fogja Kegyelmetek szememre vetni) hogy avagy tsak tudtára adtam vólna idejénkorán e' szándékomat Hazámnak? Én ezt nem tsak azért nem tselekedtem, hogy tudtam mint szokott lenni, midön a mi Hazánkban formalis háborúság vagyon: felejtik illyen dologra, vagy illy dolognak hirére is figyelmezni etc. Hanem kiváltképen azért, mert abban tellyességgel semmi módot nem láttam. Ha a' postán való levél kűldésnek módjáról gondolkodtam, akar Német, akar Lengyel ország felé tekintettem, mindenfelé ellenségeinket lenni, és azok által az útakat bézárattattaknak lenni láttam: és úgy hittem el, hogy azok az embereink, a' kiknek munkájok által kelletnék vagy Bétsen, v. Braszlón v. Dantzkán túl leveleinket igazítanunk 's kűldenűnk, illyen idöben nem tsak nem szolgálnának, hanem még megis neheztellenének, hogy nem általljuk ollyan szolgálatra szorgoztatni, melly miatt magokis könnyen suspicioba és valami bajba eshetnének. Kellett azért kételen várakoznom az innen haza menendö Magyarok alkalmatossága után, mellyis nem hamar adatott. Husvét és Pünköst között indúltak ugyan innét Debreczeni Deákok, és én azok által irtam ugyan egy privatus jóakarómnak, de Kegyelmeteknek nem; mert azok után 3 vagy 4 héttel akartak indúlni (akkori dispositiojuk szerint) directè Erdéllybe menendökis, az Ur, Teleki Uram ö Kegyelme alumnusi közzül, kik által tudtam, hogy mind bi-

zonyosban, mind pedig talán hamarébbis kézhez szolgáltathatnának az én leveleim. Tudjuk per experientiam, hogy sokszor vagy eltévedni, vagy sokat mulatni szoktak leveleink, mellyeket tsak Magyarországig menök által küldünk Erdéllybe; mivel azon túl nem mindenkor adattatnak alkalmatossági az elküldésnek. De quicquid sit, nem mehettek vólna ez idén magyarok haza ollyan idején, és nem praesentalhatták vólna levelemet, hogy megelözhettük vólna a' Kegyelmetek részéröl kezdödött dolgot: mert talám a' mikor én ezt itt kezdettem, Kegyelmetekis akkor tájan kezdette vólt azt otthon, avagy tsak tanátskozásával mozgatni. Már pedig a dologhoz mit szóljak? En egyfelöl örülök, más felöl magamban háborgok, hogy a dolgok igy vagynak. Örülök azon, és áldom az Urat a' mennynek Istenét, hogy szegény Hazánkat még ollyan állapatban meghagyta, minden mi vélekedésünk felett, hogy e' nagy jóra nem tsak elméjét vethetné, hanem de facto kezdésébenis megindúlhatna; más részént nem lehet hogy ne törödjem azon, hogy vagy mi nem tudtuk a Kegyelmetek állapotját 's szándékát; vagy Kegyelmetek a' miénket: mert vagy mi nem kezdettük vólna vagy talán Kegyelmetekis másképen disponált vólna. Már mit kellessék tselekedni, a' Kegyelmetek böltsesége és kegyessége azt feltalálhatja. En már ezt, ha kezdettem 's ha félig elvittem, Istennek segedelme által végéreis hajtom; és ha nem illy alávaló szegény legény, hanem olly ember volnék, hogy Kegyelmeteket tanátsadásommal kinálni mérném, igy szólanék: Isten ezt elvégeznünk, és békével haza vinnünk engedvén, nemzetünknek ezaránt való mostani szükségének avagy tsak (mert nem sok, hanem mintegy negyedfél ezer lészen) a nagygyát ezzel alkalmasint elüthetjük: Kegyelmetek szükségtelen költséget ne tégyen; én megláttatom Kegyelmetek szemeivel az én tanátsomnak gyümöltsét, megmútatom útját, söt Isten éltetvén, s Hazánkat békességben megtartván, magam megkészítem, a' mit szándékozásomban már régen, ehez való kezdésem elött elkészítettem vólt, mellyen a' mi nemzetünk e' nagy jónak szinte olly nagy bövségével bóldogíttathatik, mint a minémüvel birnak más keresztény nemzetségek, mellyek ezaránt legbóldogabbaknak itéltethetnek. En mindjárt akkor, hogy tudtomra esett a' Sz. Gyülés végezése, melly jóbbnak találta Bibliánknak nyomtattatásának otthon való procurálását, és gondolkodtam úgyis, hogy talám az én szolgálatomtól abban a' dologban nem fognak idegenkedni, állhatatoson bennem megfeneklett végezéssel magamban eltökéllettem, hogy Isten engem haza vivén, Kegyelmeteknek reá hajlásából, a' mi Bibliánk nyomtatásának azt a' módját vegyem elö, és kövessem, mellyet itt követnek a' Schipper és Athiás müheIyekben az Anglicana Bibliának nyomtatásában: a' melly módot több jóakaróim között T. Leusden János Uram nékem nem egyszer kétszer commendált. En feltöttem ezt magamban, hogy talám reá vészi magát a' Magyar nemzet,

hogy azt tselekedje, a' mit a' Belgák, kiknek az elöttis volt Bibliájok a' magok nyelveken, és az a' versio recepta vólt, mindazáltal vétkeket érezvén benne, a' Dordr.(echti) Synodusban elövötték, és bizonyos tudós emberekre demandálták annak revisioját és corrigálását ; a' kik nem kevés idöt töltvén el abban a' munkában, annyira castigálták, és minden vétkektől úgy megtisztították, hogy osztán mintegy canonizálhatnák, vagy authentizalhatnák. A' mi nemzetünktöl, ha ki nem telhetnékis illyen nationalis Synodus, kitelhetnének avagy tsak Provincialis v. Generalisok, és azoknak egymás közt való consensusokból az illyen dolog véghez mehetne. En azonban, míg az lenne, a' betü mettzés és öntésbéli mesterségeim által a' készűletet adornálnám: melly alkalmas kőltséget kiván ugyan, és az én részemröl igen sok munkát ; de mivel megbetsűlhetetlen a' haszna, elhitettem magammal, hogy országunk annyi kőltségét nem szánja, mint énis munkámat ad extremum usque halitum. Igy folytatván én gondolatimat, az elmúlt őszszel lett dolgok és hirek ketté vágák e czélomnak consequalása felöl való reménségemnek fonalát, és igyekezetimet determinálák proximè erre, a' merre ím eredtem. Pedig hogy az Ur Isten jóbban adta a' dolgokat, mellyek engem erre vittek, és avagy tsak a' mi Erdélyünkre nézve másképen vagynak a' dolgok ; úgy hogy én azon elébbeni szándékomat resumálhassam, és így szólhassak : Am legyen már ez most mintegy fölöstököm gyanánt, melly, Isten velünk lévén, elvégezödik a' jövö téllel ~ akkora, a' mikor a' Kegyelmetekét elkezdhetnék (mert, ha T. Kolosvári Uram felérkezikis, úgy vagyon mindnyájunknak tudtunkra, hogy ö Kegyelme abban meg nem mozdúl mind addig, míg Kegyelmetektöl ujabb informatiót nem vészen, és annakutánna ha megindúlnais, tsak a' betü öntésben * és egyéb készűletben négy vagy öt hónap eltelnék, a' munkábanis közel két esztendö, ha annyi exemplárt kezdenek nyomtatni) és a' magyarságnak kezébe adattatván, annak éhségét elveri, úgy hogy könnyebben várhassa a' derék ebédet. En azonban, mihelyt ez ajándékotskával együtt édes Hazámnak magamat bémutatom, mindjárt kezdem, ha Kegyelmeteknek úgy tetszik, a Biblia nyomtatásának megemlített módjára való készűletet : melly meg lévén, akar húsz v. huszonöt ezer Bibliának nyomtatása kivántassék esztendönként, meglészen. Arra a' készűletre ambátor Kegyelmetek ne akarjonis kőltséget tenni, én ha (a' mint feltöttem) hat vagy hét Bibliát adokis e' mostan készíttetendökböl annyi pénzen, a' mennyin most otthon egyet vésznek, reménlek annyi tehetségetskét, hogy arra én elégséges lészek ; nemis egyébre szántam ezeknek árát. Ha pedig Kegyelmetek maga kőltségét akarná arra conferálni, az is álljon a Kegyelmetek szabadságában : Se betsűletemet, hiremet, nevemet, jövedel-

* Lehuzva: *készítés.*

memet nem nézem, akarmint légyen, tsak légyen meg, a' mit én ez úton intendálok, tsak consequálhassa a' Magyar nemzet azt a' nagy jót: melynek mintegy czikkelyei emezek.

1. Megszabadúlunk az idegenektől, nem kételeníttetünk utánnok sompordálni ollyan magunk elégtelenségének, nemzetünk incuriositásának, segnitiesének prodálásával, megismerésével és szégyenével etc.

2. Kőltségünket és kőltségünkkel szerzett jószágunkat nem szerentséltetjük ily meszsze főldre, olly veszedelmes útakon.

3. Nyelvünket tudó munkások által menvén véghez a' munka, és az Ecclesiának magának szemei elött, mennyivel helyesebb, mennyivel vétketlenebb munka tétethessék, Kegyelmetek maga megitélheti.

4. In promptu lévén az alkalmatosság, kiváltképen az a' készűlet, mellyet én emlegetek, akkor, a' mikor, és annyi számú Bibliát, a' mennyit akarunk, nyomtathatunk: nem kell idegen 's meszsze lakó népeknek, a' kikhez folyamodnánk, vagy azokat tölünk elrekesztö közbe vetett országoknak, mellyekben útazni kell annak vagy procuralásának, vagy kezünkbe való vételének okáért, alkalmatosságit vagy alkalmatlanságit czirkálnunk, azoktól fűggenünk etc.

5. Egyszer meglévén a' correctio, a' megemlített készűlet szerint el szolgál az 40 v. 50 esztendeigis ambár minden esztendőban elöl 's meg elöl kezdjük a Bibliát nyomtatni; nem kell corrigálásában munkálódni se vétkektöl félni; lehetetlen abban véteknek esni.

6. Igy bővülhet-el a' Biblia köztünk, másként nem. Ambár nyomtattassanak most 10000 Bibliát, elfogy az idöjártában, 's ismét megszükül nemzetünk: 40 esztendöktöl fogva (kivévén a' Váradi editiót) nem nyomtattatott Bibliánk; ezutánis úgy légyen? Addo, quod annyi számmal ∾ 10000-rel mégnem igen bövül-el a' Biblia az egész Magyar nemzetben; de ha 10000, v. 20000, v. 25000-et nyomtatunk minden esztendöben, mennyivel inkább? De talán képtelenségnek alítja valaki, tsak meg gondolniis, hogy annyi számú Bibliának kellene continuo nyomtattatni; hová tennék? inquiet. Atqui itt Amstelodámban Schipperné Athiással együtt, a' mint nékem referálták, közel ötven ezer Angl. bibliát nyomtatnak minden esztendöben, hát oda bé helyben Angliában avagy egyet sem nyomtatnaké? Mégis mind vagyon hová tegyék. Én azt akarnám, Isten éltetvén, igyekezetemetis és munkámat (ha azzal orvosoltathatnék) töle nem szánnám, hogy a' mi nemzetünk ne maradna abban a' nagy irástudatlanságban (∾ értem tsak az olvasásnak nem tudását) mellyben eddig, hanem a Magyar Scholák vigealnának etc. Hogy mind gyermekek, asszonyi állatok, városiak, falusi parasztok etc. olvasni tudnának. Szégyen borítja orczánkat, ha conferáljuk nemzetünket ezekkel, a' kiket ez országokban látunk.

7. A magyar Biblia el nem bővülhet, hanemha mególtsóúl. Itt a' Deák és Belga Bibliákat, a' legoltsóbbak újantában szokták circi-

ter egy talléron eladni; de mégis böv, mert ez böv pénzü nemzetség, és könnyebben kitészen egy tallért, mint nálunk valaki tiz vagy 12 polturát. Azért abban kellene mesterkednünk, hogy a' mi Bibliánkat a' mi pénzetlenségünkhöz szabván, óltsóvá tehetnők. A' megemlített módon kivül pedig akarmint nyomtattassék, nem lehet, hogy igen oltsóba kerüljön, és úgy adattathassék; az szerint pedig annyira mególtsóúlhat, hogy Hazánkban a' mennyire most egy Psálteriumot vésznek, egy Bibliát vehessenek. Tsak a' papiros tsinálási mesterség közöttünk lábra kaphasson, mellyis énnékem tulajdon mesterségim mellett kiváltképen való kivánságom és igyekezetem, én fogadással fogadom, hogy igaz elég Bibliát adok fél-fél talléron; söt ollyan formában lehet, hogy annál még jóvalis óltsóbban. Azon pedig senki meg ne ütközzék, hogy az én betüim, mellyekkel most nyomtatok, nem szinte olly rendesek, a' mint kelletnék in excellenti gradu: ezeknek hibái löttek mind attól, hogy ez még eleinten való munkámnak specimenje ~ ezeknek matrixait készítettem vólt még mikor a' mesterséget tanúlnám; mind attól, mert szaporaságnak okáért a' betüöntésre magam mellé segédeket fogadtam vólt, a kik többire a' mesterséget nem tudván, jól nem munkálkodhattak. De ha Isten engemet megtart, én ezután ollyakat készíthetek, hogy Europában akarhol számot tésznek: és ha jó papirossunk lészen, talán a nyomtatásban is æmulalhatunk a' Belgákkal. De hogy szót ne szaporítsak, ezek igy lévén, kérem mint Uraimat s Atyáimat Kegyelmeteketis arra 1. Ne alítson Kegyelmetek bennem præsumptiot v. arrogantiát, és ne tartsa maga kissebbségének azt, ha illy alávaló szegény legény ollyan embereknek láttatik tanátsot adni, és azoknak tanátsokat elváltoztatni igyekezni. En nem igyekezem ezt, hanem a' dolgokat adom elö, mellyeknek annak idejében való nem tudása állította meg Kegyelmeteket azon a' tanátson, mellyben már ezeknek ismeréséböl Kegyelmeteket megmaradni a' Kegyelmetek prudentiája talán nem engedi. Illy dologban ha tanátsot adnékis, azzal a' Kegyelmetek betsületi nem periclitálódnék, és én derék embernek azzal magamat nem tarthatnám. En az én mesterségem szerint való dolgokban fellyebb böltselkedhetem Kegyelmeteknél 's mégis egy hitván ember vagyok. Egy egész ország népe egybe-gyülneis, nehezen tsinálna egy kristály iveg pohárt, ha közöttök senki a' mesterséget nem tudná; de ugyan nem derék ember a' felöl az iveg gyártó, vagy öntö azzal, hogy egy ország népénél többet tehet ez aránt; amazok sem tarthatják kissebbségnek etc. A tővel drágalátos ruházatokat varranak; 's mégis óltsó a' tő. Hirtelenkedésböl s emberi indúlatból e' dolog aránt semmit ne tselekedjék. Ne tessék felette nehéznek, a' már kimondott voxot revocalni: nints országunkban a' Persiai királyok törvénye. Ecclesia etiam in rebus fidei errare potest; quanto magis in externis dispositionibus, quæ casibus variis obnoxiæ sunt? Mellyek ha

az elötti dispositiot, t. i. a' Bibliának otthon való nyomtattatása felöl valót erötlenné tehették, a' mostanitis szinte úgy meglehet. Az Isten vötte Kegyelmeteknek eleit, ki Kegyelmeteknek készebb és tágasabb útat mútat, czéljának elérésére. Ha az nehéznek látszik, hogy a T. Colosvári Uram ez útra való expediáltatásával fogyott az Ecclesia v. ország költsége hijjába ; én másként szántam vólt az Erdéllyi Ecclésiának ez én Bibliámból ajándékotskát, ha miattam károsíttatott meg, vagy egyképen, vagy másképen kivánják refundálni kész lészek, avagy jövendöbéli szólgálatommal compensálni. A' nagy Istenre, Kegyelmetek kegyességére, nemzetünkhöz 's vallásunkhoz való szeretetire Kérem mégis Kegyelmeteket, ne statualjon valahogy valamit emberi indúlatból, az én romlásomra 's jó igyekezetimnek meggátolására valót: hagyja inkább élni a' tyúkot, mely aranyat tojhatik ; és ne igyekezze károsítani azokat a' bújdosó Magyaroknak itt lévö gyámolaitis, a' kik e' munkára nékem segítségeket nyújtották. Azokra nézve, a' mikben ez editio nem fog egyezni az elébbivel, provocálok minden jó lelkiisméretet, minden censorokat az igazságnak székire: ez egész világ elött számot adni készek vagyunk. Akarki conferálja és itélje meg (tsakhogy sine præjudicio) úgy tapasztalja-meg, hogy nem innovandi libido, sem temeritas, hanem inkább az Isten beszédéhez való hivség vitt arra, hogy igy procedalnánk e' munkában.

A' minap megirtt jegyzéseim után, megint illyeket observáltam. 1. Quoad nomina propria variè vel malè reddita : 1 Chron. 23 : 10, 11. *Laháth* pro *Jaháth*. 2 Chron. 22 : 1. *Achäziás*, vers. 7. *Acház*. ver. 2 et alibi melius *Achäzia*. Ibid. cap. 23 : 1. *Jórám* p. *Jérohám*. C. 25 : 23. *Jehoácház*, cum alibi sit *Joácház*. C. 31 : 13. *Ismahia* p. *Ismákia*. ibid. ver. 12. est *Sémei* ver. 13. *Siméi*: prius eligendum censuimus, quia et alibi idem nomen שִׁמְעִי ita versum fuit. C. 33 : 6. *Hinnon* p. *Hinnom* : ita habent Hebræa, ita Belgica Biblia etc. Neh. 7 : 7. *Rakmija*, p. *Rahamia* v. *Raamia* : ע per ק seu k reddi non potest. Ibid. ver. 20. *Adni* p. *Adin*. ver. 43. *Hodijah*, rectiûs *Hodeva*. ver. 49. *Hahár* p. *Gahár* : vitiose fuit etiam Esd. 2 : 47. *Gabár*. ver. 50. *Neunim* p. *Meunim*, ut Esd. 2 : 50. ver. 56. *Hasipha* p. *Hatipha* vid. Esd. 2 : 54. ver. 57. *Sórai* p. *Sótai*. vid. Esd. 2 : 55. ver. 59. *Phocheret* p. *Pocheret*. vid. Esd. 2 : 57. ver. 63. *Hobajának* p. *Habajának* vid. Esd. 2. 61. ver. eodem *Barsillai* p. *Barzillai*, ut sequente capite 8 : 4: *Ananias* p. *Anaja* vid. cap. 10 : 22. ver. 7. *Akkob* p. *Akkub*, ût Esd. 2: 45. Cap. 10 : 26. *Abija* p. *Ahija*. C. 12: 15. *Hármi* p. *Hárim* Esth. 1 : 14. *Memuchám*, ver. 16 *Menuchan* pro *Memuchan*, ut est ver. 21. II. Quoad Additionem. Videntur hæc nonnecessariô addita : 2 Reg. 5 : 5. *és hozzája vévé a' levelet*. 2 Chron. 23 : 12. 13. *aszszony*, ib. ver. 13. *látná*. Cap. 29 : 20 *mind*, ût et C. 32 : 22. Et illud apellativum *város* gratis adjicitur sæpe ad nomina propria

urbium ; e. g. 2 Chron. 30 : 14. *Jérusálem városában* p. *Jérusálemben.* 2. Chron. 33 : 6. *lángján :* nam pro *tüznek lángján* sufficit *tüzön*, ût est 2 Reg. 21 : 6. Esd. 2 : 1. *Babyloniába.* Neh. 1 : 20. *jószágában és :* vel est duplex versio *jószágában és örökségében :* est etiam 2 Reg. 18 : 12. *Nem akarának engedni* sem *azokat hallani* unicum satis est. III. Quod permutationem. 1. Numerorum, e. g. 2 Reg. 8 : 17. *harmintznyóltz*, p *harmintzkettő.* 2 Chron. 17 : 11. *Ezer* p. *hét ezer.* Esd. 2 : 5. *Két száz* p. *hét* száz. Ibid. ver. 66. *hétezer* p. *hét száz* vid. Neh. 7 : 68. Cap. 8 : 7. *Nyóltzvan* p. *hetven.* Neh. 7 : 14. *Két száz* p. *héts záz.* Conf. Esd. 2 : 9. Ib. ver. 31. *Huszonnyóltz* p. *huszonkettö.* ver. 37. *huszonnégy* p. huszon*egy.* Cap. 8. 18. *két* napok p. *hét* napok etc. 2. *Permutatio* rerum vel nominum et phrasium, exempli gratia 2 Chron. 23. 14. *Kihivá* p. *kiküldé*: *exire fecit*, ipse erat intus. Cap. 24 : 24. *király* p. *had* vel seregek : nec fuit ibi rex, ut patet ex versu præcedente. Cap. 25 : 13. *Hadat* præstat *seregeket*, sequitur enim *had*ba. C. 29 : 16. *házában* p. *templomában.* ver. 21. *Aron pap fiainak*, p. *Aron fiainak a' Papoknak.* Item : *Templomért*, p. *sz* : *hajlékért.* C. 30 : 1. *külde* p. *ira.* C. 33 : 8. az *ő attyoknak* p. *ti atyáitoknak.* C. 36 : 10. *hozzája* p. *ötet.* C. 31 : 6. *rakásokba* p. *asztagokba*, ut est ver. sequ. 7, 8, 9. Cap. 28 : 7. *Király* p. *az ö.* 1 Chron. 29 : 3. *Küldötteé ezeket* : p. *jötteneké az ö szolgái te hozzád.* Esd. 2 : 55. *Rabjainak* meliûs est ib. ver. 58. etc. 11 : 3. et Néh. 7 : 50. *szolgáinak* Neh. 8 : 9. *a' mi Urunknak*, p. *ti Uratoknak.* Cap. 9 : 5. *mi Urunkat Ist.* p. *ti Uratokat Ist.* C. 13 : 18. *a' mi városunkra* p. *e' városra* etc. Esd. 3 : 2. *attyaival* p. *attyafiaival.* Néh. 7 : 2. *mindenek.* p. *sokak* etc. Azt bizonnyal elhitettük magunkkal, hogy ha Kegyelmetek tudta 's látta vólna önszinte Bibliánknak azt az editióját, mellyben illyek találtatnak, nem könnyen lépett vólna arra a' conclusumra, hogy az az Exemplár minden változtatás vagy jóbbítás nelkül követtessék az újonnan procuralandó editioban. Kegyelmetek (pace vestra dictum sit) soha nem visgálta azt censoriis oculis, nem conferálta (minthogy sem alkalmatossága, sem ideje, sem szüksége Kegyelmetektöl azt nemis kivánta) egyéb versiokkal, imprimis vero cum fonte ipso. Miis annak elötte talám kardot mértünk vólna vonni mellette, és azt halálig defendálni azok ellen, ha kik azt ennyi vétkekkel lévönek mérészelték vólna állatni : tsak el hültünk osztan belé, mikre akadunk, mikor a' correctio végett visgálódni kezdettünk. A religio és Isten elött számot adandó lelki isméret eléggé zabolán tart most is bennünket, ne quid temere per nos committatur : és ha mi bár tsak igen leviter láttassék is a' Textussal, v. kútfövel v. valamelly versióval egyezni, nem könnyen lépünk arra, hogy bontogassuk. Exempli gratia. Gen. 6 : 9. אדה תולרת נח *Istæ generationes Noachi* : *A' Noénak pedig dolga így vólt*, nem bántottuk : látván in Crit. Poli, hogy találtatik ollyan versoris, a' ki így forditja.

1 Reg. 10: 5 et 2 Chron. 9: 4. *Az áldozatot mellyel áldozik vala* hanc versionem Latina et Belgica Biblia, necnon M. Polus in dissertatione de isto loco, vel potius Authores ab ipso allegati refutant; et tamen intactam reliquimus. 2 Chron. 25 : 20. *Ugyan nem nyughatik* est nova paraphasis, p. *nem engede* לא שמע et tamen etc. Et talia עשה פסח *husvét innepét megszentelni* ût 2 Chron. 30. 5. cum alibi sit: *a' husvéti bárányt megáldozni* 2 Chron. 35 : 16. Item שחט פסח alicubi *megölni a' husvéti bárányt* ût 2 Chron. 30 : 17. C. 35 : 6. alicubi *megáldozni* ut 2 Chron. 30 :15. Reliquimus etiam intactum 2 Chron. 33 : 6. quanquam illud: *az idönek forgásához hallgat vala* gratis additum sit; vel si per id reddatur ענן, supervacaneum erit, quod sequitur: *jövendömondásokkal.* Neh. 5 : 18. *mindennek bor bővségesen* p. *mindenféle bor bövs(égesen).* Cap. 9 : 1. *port* p. *földet*: *az ö fejekre* p. *magokra.* Cap. 11 : 17. *Isteni ditséretben az énekesek között elsö vala* etc. et innumera talia, que observare et annotare noluimus. Ámbár maga T. Kolosvári Uram legyen Arbiterünk, és ha Kegyelmetek ugy akarna disponalni, hogy ö Kegyelme itt maradjon ennek végezödéséig, légyen supremus inspectora e' munka hátra való részének correctiójának: énnékem nagy nyereség lenne, ha terhembe valaki participalna. Söt ha Kegyelmeteknek tettzhetnék e' munka, légyen Kegyelmetek szabadságában, ennek 300 v. 400 tallérig való részét (a' mennyivel én ebben másoktól segítödöm) magához váltani, satisfaciálván azoknak.

A papiros tsinálásnak mestersége ránt Kegyelmetek Hazánknak nagy javára tselekedné, ha most commitálna T. Kolosvári Uramnak felöle: ö Kegyelme minthogy publica authoritate kűldetett ide, hathatósabb lenne ebben való munkája, találhatnánk egy jó mester-embert, a' ki által ott elterjedhetne az a' mesterség is. Söt ha a' Politicusoknál à consiliis vólnék, más egyéb mester-embereknek is innét hazánkba való szállíttatásátis javallanám: merö fél Istenek ezek a' mesterségekben a' miéinkhez képest. Vagyon itt egy Frank Ádám nevű Kolosvárról származott itt való lakós, ki igy beszéll, hogy ha ö egynéhány derék mester-emberekkel Erdélybe menne, és ott szabadságot engednének nékiek, azt tselekedné, hogy ha most az Erdéllyi Fejedelemnek egy tonna arany jövedelme vagyon esztendeig, két tonna lenne hat vagy hét esztendö mulva ~ két annyi mint most, esztendönként. De én ezt abba hagyom, mert a' hoszszas irással eddig is meguntattam magamat. Kérem Kegyelmeteket vétkül ezt nékem ne tulajdonítsa: mert sok dolgot két három szóval hogy ki fejezzek, nem lehet. Az Ur Isten tartsa meg és birja minden jóra Kegyelmeteket, annak a szegény Hazának, és abban a keresztény vallásnak megmaradására, terjedésére.

Properante calamo Amstelodami 15. Aug. A. 1684.

Kegyelmetek méltatlan együgyü szolgája

M. Tötfalusi Kis Miklós m. propria.

P. S. Én az én tölem elöszámláltatott vétkek között most nemis említem az én elébbi levelemben feljegyzett elsö hét Réguláink ellen való vétkeket, mert azok igen sokak: nevezetesen a mi Bibliánkból t. i. e' Janssonius nyomtatta Bibliából kihagyatott szók reá telnek közel három ezerre. Nem sokkal lenne kevesebb számok, ha felczirkálnók, azoknakis, a' mellyeken munkálódtunk, a' Textushoz tartozó vagy nem tartozó szóknak különbözö betük által való discernálásokban etc. hogy a többféléket ne jelentsem. T. Kolosvári Uram ha felérkezik 's elszemléli e' mi munkánkat, a' Janss. Bibliának általunk kifedeztetett vétkes vóltát, és ellátja, miben álljon ez a correctióbéli munka; elszörnyüködik, és minden bizonnyal elhiszem, ollyan proplexitásba hozza magát, hogy azt se tudja, mit tselekedjék. Mert lehetetlen, hogy reá botsássa a' lelkiisméret (annál inkább ha Kegyelmetekis valami afférlét committált ö Kegyelmének) hogy avagy tsak a' mostan megjelentett módok szerint való vétkeket intactè hagyja (hogy a' többiröl ne szóljak) azoknak megorvoslására pedig szükségképen ezt a' methodust kell követnie, mellyet mi követtünk ∾ conferre Biblia nostra cum Fonte, cum versionibus aliis, cum Criticis et commentatoribus: mellyhez ha ö Kegyelme hozzá fog, egy embertöl rövid idö alatt véghez vihetetlen munkát kezd, és bár egyebet ne tselekedjék, igaz elég munkája lészen mindaddig, míg az a Biblia nyomtatás véghez mégyen. A' Typographicus v. Orthographicus errorokatis mind egyig corrigálni kell addig, míg a' Typothetáknak kezekbe adattatnék az exemplár: Ki procuralja (ö kegyelme amában lévén foglalatos) ki 's mint corrigálja a' Typothekát lássa. Expertus loquor, 's a' mint a dolgokat tudom, úgy szólok. Kegyelmetek tselekedje, a' mit akar.

Külczím: Spectabili ac generoso domino d. Michaëli Teleki, celsissimi principis Transsylvaniæ consiliario intimo, comitatuum Torda et Máramaros comiti, arcium Huszt et Kövár capitaneo ubique supremo etc. domino et fautori æternum colendo patebunt.

Más kézzel: Tótfalusi levele Biblia nyomtatásrúl 1684.

(Eredetije vörös viaszpecséttel a maros-vásárhelyi Teleki-levéltárban *Misz. 2016.* sz. a.

2. *Pataki István kolozsvári tanárhoz.*

1685 szept. 19. Amsterdam.

Isten minden áldásival virágoztassa a' Kegyelmed életét 's egész házának állapatját! En nem tudom, Uram, tsudáljamé tsak, vagy

szégyenljemis, vagy még harmadképenis mint légyek illetődött, ez illy egymáson keresztül álló dolgok aránt: Az Őrmény nemzetség engemet keresett-meg, és hozzám folyamodott betükészíttetésbéli bóldogíttatásnak okáért; Erdélly országa viszont Őrményekhez folyamodott, azok által keresi betü készíttetésbéli bóldogíttatását. Nem irégylem a' másuva menő hasznot, hanem fájlalom a' Kegyelmednek való szolgálhatásombéli alkalmatosságnak elfordúlását, és sajnálom szabású * azt, hogy idegen, még pedig efféle dolgokra nézve oly durva és débdáb nemzetségből találkoztanak Hazánkbéli szükségeknek ez nemeknek orvoslására, mellyre én magamat ennyi sanyargásommal készítettem. Tudom hogy magam untattam-el Kegyelmetekkel az utánnam való várakozást, olly késöre halasztván hazamenetelemet; de már erröl való dispositio nem hatalmombéli dolog vólt. Isten az, a' ki az én dolgaimat igy igazgatta és tsudaképen forgatta, haza sietésemben gátot vetvén elömbe. Közlebb *(igy)* mostanrais, úgy hiszem, leveleim helyett sokan személyemet várták; de én ezt még ez idénis haza nem kűldhetém. Elég kedvem ellen esik nékemis, de nem tehetek róla: talám Isten eztis jómra fordítja. Másként, si causas secundas et proximas spectamus, úgy tudom, legalább e toldalékja ide való késésemnek nem accedált vólna, ha egy embernek ide jövetele útamat bé nem vágta vólna. Elhozza az Isten az én szabadúlásomnakis idejét: eljö a jó Tavasz, és akkor a' darvakkal együtt énis szárnyamra kerekedvén, régen elhagyott honnyomat megkeresem. Interim én Kegyelmedet a' legkiváltabbképen való jóakaróim közzé számlálván, kérem, találtassa úgy magát velem: én Kegyelmedtöl, vékony ismérkedésemmel vetett relatiomat kivenni nem akarom, ha elmúlt vagy múlikis az ok, mely azt szorosabban tarthatta vólna. Azért akarám e' levélkémmelis magamat Kegyelmed elött emlékezetbe hozni, hogy jó darab idötöl fogva való halgatásomból idegenséget ne gyanítana hozzám. Bátorságos irásimról pedig, mind most 's mind ennek elötte valókról, Kegyelmed megbotsásson: ha Kegyelmedet nem ismerném, vagy nem irnék, vagy más styIussal élnék. Isten Kegyelmedet vigye késön mennyországba!

Kegyelmed szolgálatjára, míg él, kész

Amsterdami 19. Sept. a. (16)85.

M. Tótfalusi Kis Miklós m. propria.

Kűlczím: Celeberrimo viro, domino Stephano Pataki sanioris philosophiæ etc. in illustrissimo collegio Reformatorum Claudiopolitano

* E szó a «*Mentség*»-ben is előfordul: «Megvallom, neheztеltem *szabású* mindazt megadni, a mit kértek». 42. lap. Lásd M. Nyelvtört. Szótár.

* Lehúzva: *most is*.

professori meritissimo, domino ac benevolo plurimûm observando patebunt.

(Eredetije vörös viaszpecséttel 716. sz. a. a maros-vásárhelyi gróf Teleki-levéltárban.)

3. Teleki Mihályhoz.

1690 márcz. 4. Kassa.

Ajánlom alázatos 's köteles szolgálatomat, és a' jó Istentöl minden kivánsága és hivatala szerint való áldást kivánok Uram Kegyelmednek.

Méltóságos Uram, Minap tek. Bethlen Miklós Uram ö Kegyelme itt létének alkalmatosságával Kegyelmedhez tött irásomban tsak röviden illettem volt az én mostani ügyemet bajomat, az én Lengyelországban megarrestáltatott jószágom miatt; minthogy reménlyjük vala akkor, hogy bóldogulhatok ez aránt azon az úton, mellyet akkor ö Kegyelme feltalált vala: és így nem láttatik vala szükségesnek lenni, hogy Kegyelmedet a' felöl búsítanám. De ímé, az eventus bennünket megtsalván, kénteleníttetem ugyan-tsak Kegyelmedhez folyamodni és alázatosan kérni, hogy a' közönséges jóra vigyázó buzgósága és kegyessége szerint, Kegyelmed e' causát vegye fel és a' maga bölts tanátsi által Kegyelmes Urunk ö Nagysága authoritásából irasson Lengyelországba azoknak, a' kiknek illik, hogy e' szokatlan méltatlanságot vallásunkon 's nemzetünken, a' minémüt soha még eddig (noha már majd egy seculumtól fogva jönek 's mennek az ö országokon, szokások szerint, vallásunkon lévö könyvekkel a' mi Deákink) nem követtek, üzni szünnyenek meg: és megelégedvén azzal, hogy ennyi ideig való sok fáradsággal, bajjal, fogsággal és sok haszontalan költséggel bennönket ok nélkül károsítottanak, bocsássák el minden megkárosítás és exactio nélkül jószágunkat 's embereinket. Kegyelmedet ebbéli jóakaratjáért az Ur Isten mind ebben 's mind a' más életben jutalmaztassa meg böségesen és a' szegény Hazának ebbéli 's egyéb hasznaira számos esztendökig tartsa meg, szivesen kivánom, maradván Kegyelmednek méltatlan, együgyü, de köteles szolgája

Cassán 4. Mart. A. 1690.

M. T. Kis Miklós.

Külczim: A' Méltóságos Urnak, Tekintetes Teleki Mihály Uramnak, (cum pleno honoris et officiorum titulo) bizodalmas nagy jó Uramnak, Fautoromnak ö Kegyelmének írám nagy becsülettel.

(Eredetije vörös viaszpecséttel 670. sz. a. a maros-vásárhelyi gróf Teleki-levéltárban.)

III. MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS VÉGRENDELETE.

Kolozsvár, 1702 febr. 17.

Én Miszt-Tótfalusi Kis Miklós elöttem viselvén halandóságomat, kiváltképen pedig e' mostani romlott állapatomban igen közel látván hozzám a' halált, jövendöbéli jó rend végett kevés Bonumimból tészek illyen dispositiót.

Elsöben-is, minthogy kedves Hites-társam mind annakelötte, mind pedig kiváltképen a' mostani hoszszas nyomorúságomban mellettem lévén, körülöttem való dajkálkodásával hozzám hűségét eléggé megmutatta, és nem kétlem, hogy ennekutánna-is azt ne követné; azért nékie legálom ezeket in particulari, Székely Máriának, tud(ni)illik.

1. A' szebbik, tudnillik Blavianus Atlást, neki hagyom, in Tomis undecim.

2. A' Képes könyvet, in folio majori.

3. A' Kádártól vött hátulsó Házamat,

4. A Tordai szölöm árába a' mennyi Bort adtak, és adnak övé légyen.

5. Az Enyeden való peres Házamért, szölémért, ha ötven forintot adnak, a' Feleségem légyen azzal contenta; ha pedig el-perelheti, Szikra István Uram lévén Prókátorom, és Dobai János Uram plenipotentiariusom; lássa, ö reá szálljon.

6. A' bólton kivül a' mi könyveim vannak, úgymint, a' középsö bóltban való fekete bürös ládában, és itt a' házban, a' Thekátskában, és ugyan a' házban való usualis egyéb könyvek, (mellyeket-is most die 9. Febr. laistráltunk) nékie maradjanak.

Ez felett, minden egyéb jószágomnak felét nékie hagyom, maradván a' többi a' gyermekeknek, Jutzinak és Annisnak.

Ha pedig történnék, hogy azok ö elötte meghalnának; eo casu, contentálja Feleségem Atyamfiait, így: A' testvér hugomnak Fülekinének lévén egy gyermek-leánykája, az annyától árván maradt, annak hagyok öt száz forintot, (~ fl. 500.) úgymint: ha a' két leánykám meg-halna, a' Feleségem úgy adja-meg azon summát: ha pedig az én maradékim élnek, és amaz árva hugom-is férjhez menö lészen, az én hæresim proportionaliter két száz forintokat (~ fl. 200.) fizessenek nékie; úgy hogy ki-házasítására hozzá illendö tisztességes ruházatot tsináltassanak azon pénzböl és a' több részét avagy szolgáltassék kezéhez* férhez menése után. E' pedig megadódván, ha a' Feleségem maradna utól, a' több háromszáz forintot-is adja avagy szolgáltassa ke-

* Javítással, előbb *kezében* állott.

zéhez. A' több Atyámfiai-is, hogy ne háborgassák Feleségemet, (ha tudniillik, ö maradna utól) elégedjenek-meg azzal, ha excontentaltatnak illyenképen: Heted-ízig való Atyámfiai (a' kik mutathatják igaz vérségeket, akképen osztozván) hét-száz forintokat (∾ fl. 700.) vegyenek: úgy hogy ezen pénzt meg-osztó istenes Tanáts igazítsa ugy a' dolgot, hogy a' közelebb való Atyamfiainak többetske jusson. Ha pedig Leányim férhez mennek, és sine semine deficiálnának, azok tartozzanak azon hét száz forintnak felét proportionaliter le-tenni Atyámfiainak, a' kikre szállottak leányim után Bonumim; a' felét pedig a' Feleségem tartozzék le-tenni nékik. Ezent kell érteni a' feljebb említett kis hugom felöl-is a' nékie deputált háromszáz (∾ fl. 300.) aránt. De ha leányim élnek, avagy maradékjokat hagyván halnak-meg; tehát ezeket az Atyámfiait semmim se illesse. Mert a' mim van, acquisitum: és Szüléimröl avagy Atyámfiairól semmi se maratt reám; hanem minden ott engem illetö örökségemet hagytam testvér atyamfiának Fülekinének Urastól.

Itt pedig meg-kell érteni, hogy Füleki sógorom nékem adós lévén százhetvenhét forintokkal (∾ fl. 177.), annak másfél százát exigálják a' meg-nevezett atyafiak Füleki sógoromon avagy posteritasin, a' kire az ö Bonumi maradnak; és e' hijjával vegyék itt fel a' hét-száz (∾ fl. 700.) forintokat, pénzzül, nem örökségül. Melly osztozásban Füleki sógor-is, vagy maradéki, mint közelebb való atyafi, részes lehessen, azon meg-nevezett atyafiak között. Ezt pedig meg kell tudni, hogy Ferencz mester a' Molnár lévén kezes a' báttyaért húsz forintig (∾ fl. 20.) énnekem, azon pénzt tudják részébe az Atyafiak: és úgy itt annál kevesebbet vehetnek-fel.

Itt pedig jól meg kell érteni, hogy a' melly hét-száz forintokat közönségesen atyamfiainak és három száz forintokat Füleki Istvánné húgom leánykájának hagyok, míg Isten kegyelmességéböl az én két leánykáim élnek, 's Istentöl magzatokkal és maradékokkal megáldatnak; addig se Feleségem, se az én leányim, vagy azoknak maradékok a' meg irt két rendbéli summát ne tartozzanak az én atyám fiainak meg-adni; hanem, a' mint feljebbis meg-iratott, per seminis defectum in earum posteritatum kivánhassák azokat az én atyamfiai azoktól, a' kikre devenialnának az én javaim: úgy mindazáltal, hogy ha Javaim abban a' quantumban, a' mellyben Isten kegyelméböl most találtatnak, úgymint circiter tizezer forintokig (∾ fl. 10000) azalatt nem kevesednének, úgy adattassék-ki nékiek a' megirt két rendbéli summa; ha pedig a' jó Isten tetszéséböl mostan maradandó Javaim kisebb quantumra szállanának, ahoz képest, a' mint akkor találtatnának gyermekim kezektöl el-maradó Javaim, légyen proportionaliter atyámfiainak-is a' meg-irott summákról való excontentatiójok; úgy hogy ha akkor felennyi javaim találtatnának tsak, a'

meg-irtt summáknakis tsak felével tartozzanak javaimban való succes-sorim az atyámfiainak: ha pedig több avagy kevesebb, a' szerint légyen az excontentationak-is proportiója.

Ezt-is hátra nem hagyván, hogy valamiket Feleségemnek specificè külön szakasztva hagytam, azt akarom, hogy azokon ollyan szabados dispositiója lehessen, hogy azokhoz még gyermekim-is, és azoknak maradéki édes Annyok szabados dispositiója ellen ne prætendálhassanak; hanem adhassa, hagyhassa, legálhassa, valakinek akarja. Az több egyéb részében jutandó Javaimat-is pedig, mind a' mellyek dimidietas szerint Feleségemnek jutándanak, mind pedig (ha a' jó Istennek úgy tetszik) gyermekim sine hæredibus deficiálván, valami az ö részek szerint való Jókból Feleségemre redeálna, mind azokat-is ollyan dispositióval hagyom feleségemnek, hogy senki-is, atyámfiai közzül, az önékiek oda-feljebb specificált ki-adandó részeken kivül semmit-is ne prætendálhassanak; hanem azokat-is, az én gyermekimnek maradékjok nem maradván, valakiknek akarja, szabadoson adhassa, hagyhassa és legálhassa. Feleségem-is pedig az én gyermekimnek, avagy azoknak maradékjoknak-is életekben az ö jussok ellen semminémü örökségeimet hirek és akaratjok nélkül másoknak el ne idegeníthesse.

Az mi a' kolosvári házam dolgát illeti; ha Isten gyermekimet annyira neveli, hogy házasságot érnek és édes Annyokkal, a' magoknak jutandó fele részében tsendesen és békével meg-nem alkhatnának, 's együtt nem lakhatnának; szabadsága légyen a' Feleségemnek reá, hogy öket az ö nekiek jutandó részekböl, jó és istenes betsü szerint, ki-fizethesse: és míg él, szabadosan és békeségesen birhassa s lakhassa. Feleségem pedig meg-halván, 's az én gyermekim, avagy azoknak maradékjok meg-maradván, Feleségem után a' proprietatis jus azoké legyen, immediatè succedáljanak benne. Bota Márton és Takáts István szomszédságiban való felsö Majorban 's Kertben-is életéig a Feleségemet Leányim ne háborgassák.

Ezen dispositiómat pedig, és Testámentomomat, noha gyarló tagaimnak erötelenségek miatt magam kezeimmel nem subscribálhattam; mindazáltal ép elmével 's élö nyelvvel az ide alább coramizáló betsületes emberek elött ugy adtam-ki, és ollyan authentiájúnak akarom mindenektöl esmértetni és tartatni, mintha tulajdon magam kezemmel irtam és subscribáltam vólna: Mellyet ezen betsületes emberek-is, hogy hitek szerint coramizáljanak, subscribáljanak és meg-pecsételjék, kivánom és akarom.

Datum in civitate Kolosvár, die 17. Febr. Anno Chr. 1702.

Hogy ezen Testamentumát, az fenn meg irt betsületes Urunk s-Atyánkfia, mi elöttünk mindenekben e' szerént celebrálta, maga élö nyelvével és ép elmével bizonságot tévén róla, miis keresztyéni hitünk és jó lelkünk ismérete szerént tészünk bizonságot róla, tulajdon ke-

zünk irása és pecsétünk által. Anno, die, locoque in prænotatis, ac ædibus ejusdem domini disponentis.

Csepregi T. Mihály,
a' kolosvári Orth. Refor. Ecclesiának
Tanitója m. p.
(P. H.)

Laki Péter,
Colosvári Centumvir és Colosmonostori
Conventualis Requisitor m. p.
(P. H.)

Harasztkereki Péter,
Kolosvár varossa hütös-szamvevője és
Divisorja. m. p.
(P. H.)

Telegdi Pap Samuel,
a' kolosv. Ref. Typogr. egyik cultora.
(P. H.)

Külczim: Testamentum Nicolai Kis Miklos de Kolosvar Tipografi A. 1702.

Eredetije az Országos Levéltár kolos-monostori osztályában «Test. K. 13.» (K. M. 47.) szám alatt.)

58. ZÁRÓ-VIGNETTE HALLER «HÁRMAS HISTORIÁ»-JÁBÓL.

PÁPAI PÁRIZ FERENCZ.

Cserna K. rajza eredeti metszet után.

PÁPAI
PÁRIZ FERENCZ
(1649—1716)
IRTA
Dr DÉZSI LAJOS

BEVEZETÉS.

RÉGI IRÓINK többnyire polyhistorok voltak. Általában kevesen voltak nálunk, kik a tollat forgatták s azok, a kik vele bánni tudtak, ritkán is pihentették. Nem szalasztották el, ha alkalom kínálkozott valamely mű írására, még kevésbbé utasították el a vállalkozó könyvkiadó felszólítását. Vállalkozásuk annál könnyebb volt, mert nem valamely tudomány szakszerű ismertetését kívánták tőlük, az eredetiséget sem hangsúlyozták. Nem a tartalom, az előadás formája volt fontos. Csak is így volt lehetséges, hogy egy pap bibliafordítás, bibliamagyarázat, predikácziók, hitvallás, polemikus íratok mellett növénytant is

60. ORVOSI ÉS ÍRÓI JELVÉNYEK.

irjon; hogy egy másik theologiai értekezéseken kivül Erdély aranybányászatáról, a pestisről és scorbutról s az észjogról is írt s a theologia, bölcsészet, számtan, helyesírás, classica philologia tárgykörébe tartozó műveket rendezett sajtó alá; nem is említve egy külföldre szakadt hazánkfiát, kinek működése a theologia, bölcsészet, történet, könyvtártan, classica philologia, orvos- és gyógyszertan, csillagászat és naptárszerkesztés, számtan és nyelvészet között oszlott meg, a nélkül, hogy kortársai e tudományok bármelyikében dilettánsnak tartották volna.

Ilyen polyhistor volt *Pápai Páriz Ferencz* is. Több orvosi művet írt latin és magyar nyelven, mely utóbbi hét kiadást ért; egy vallási tárgyú műnek is szerzője, még többet fordított németből és francziából; könnyedséggel verselt, nem csak magyar nyelven, hanem sikerrel küzdött meg a legnehezebb latin versformákkal is, sőt görög költemény is maradt fent tőle; úttörő volt nálunk az egyháztörténeti és heraldikai irodalom terén s ezeken kivül latin-magyar és magyar-latin szótárt is szerkesztett, mely egész a legújabb időkig párja nélkül állott. És bár sokoldalú irodalmi tevékenységet fejtett ki, azért korántsem volt szobatudós. Ha sokat tett irodalmi téren, több és nagyobb gyakorlati, társadalmi tevékenységének eredménye.

Hírneves gyakorló orvos volt, az orvostudomány doktora, a kit egyetemi pályája befejeztével a baseli orvosi facultas tagjává választott, ki itthon Apafi Mihály házi orvosa lett, midőn már előbb nagy városok vetekedve hívták meg orvosnak; orvosi tanácsáért pedig messze földről eljöttek. Széles látkörű és nagy tudású férfi, kit egyízben diplomatiai küldetésre is kiszemeltek; kiváló tanár, a nagyenyedi collegium ékessége, újjászervezője s éltető lelke; e tanintézetre nézve valóban gondviselésszerű férfi, ki külföldi összeköttetései útján gazdag alapitványokat szerzett hanyatló iskolája tanulóinak, majd az elpusztult tanintézet-

nek Angolországban olyan tőkét gyűjtött, melyből ismét lábra kelhetett; önzetlen jellemű ember, ki élete alkonyán működésére visszapillantva, midőn annak semmi anyagi hasznát nem bírta fölfedezni, azzal vígasztalta magát, hogy közhasznú, épületes és hívatásához méltó munkát végzett s elfeledi a kiállott küzdelmeket, mert Pallas zászlója alatt ingyen vitézkedni is elég nyereségnek tartja és mert kezdettől fogva abban lelte gyönyörűségét, hogy a tudományt magáért s ne másért szeresse és művelje . . .*

* Dict. Lat.-Hung. Előszó.

61. ORVOSI ÉS ÍRÓI JELVÉNYEK.

ELSŐ KÖNYV.

A TANULÓ.

62. NAGY-ENYED.

I.

Dunántúl, egy népes kereskedővárosban nagy öröm köszöntött be egy jómódú kalmár-családhoz az ezerhatszáztizennyolczadik esztendőben.* Párizéknak — ez volt a Pápán lakó család neve — fia született, a ki a keresztségben Imre nevet kapott. Örömükben «Istennek ajánlották»: papnak szánták, papnak neveltették. A szülők óhaja szépen megegyezett a gyermek hajlamaival; sikeresen elvégezte az előkészítő osztályokat s huszonkilencz éves korában már rendes pap lett Désen. Ugyanekkor lépett föl mint író egy nagyon kedveltté vált és sok kiadást ért vallásos művel.**

Mint paptársainak, úgy neki is, mihelyt egy csendes parochiában elhelyezkedett, első dolga volt háztűznézőbe

* Némely életrajzírónál 1616. évet találunk. De fia Ferencz írja Naplójában, hogy 1667-ben, 49 éves korában, halt meg s e szerint nem születhetett 1616-ban. Életrajzát l. Eötvös Lajostól a «Veszprém» cz. lapban 1866. 11., 25. sz.

** «Keskeny Ut.» Utrecht, 1647. Életében még két s holta után is több kiadást ért. Nehány évvel ez előtt átdolgozva újra megjelent.

menni és háztűzhelyet alapitani. Nem is kellett hosszú ideig keresni a hozzá illő házastársat, megkérette egy Kávási nevű nemes ember «elsőszülött leányát» Borbálát, a ki örömest frigyre lépett vele. E házasság boldogságának volt első lánczszeme a *Ferencz* születése 1649 május 10-én. Első gyermek,* kinek születését később még két fiú: Imre és Pál s egy leány: Krisztina születése követte.

A kis Ferencz már öt éves korában megkezdte a tanulást szülőfölde iskolájában. De itt nem soká folytathatta s a két előkészitő vagy elemi osztályt sem végezhette el.

A fiatal pap, a kinek népszerűségét az is mutatja, hogy paptársai esperesnek is megválasztották, magára vonta II. Rákóczy György figyelmét és őt hívta meg udvari papnak, midőn ez állás 1655-ben Kereszturi Pál halálával megüresedett. A Párizcsalád ennek következtében elhagyta a nyugodalmas dési parochiát s Gyula-Fehérvárra költözött. Bár ne tette volna. De nem tudta, mily veszedelmes a Rákóczy szerencséjéhez kötni sorsát. E költözés óta folytonos vándorlás és hányatás volt osztályrésze. A lengyel királyság délibábját kergető Rákóczy nemcsak saját fejedelemségét és életét veszítette el, hanem a fölingerelt töröktatár hadak pusztítását is rázúdította a szerencsétlen országra. A fejedelmi czímhez való ragaszkodása, akkor, midőn a török hallani sem akart többé róla, idézte elő Gyula-Fehérvár pusztulását is. 1658 szeptember 5-én tatár csapatok rohantak a védelemre nem alkalmas városra, fölgyújtották s kirabolták, nem kimélve sem templomot, sem iskolát, sőt még a sírboltot sem; a lakosokat felkonczolták vagy rabságba hurczolták. Pápai Páriz családjával Kolozsvárra menekült, hogy ott várja meg, míg csendesebb idők következnek. Itt kapta a désiek felszólítását, kik még mindig nem felejtették el egykori kedves papjukat, hogy térjen

* Pápai Páriz Ferencz említ ugyan Naplójában egy «*Páriz Imreh* deák *bátyám* uramat», a ki Pápán lakott, de ez unokatestvére lehetett.

vissza hozzájuk. Páriz a meghívásnak készséggel engedett. De most itt sem találta föl azt a nyugodalmat, a melyet négy év előtt elhagyott.

A fenesi síkon kapott sebeibe belehalt Rákóczy esete (1660. máj. 7.) intőpéldául szolgálhatott volna utódának, hogy a törököt meggondolatlanul haragra ne ingerelje, mert az ország pusztul el miatta, de az új fejedelem, Kemény János, sem volt óvatosabb. Mint Rákóczy a lengyel koronára áhítozás által, úgy játszotta el ő is a török bizalmát kétszínű politikája s a német segély keresése által. Az országra a veszedelmet mégis nem annyira ez, mint inkább az által hozták, hogy a fejedelemséghez azután is görcsösen ragaszkodtak, mikor a török elejtette őket. Ez volt oka annak, hogy ismét tatár csapatok száguldottak az országon keresztül s pusztították el tűzzel, vassal Szatmár, Belső-Szolnok és Doboka megyéket; fölégették Dést is s Páriz ismét menekülni volt kénytelen. (1661.) Ekkor a jól megerősített Beszterczén* vonták meg magukat s több évet töltöttek itt várakozásban, míg visszamehettek Gyula-Fehérvárra, bujdosásuk végső állomására.

II.

E folytonos egy helyről más helyre költözés természetesen a kis Ferencz tanulására is káros volt. E miatt nemcsak többször félbe kellett szakítani a tanulást, mielőtt legalább a megkezdett osztályt befejezte volna, hanem az többször egészen is szünetelt.

A Désen félbeszakított tanulást Gyula-Fehérváron folytatta s tanára Váradi Ferencz egyszersmind magánórákat is adott neki. A collegium leégése után a kolozsvári refor-

* Besztercze-Naszód megyében.

mátus főiskola növendéke lett. Désen és Gyula-Fehérváron a magántanítás támogatásával befejezhette az előkészítő osztályokat s így Kolozsváron (1658.) meglett az az öröme, hogy az első latin, úgynevezett etymologiai osztályba vették föl.

A gyula-fehérvári collegium pusztulása után Kolozsváron volt Erdélynek legvirágzóbb főiskolája. Itt tanított a Rákóczy által Gyula-Fehérvárról áthelyezett Apáczai Cséri János, a ki Erdélyben «a tudós embereknek megnyitá a becsületnek ajtaját»* s ennek egykori, «soha eléggé nem magasztalható» tanára, az öreg Porcsalmi András és az ifju Csernátoni Pál, később Bethlen Miklós mentora.

Az első osztályt itt Abafái András segédtanító vezetése alatt szerencsésen elvégezte, de már a második, syntaxisi osztályt ismét Désen kezdte meg. Szerencse volt némileg a szerencsétlenségben, hogy ide most Kolozsvárról hoztak iskolamestert, a ki a tanítást a megkezdett nyomon haladva folytathatta. Fogarasi Mátyás — ez volt az iskolamester neve — különben is kiváló gondot fordított főnöke, a «helybeli tiszteletes» fiának nevelésére s csakhamar annyira haladt vele a latin nyelvben, hogy Cicero «Cato maior» czímű művének fordítása után a költészettan szabályainak ismertetésére is áttérhetett, a mi a következő (poetikai) osztálynak lett volna főtantárgya. De Dés pusztulása s a Páriz-családnak Beszterczére menekülése miatt többre nem is mehetett. Beszterczén nem volt magyar iskola, melyben növendékünk a tanulást folytathatta volna s e miatt két évig abba maradt a tanulás. E városban számos menekült magyar család vonta meg magát s ezek közül valamelyik sok gyermekkel megáldott családfőnek, talán Pápai Páriznak, az a szerencsés gondolata támadt, hogy ennyi sok gyermek kedvéért érdemes lenne Maros-Vásárhelyről ta-

* BETHLEN MIKLÓS Önéletírása I. k. 247. l.

63. A DÉSI REF. TEMPLOM.

nítót hozatni. Az elhatározást tett követte s Párizunk ismét tanulni kezdte, a mit már egyszer megtanult, de két év alatt nagyobb részt elfelejtett. De a tanulás most sem folyhatott soká zavartalanul. Anyja nagy betegségbe esett, melyből fel se gyógyult többé s halála (1663. jun. 6.) a családban nagy bomlást idézett elő. Míg élt, minden gyermekét saját felügyelete alatt szerette látni, most az apa készséggel megfogadta a marosvásárhelyi pap tanácsát, hogy

64. BESZTERCZE A XVII. SZÁZADBAN.

legidősebb fiát Maros-Vásárhelyre küldje iskolába. Annyival szivesebben tette ezt, mivel időközben az egykori dési iskolamestert: Fogarasi Mátyást, a ki fiát tanította, ide hívták rektornak.

Besztérczén és Maros-Vásárhelyen Páriz többre nem haladhatott, mint hogy emlékezetében újra felelevenitette, a miket még Désen tanult. Jobb alkalom nem is lehetett volna rá, mint most Maros-Vásárhelyen a Fogarasi rektorsága alatt. Ennél többet apja se kivánt tőle: a tanulás folytatására Nagy-Enyed volt kiszemelve.

III.

A gyula-fehérvári elpusztult híres főiskolát Apafi fejedelem 1662-ben, a kocsárdi táborban kelt rendelettel a bátorságosabb Nagy-Enyedre helyezte át.[1]

A fejedelem folytonos gondja alatt csakhamar virágzó főiskolának folyvást szaporodtak tanulói,[2] úgy, hogy e miatt szaporítani kellett tanárait is.

Az áthelyezett iskola első rektora Kézdi-Vásárhelyi Péter volt. Az ő vezetése alatt menekült az ifjúság Gyula-Fehérvárról Kolozsvárra, a hol szinte tanította őket s ő vezette most a fejedelem rendeletére Nagy-Enyedre is.

Kézdi-Vásárhelyi volt rangra nézve az első tanár:[3] ő tanította a theologiát s mellékesen a keleti nyelveket; tanártársára, Enyedi Sámuelre, az orvostudomány és bölcsészet doktorára, a bölcsészet tanítását bízták.[4]

A gyorsan fejlődő intézetnek volt egy nagy szerencsétlensége: egymás után vesztette el jó tanárait s a hiány pótlása nem mindig sikerült. Az áthelyezés után négy év mulva elhalt Kézdi-Vásárhelyi s halála után egy hónap mulva (1666. jún. 16.) a fejedelem rokonát, körös-nadányi Nadányi Jánost iktatta be, a ki képzett, világlátott ember, sőt tudós volt, de nem tanárnak való. Szerencsésebb gondolat volt a Bethlen Miklós nevelőjének, Csernátoni Pálnak meghívása (1668.) a mathesis és történet tanítására.

1 V. ö. 12. lap. Az áthelyező íratot közli P. Szathmáry K. A gyulafehérnagyenyedi Bethlen-főtanoda tört. (N.-Enyed, 1868.) cz. művében. 76—77. l.

2 Mily népes iskola volt, eléggé bizonyítja, hogy 1667-ben csupán egy osztályába («poetica classis») 83 növendék járt. Pápai Páriz, Vitæ meæ cursus. Irod. Közl. 1893. II. évf. 391. l.

3 A tanárok rangját hangsúlyozza az 1671 okt. 28-án kelt gondnoki utasítás 2. és 4. pontja. Prot. Közl. 1886. 64. l.

4 A mit P. Szathmáry mond (id. m. 150. l.), hogy Enyedi 1664-ben alvinczi pap lett s ott halt meg, ellenkezik Pápai Páriz Naplójának kétség nélkül elfogadható adataival.

A theologia tanára a Kézdi-Vásárhelyi halála után Nadányi lett volna, de maga a fejedelem is belátta, hogy e legfontosabb és legnehezebb tantárgyat nem bízhatja a legnépszerűtlenebb tanárra s áttette a héber nyelv és logika tanszékére s új tanárt állított a theologia tanítására, t. i. Csengeri K. Istvánt, kinek professorságát kezdetben szintén bizalmatlansággal fogadták, egyénisége miatt, mivel az a hír járt róla, hogy a fejedelemséget is elvállalná, ha meg kinálnák vele,[1] — de a ki e bizalmatlanságot nem érdemelte meg s a rossz hírek ellenére is csakhamar az ifjúság legkedvesebb tanára lett.[2]

Ezek voltak a tanárok azon nyolcz év alatt, melyet Pápai Páriz a nagy-enyedi collegiumban töltött.

1664-ben Alvinczi István jómódú nemes ember azt az ajánlatot tette rokonának, Páriznak, hogy küldje fiát Nagy-Enyedre tanulni s ha ott felügyel az ő fia tanulására, e szolgálatért szívesen elvállalja ellátása költségeit.

Páriz, a kinek, úgy látszik, díszes állása mellett sem valami kedvező anyagi helyzete volt s ha lett volna, akkor s elég gondot adott volna a három otthon maradt anyátlan gyermek nevelése,[3] nagy örömmel fogadta ez ajánlatot s Ferencz fia, növendékével Alvinczi Andrással csakugyan útra kelt Nagy-Enyed felé.

Végre valahára véget ért a bizonytalan és hányatott állapot s a tudományszomjas gyermek annyi sok ismételgetés és szünetelés után legalább tizenöt éves korában rendszeres tanuláshoz foghatott s gondtalanul folytathatta azt mindaddig, míg be nem fejezte.

Május vége felé érkezett meg a két gyermek Nagy-Enyedre s Ferenczünk két hónap mulva megkezdte a több-

1 Hermányi Dienes József: «Nagyenyedi ekklésiának papjai» cz. följegyzései. Erd. Prot. Közl. 1877. 527. l.)

2 Pápai Páriz F.: «Vitæ meæ cursus» cz. naplója. Irodalomtört. Közl. 1893. 392. l.

3 Később (az évet nem tudjuk) újra meg is nősült s Pápai Páriz gyakran beszél «mostohá»-ról.

ször félbeszakított poetikai osztály tantárgyainak tanulását s három hónap alatt el is végezte. Egy év mulva pedig kijárta a következő (rhetorikai) osztályt is. Tanítója mind a két osztályban Hunyadi Pál, később a Coccejanus-perben is szereplő nagy-enyedi lelkész volt.

1665-ben májusban szerencsésen kiállotta a szokásos vizsgálatot s a nyilvános előadások hallgatására bocsátották. Októberben felöltötte a deákruhát s ettől kezdve rendes tagja lett a deáktársaságnak.

Bár a deákok testülete néminémű köztársasági szervezetet mutatott,[1] a szabadság sokféle nyílvánulásaival, egyenlőségről azért közöttük szó sem lehet.[2] Mintha utánzata lett volna kicsinyben a nemesi és jobbágyosztály egymáshoz való viszonyának. Egyik résznek annyira jó dolga volt, hogy pap korában se lehetett volna gondtalanabb és kényelmesebb élete,[3] a másik — és ez volt a nagyobb rész — sokat szenvedett, nélkülözött és a tanuláson kivül szolgai teendőket végzett az előbb említettek mellett. Legnagyobb úr volt a két tisztviselő (officialis): senior és contrascriba s az esküdt deákok, a kik közül az egyes osztályok ideiglenes tanítóit (præceptor) választották, utánuk következtek a præbendások és pedig első sorban az alumnusok, kiknek eltartása költségeit valamely alapítványból fedezték; ilyen hely Nagy-Enyeden akkortájban, mikor Pápai Páriz itt tanult, mintegy húsz volt;[4] azután jöttek a félpræbendások: a «várakozók», a kik t. i. arra vártak, míg vala-

1 Megjegyezzük, hogy a nagy-enyedi collegium belszervezete több eltérő vonást mutat föl a többi protestáns (pl. debreczeni, kolozsvári stb.) intézetekétől. Itt nem találjuk meg sem a helybeli egyház, sem a városi tanács befolyását stb., a minek egyik oka az iskola alapításának körülményeiben rejlik.

2 A deákélet ismertetésénél csupán a Misztótfalusi Kis életrajzában elmondottak kiegészítésére szorítkozunk. Részletes ismertetése található Benkő Ferencz: «Parnassusi időtöltés 1796» (Kolozsvár, 1800) cz. műve 7-ik darabjában, melynek czíme: «Enyedi ritkaságok».

3 Pápai Páriz nyilatkozata a «*Nagy-Enyedi síró Heraklitus*» cz. kézírati kötetben. 325. l.

4 Az id. gondnoki utasítás 14. pontja.

mely alumnia megüresedik s addig is legalább kenyeret kaptak; a neutralisták stb.;[1] ezek száma Nagy-Enyeden harminczötben volt megszabva.[2] Természetesen ezeken kivül állottak s külön osztályt alkottak a főnemesek és gazdagok fiai, kik segélyre nem szorulva, maguk viselték eltartásuk költségeit.[3]

Az alumniákat a fejedelem és egyes főurak alapították s a fölvételhez a jól tanuláson és jó magaviseleten kivül megkívánták, hogy az illető papi, tanári vagy tanítói pályára készüljön, szegény legyen, de mindazáltal ne olyan, a ki inkább az ételért, mint a tanulásért jár iskolába s végül hogy nagyobb deák legyen.[4] Pápai Páriz mind e föltételeknek megfelelt, sőt ezeken kivül más ajánlata is volt, olyan, a miről nem emlékeznek ugyan az iskolai szabályok, de a mit hallgatólag mindig figyelembe vettek a protestáns iskolákban, t. i. pap fia volt: egygyel több ok, hogy alumniát kaphasson. Szerencsésen el is nyerte előbb a Bethlen Jánosné, szül. Fekete Klára által fentartott helyet, majd a következő évben a legjobbat, a fejedelem alumniáját.[5] Ez ellátás nem esett egészen ingyen: a tanulás mellett tanítania is kellett. Előbb az etymologiai, majd két éven át a poetikai osztályban. Magántanítványai is voltak nagy számmal, többnyire nemes fiúk, a Sebesi, Naláczi, Béldi, Kendefi stb. család sarjai.[6]

A tanulás és tanítás ez évei nem voltak gond és bánat nélkül. 1667-ben elveszítette atyját s reá maradt a két

1 Benkő szerint ezek «a tógás Deákok és a tanuló gyermekek közt vagynak»: tehát innen származhatott nevük, id. mű 22. l.

2 U. o. V. ö. Benkő: Parnassusi időtöltések 7. darab, 22. Ezeken kivül voltak «gratisták», a kik Benkő szerint egy czipót kaptak naponta.

3 Ezek «*publicus*»-oknak neveztettek. Benkő id. m. 21. l.

4 T. i. ne legyenek a «syntactica classis» alatt lévő osztályból. Az id. gondnoki utasítás 11. pontja. Prot. Közl. 1886. 77. l.

5 A fejedelem alumnusát ‚*principistá*'-nak nevezték.

6 Név szerint: Sebesi Benjamin, Naláczi András, Kendefi János és Gáspár, Béldi Kelemen.

fitestvére nevelése is, a kik közül egyik még csak az előkészítő osztályt végezte el. Később mostohája nyügnek érezte otthon maradt kis huga, Krisztina tartását és nevelését is s őt is Nagy-Enyedre küldte bátyjához. A népes család eltartása és nevelése nem csekély gondot okozhatott az alig húsz éves ifjúnak s a mi mellékjövedelme volt, a családjára fordított kiadás bizonyára mind fel is emésztette.

A præceptori évek kitöltése után az ifjúság tisztviselőjének, contrascribának választotta meg.*

A contrascriba feladata jóformán ugyanaz volt, a mi a senioré, ezt támogatta, segítette működésében. Felügyelt az ifjúság erkölcsére, kiosztotta a lakószobákat, kezelte s szétosztotta az ifjúságnak a temetési és ünnepi éneklésből és vagyonából stb. befolyt jövedelmét, kijelölte a templomi szónokokat, összeállította a templommulasztók jegyzékét, kivetette a pénzbírságot stb. Mindezt a seniorral együtt, mint annak segítőtársa s természetesen az iskola gondnokai és rektora felügyelete alatt.**

A contrascribai hivataloskodás ideje alatt semmi különösebb esemény vagy változás sem következett be Párizunk életében, melyet följegyzésre méltónak itélt volna. Az iskola történetébe sem talált egyéb megörökíteni valót egy új tanár beiktatásán kivül. A vége felé, úgy látszik, unni is kezdte hívatala egyhangú teendőit s nagyobb kirándulást tett Hunyadmegyébe s itt a regényes Hátszegvidéken töltött két hónapot, többek között tanulmányozván Ulpia Trajanának (Várhely) a római uralom korából fenmaradt romjait.

Ez volt az utolsó év, melyet Nagy-Enyeden töltött. Nyolczadik éve volt már, hogy ez iskolába lépett s ifjúvá nőve nem érezte többé jól magát annak falai között. Nem

* 1671 június. *Vitae cursus*, id. h.

** Prot. Közl. 1886. 64. l. V. ö. 22. l.

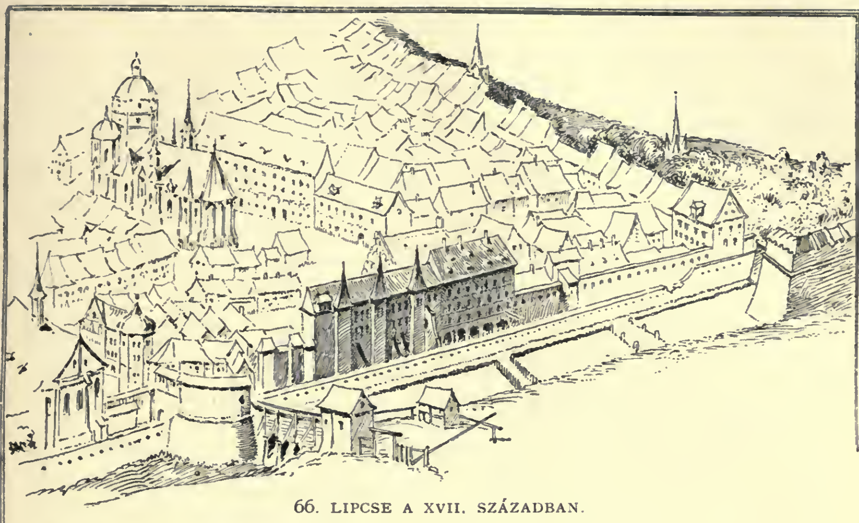
azok közé tartozott, kik örömest maradtak, a meddig maradhattak, az iskola gyámsága alatt: tanulni vágyó lelke oda vonzotta, hol a tudomány forrása bőségesebben buzog s e miatt meg sem várva, míg seniornak megválasztják, mihelyt a contrascribai hivataloskodás ideje kitelt, elbucsuzott a tisztes öreg collegiumtól, ifjúsága elfelejthetetlen, kedves emlékű helyétől.

65. DREZDA A XXII. SZÁZADBAN.

MÁSODIK KÖNYV.

AZ ORVOSNÖVENDÉK.

66. LIPCSE A XVII. SZÁZADBAN.

I.

EKOR SZELLEME tanuló ifjainktól megkivánta, hogy tanulmányaiknak kiegészítése végett két-három évet külföldi egyetemen töltsenek. A főúr gyermeke ugyan e nélkül is szép carrièret csinálhatott, a végzett deákot ugyan e nélkül is megválasztották papnak, vagy meghívták tanárnak, vagy megmarasztották tanítónak, de azért a külföld fölkeresésének elmulasztását olyan bűnnek tekintettek, a melyet csak kiváló képességekért tudtak megbocsátani, vagy elfelejteni. Volt is elég alkalom a külföldre menetelre. A világ látni, tanulni menő főúri gyermek rendesen vitt magával mentorul egy szegényebb sorsú deákot, a ki azonkivül, hogy reá felügyelt, vele iratkozott be az egyetemre is;* egyes főurak állandóan viselték egy-két deák taníttatásának költségeit; városok, egyházak és iskolák szintén követték e példát, segélyük fejében jogot tartva ahhoz,

* Album studiosorum univ. Lugd. Bat. (Leyden, 1875.) 194. hasáb. E szerint Bethlen Péter hat tanulót vitt magával.

hogy az illető ifjú tudományát nekik szenteli; nagyobb iskoláknak is voltak ilyen alapítványai, sőt pénztárukból kölcsönt is adtak e czélra, melyet később a visszatérő ifjú tartozott megtéríteni;[1] a kik nem voltak olyan szerencsések, hogy ezen segélyforrásokhoz jussanak, egy-két évi hivataloskodás útján szereztek annyit, a mennyit ily útra elégnek tartottak; olyanok is voltak akárhányan, a kik Istenben és a jószívű emberekben bízva, pénz nélkül indultak világgá s egyetemről egyetemre vándoroltak.

Nincs reá adatunk, hogy Pápai Páriz bármelyik osztályba volna sorozható az utolsón kivül, pedig jó erkölcse, előmenetele s tudományos hajlama érdemessé tette volna bármelyikre. Midőn az 1672. év tavaszán elbucsuzott az alma matertől, tanulótársaitól, a kik régi deák szokás szerint kikisérték a város határáig[2] s versekben bucsuztak el tőle s buzdító verseket írtak tiszteletére: nagyon vigasztalannak látta maga előtt a jövőt s csupán a czél állott tisztán előtte, a megvalósítás eszközei nélkül. Hogy Nagy-Enyeden jövedelméből nem sokat takaríthatott meg, azt családi viszonyaiból is következtethetjük.[3]

Útra kelve, legelőször Kolozsváron pihent meg. Megosztozott testvéreivel, bizonyára azért, hogy magával vihesse kicsiny örökségét s ezután ez összeg kiegészítése végett segélygyűjtő útra indult. Hazánkban épen úgy, mint Németországban, rendes szokás volt, hogy a külföldre készülő deák városról városra járt, pénzt gyűjteni az úti költségre:

1 Debreczeni ref. főiskola értesítője, 1894/5. 15. l.

2 Érdekes e tekintetben Páriz «Projecta collegii charitatis» cz. kéziratának egy pontja, mely szerint a kikisérés olykor puskadurrogással is egybe volt kötve: «Ez is rosz, — írja — hogy az mesterségre menő Deákot közönségesen, sok kiáltással, *lövöldözéssel* késértetik . . .» Bizonyára annál inkább megtették ezt azzal, a ki végleg elbúcsúzott az intézettől.

3 Bod ugyan valamint Páriz fia is említi, hogy elég vagyona volt a külföldi út költségeinek fedezésére («proprio suffultus patrimonio, quod satis amplum illi suppetebat»), de a Napló számos helyen ellentmond ez állításnak. Literata Panno-Dacia cz. kézirata Maros-Vásárhelyen III. könyv. Fr. Pariz 3. §.

fölkereste a papot, a rektort, az egyház oszlopos tagjait, a városi tanácsot, kik erejükhöz mérten adakoztak is. Páriz is így cselekedett s mindenütt talált áldozatkész embereket. Miriszlón a paptól, Rettegen Alvinczitól, egykori tanítványának apjától, kapott nehány tallért: legszívesebben Nagybányán fogadták, innen egy hétig nem engedték kimozdulni.

Útját tovább Szatmármegyén s a Nyíren keresztül Felső-Magyarország felé vette, Sátoralja-Ujhelyen és Eperjesen tartva nagyobb pihenőt. Itt a Ladiver Illyés vendége volt s ez tanácsolhatta neki, hogy könnyebb és bátorságosabb útazás végett csatlakozzék a Boroszlóba készülő két eperjesi polgárhoz. Pápai Páriz kapott az ajánlaton s nyolcz forintban megalkudtak a Boroszlóig való fuvarozásért. Az útat részint kocsin, részint hajón tették meg: Liptó-Szent-Miklóstól kezdve a Vágon mentek le egészen Zsolnáig s ezentúl kocsin folytatták az útazást.*

Az egész útvonalon semmi nevezetesebb dolog nem történt, látni valójuk sem sok akadt, mindössze Ratibor, Rákóczy György hajdani birtoka érdekelte Párizunkat különösebben, melynek várát is «megjárta».

Boroszlóba május 1-én érkeztek meg s itt elvált útitársaitól s készületeket tett az útnak magánosan folytatására. Ha anyagi eszközökkel szegényesen volt ellátva, nem mondhatjuk, hogy a szellemi előkészületek dolgában gazdagabb lett volna. Németországba készült a nélkül, hogy németül tudott volna. A tanulás folytathatása felől bátran vállalkozhatott ez útra, mert Németországban épúgy latinul tanítottak, mint Nagy-Enyeden, de az útazásnál e nyelvvel nem boldogúlhatott. Gyermekkorában egyszer lett volna alkalma a német nyelv elsajátítására, t. i. Beszterczén, a hová szülei Désről menekültek, de itt is a helyett, hogy a német iskolába adták volna, magyar tanítót hozattak

* Vitæ cursus id. h.

Maros-Vásárhelyről. Útrakelés előtt Páriz maga is érezte, hogy nehezen fog boldogulni, ha semmit sem tud németül s sürgősen pótolni igyekezett volna a mulasztást, — ha az olyan könnyen ment volna. Szenczi Molnár Albert jegyzőkönyve, melybe naplóját, jegyzeteit s idézeteit irta s a mely halála után, talán atyja révén, talán vásárlás útján Párizra szállott, érdekesen tanuskodik erről. Páriz is arra használta ennek még üresen maradt lapjait, a mire Molnár: Naplóját ő is ide írta be* s jegyezgetett bele. Mindjárt egyik első lapjára írta föl a mindennapi életben használt német szavakat, hogy könnyen reá találhasson, bármikor felüti.** De mind ennek nem sok hasznát vette, jóval többet kellett volna tudnia, hogy az egyszerü társalgásban részt vegyen, hogy egyet-mást megkérdezzen, vagy hogy a feleletet megérthesse. Már Boroszlóban belátta ezt s itt tartózkodási idejéből ilyen boszús kifakadást olvasunk Naplójában: «Óh Isten, mely nehéz és költséges az egyedül való bujdosás és a mi nagyobb, a nyelvnemtudás». A saját nyelvtudásával nem is mert útra kelni, hanem egy szebeni szász szűcslegényt vett maga mellé úti társul a «nyelv kedviért» s együtt tették meg az útat Odera-Frankfurtig. Boroszlóban, hol egy hetet töltött, német köntöst is csináltatott, nagy drágán és mégis rosszat, hogy ne keltsen úton-útfélen feltünést és kiváncsiságot. Nem követte e szerint elődei példáját, a kik magyar ruhában útazták be fél-Európát, pedig jegyzőkönyvében is volt egy példa, hogy mily nagy örömöt okozott Szenczi Molnárnak, midőn Vittenbergben magánosan bolyongva az egyik hídnál ruhájáról már távolról ráismert egy magyar deákra.

Páriznak, úgy látszik, nem volt előre megállapitott úti

* A maros-vásárhelyi Teleki-könyvtárban.

** Pl. (De)r Frühling, ver; r. Sommer, æstas; die Hitze, æstus; heisz sein, æstus; r. Herbst, autumnus; r. Winter, hyems; ein harter Winter, aspera hyems stb.

terve, sőt talán az egyetemet sem választotta ki otthon, a hol tanulás végett le fog telepedni. Az útra bízta az elhatározást s az útazás alatt vagy a helyszinen szerzett tapasztalatoktól tette függővé a választást.

Volt Odera-Frankfurtban, Berlinben; ez utóbbi helyen mint Harsányi Jakabnak, a brandenburgi választófejedelem udvari tanácsosának s Apafi bizalmas emberének vendége; Vittenbergben, Dessauban, Lipcsében. Hol gyalog, hol kocsin útazva; most magánosan, majd a postához csatlakozva. Akár úton volt, akár valamely városban időzött, rendesen nagyon elhagyatottnak érezte magát, mert nem tudva a nép nyelvét, «némán» maradt. E miatt csakhamar beleúnt a bolyongásba, főként pedig a «némaságba» s Lipcsében elhatározta, hogy nem bolyong tovább, hanem beíratkozik az egyetemre. Úgy is tett s jelentkezett a bölcsészeti kar dékánjánál.

A beíratkozás nem járt nehézséggel,* csakhogy mielőtt fölvették volna, egy hosszú szertartásnak kellett magát alávetnie.

II.

A régi rómaiaknál nagy ünnep volt a férfitóga felöltése, mely után a gyermek az ifjak sorába lépett. Többféle szertartással volt egybekötve, melyek a két kort egymástól elválasztó határ átlépésének nagy fontosságát jelentették. A jelképes cselekményekben gyönyörködő egyház kölcsön vette e szép szokást s a gyámhatósága alatt álló iskolai életben alkalmazta. Nem ellenkezett ez az egyház tanainak szellemével, sőt némileg igazolást talált e bibliai

* Naplója szerint beíratkozás alkalmával következő díjakat fizetett: a rektor és a bölcsészeti kar számára egy-egy tallért, a depositornak és az absolutornak (itt egy személy a kar dékánjával) 8—8 garast, a beírásért 16, a könyvtár számára 4 garast.

mondásban: «Míg gyermek voltam, úgy éreztem, mint gyermek, úgy gondolkoztam, mint gyermek, most pedig, hogy emberré lettem, elhagytam a gyermekhez illő dolgokat». E gyermekhez illő dolgok elhagyása, vagy letétele s a férfiúhoz illő tulajdonságok felöltése van jelképesen kifejezve a depositio szokásában, mely e korban még csaknem minden egyetemen megvolt.[1]

A tanulónak, a ki az egyetem polgárai közé föl akarta magát vétetni, előbb többféle szertartáson kellett átesni. A «beanus»[2] csak hosszú türelmi próba kiállása után nyilváníttatott nagy deáknak.

Az egyetemre beiratkozni kivánó ifjú mindenekelőtt jelentkezett a kar dékánjánál. Mikor már többen jelentkeztek, egy erre kitüzött napon egy teremben gyűltek össze s megjelent a depositor, az intéző, hogy őket szertartás szerint felavassa. Nevetségesnek tetsző szertartások voltak ezek, de komolyan vették s jelentőséget tulajdonítottak neki.[3] Az intézőnek — rendesen egy öreg deák[4] — már öltözete előre sejttette a végrehajtandó cselekmény jelképes voltát. Szinészies öltözetben jelent meg és mindenféle titokzatos eszközöket hozott magával. A milyen volt az ő öltözete, ahhoz hasonlót kellett felölteni a deákjelölteknek; természetesen a kétféle öltözet közt volt különbség is, mely kifejezte az öreg deák s a még csak jelöltként szereplő ifjak közt fennálló nagy különbséget. Ezeknek öltözete azon álarczokra emlékeztet, melyet a vad afrikai törzsek babonás tánczaik alkalmával használnak, nem is emberi, hanem állati formában, nagy szarvak-

1 Leírásunkhoz főforrásul Dolch Oskár «Geschichte d. Deutschen Studententhums» (Leipzig, 1858) cz. művét s Dinckel: De origine, causis.., illius ritus, qui vulgo in scholis depositio appellatur. (Magdeburg, 1582) cz. művét s mellékleteit használtuk, ez utóbbi gyűjteményt a maros-vásárhelyi ref. collegium könyvtárából.

2 A bec jaune (sárga csőr) franczia szótól.

3 E szertartások magyarázatát Luthertől, Melanchtontól közli Dinckel i. m.

4 Dolch id. m. 162

kal stb. ellátva. Azt fejezte ez ki, hogy a jelölt még nem jő ember számba, hanem a szertartás végrehajtása után lesz azzá.

Ezután sorba állította őket, szakállt csinált nekik bécsi korommal vagy más fekete festékkel * s beszédet intézett hozzájuk. Beszéd után különféle keresztkérdéseket adott föl s ha azokra valamelyik nem kedve szerint való feleletet adott, jól elverte. Ekkor a jelöltek köralakban, úgy hogy fejük a kör középpontjába esett, a földre feküdtek s a depositor különféle szerszámokat vett elő s úgy tett, mintha fejszével faragná, gyalulná, fűrészelné őket. E szertartás jelentősége könnyen érthető volt. A földre fekvésnek az alázat és érdemtelenség gondolatát kellett fölkelteni, a faragás, fűrészelés a korábbi testi és szellemi hibák, félszegségek lefaragását jelentette. Most fölkeltek a földről s szarvakat raktak fejeikre, melyeket a depositor onnan leütött, azt jelentve ez által, hogy a beanusokat jellemző dacznak és balgaságnak egészen ki kell veszni belőlük. A szertartás még ezzel sem ért véget. A jelölt haját levágták s forgácscsal beszórták, hogy gőgtől és gonoszságtól tisztán tartsa; fülét egy nagy kanállal tisztították ki, hogy figyelmes legyen az erény és bölcseség tanítására s kerülje a balga, tisztátalan és vétkes beszédet; majd egy vadkanagyarat dugtak szájába s egy fogóval kihúzták, arra figyelmeztetve, hogy ezután «szünjék meg az emberrágástól» vagy rágalmazástól; kezét és körmeit reszelővel tisztították meg, hogy ne használja szükségtelen fegyverfogásra, dulakodásra, verekedésre, rablásra, lopásra, hanem könyveihez, írásra s tanulóhoz illő munkára; festett szakállát is lenyirták s megborotválták egy faborotvával, szappan helyett téglát, keszkenő gyanánt egy darab ócska durva vásznat alkalmazva; e borotválás állítólag azt jelentette, hogy sza-

* Olykor csizmafestékkel.

kállas felebbvalóitól kormányozni hagyja magát. Még ezután koczkát és kártyát is tettek elébe, hogy próbára tegyék s egy kótás könyvet, figyelmeztetésül, hogy tanulás után a zene a legnemesebb szórakozás.

Ezzel véget ért a szertartás. A jelöltek ekkor ismét rendesen felöltöztek s a depositor egy latin beszédben a dékánnak ajánlotta őket s bizonyítványt kért számukra a szerencsésen kiállott szertartásról. A dékán erre adott válaszában megmagyarázta e régi szokás jelentőségét. Végül sót és bort adtak nekik, annak jelképéül, hogy tudomány és bölcseség legyen szavaik és tetteik fűszere s szivesen meghallgassák, ha javítás végett megdörgálják vagy intik őket.

Mindezek után a most már deákká lett beanus[1] megköszönte a depositornak fáradságát s megfizetett neki s végül az ő költségén rendezett lakomával ért véget a felavató ünnep.

E kellemetlen szertartást Pápai Páriznak is ki kellett állani, hogy egyetemi tanuló legyen. Naplójában meg is örökítette, hogy «deponáltatott», valamint azt is, hogy nyolcz garast fizetett a depositornak.[2]

Különben kevesét jegyzett föl lipcsei egyetemi életéből s e miatt azt sem tudjuk, micsoda előadásokat hallgatott. Csak egy tanárjának, Amman[3] Pálnak, ismerjük nevét, a ki a botanikát tanította,[4] talán e tantárgy hallgatásából, valamint hajlamából[5] és tanulmányai későbbi irányából helyesen következtethetjük, hogy a többi tantárgyak is az orvosi tudomány körébe tartoztak.

Páriznak Lipcsében nem volt sokáig maradása; öt hóna-

1 Teljes felszabadulásról azért most sem lehet szó. Az új deák (pennal) még sokáig szolgálta az öreg deákot, a kinek schorista volt a neve. Lásd erről bővebben Dolch id. m. 166. s kk. ll.

2 Dolch i. m. szerint a rendes díj egy forint volt.

3 A Napló kiadásában hibásan van «*Ammon*» ‚Amman' helyett.

4 Vota solennia. [Basel, 1674.] cz. műben lévő üdvözlőverse Párizhoz.

5 A fia által írt életrajz: Misc. Tigurina. II. Th. (Zürich 1723) 187. l.

pot töltött itt s ezt sem megszakítás nélkül. Mint említettük, azért iratkozott be, mert megúnta a «némaságot». Az egyetemen csakhamar barátságot kötött több deákkal, ezek között egy Andersohn nevű porosz ifjúval. A mint tehát egy jó barát, úti társ és tolmács akadt, Párizunknak ismét megjött a kedve az útazáshoz és pedig alig egy pár hónap mulva azután, hogy beiratkozott. Elmentek megnézni a lützeni csatamezőt, hol Gusztáv Adolf svéd király elesett stb. Az út főczélja tulajdonképen Drezda volt, mely sokféle látni valóval kecsegtetett. Már e korban híres volt állatkertje, fegyvertára, ritkaséggyűjteménye, világhírű Zöld Terme (Grünes Gewölbe), melynek alapját Ágost szász választófejedelem vetette meg.* Főleg ez költötte föl Párizunk bámulatát s alig tud kifogyni mindenféle drágaságainak, automatáinak, képeinek, szobrainak stb. felsorolásából. Naplóját olvasva, melybe, úgy látszik, mindjárt a szemlélet után frisen jegyezte föl a látottakat, szinte látni véljük az ámuló deákot, a kinek figyelmét egymás után ragadják meg és kötik le a csodásnál még csodásabb tárgyaknak képei.

Egyik teremben egy gyöngyházasztal tűnt fel neki, másikban egy gyűrű, «kiben az gyémántok egy bizonyos várat» ábrázolnak és egy kőszikla, mely azt mutatta, «mint terömnek a drágakövek; sok is vagyon rajta, nagyok mint egy dió magyaró, két kosár gyümölcs, igen sokféle gyümölcs bennek nagy mesterséggel, hogy semmi különbséget nem vehetni észre az természet szerint valótul»: ugyanezt a benyomást tette a szemlélőre egy himmel varrott láda: «megeskünnél rajta — úgymond — hogy kivül rajta a virágokat képiró festette». Hosszasan időzhetett a negyedik teremben, mely szerinte csak maga megérdemelné,

* 1560. Nevét e terem 1638 körül zöld festésétől kapta. ERBSTEIN: Das königl. Grüne Gewölbe zu Dresden, 2. Aufl. Dresden, 1894. és «Führer durch die kön. Samml. 2. Aufl. u. o. 1894. 163. s köv. lapokon.

hogy messzeföldről látni mennének; de legtovább a hetedikben, a hol különösen a sok automatákat nézegette nagy lelki gyönyörűséggel: voltak ott elefántcsontból készült hajók, melyek a szemlélő előtt tengeri csatát rögtönöztek, voltak kakuk-, pelikánórák stb. Egy «mesterséges» óra azt is kiáltotta: «O Jésus, mi Jesus!»* Legjobban tetszett a pap fiának egy másik óra, mely Krisztus születését adta elő. «Ha megindítják — így írja le — leszállnak az angyalok az égbűl az pásztorokhoz (ezek pedig mind külön-külön ki vagynak csinálva), azután a juhászforma pásztorok hárman megindulnak s akkor felmennek az angyalok s mindjárt verni kezdi az óra ezt a nótát: «Mennyből jövök most hozzátok.» Azonban az pásztorok mind ballagnak az istálló felé, s odaérvén mind külön-külön meghajtják magokat. Az istállóban láttatnak: az Krisztus egy tekenőben, mellette Mária; József rengeti, Mária danoldogál s az ökrök az jászolhoz kötve úgy látszanak enni és szedegetni az jászolból nagy mesterséggel. Ez meg levén, megindul az csillag, utána török habitusban** az ajándékvivő mágusok nagy reverentiával administrálják az ajándékot. Ez meglévén, úgy üt az óra.»

De utoljára kifáradt a leírásban s azzal vesz búcsút a sokféle látnivalótól, hogy azok leírására kevés volna egy hónap. Bizonyára e miatt nem vállalkozott az állatkert ismertetésére, míg a kincses kamrák leírásáról azért mondott le, mert nagy kötet lenne belőle . . .

Lipcsébe visszatérve, újabb útra készült. Drezda látványosságai kedvet ébresztettek benne újabb kalandozásra és pedig annál inkább, mert elválhatatlan kisérője, a porosz theologus is mindjárt vállalkozott reá. Természetesen gyalog indultak, vagy Páriz kifejezésével élve: az «apostolok szekerein». Tervük az volt, hogy Strassburgba men-

* A. m. «Jézusom!» ** Viselet.

nek, melyet e korban a magyarok sűrűen látogattak, de Frankfurtnál útirányt változtattak: kedvüket szegte, midőn meghallották, hogy a brandenburgi választó ellenséges tábora a Majna mellett táboroz. Strassburg helyett tehát Marburgba mentek s újra tanuláshoz láttak.

Itt is az orvostan volt Párizunk kedvencz tantárgya, mellette még arab nyelvet hallgatott, talán csak egyik tanára kedvéért, kinek fia adta elő e tantárgyat.

Alig két hónap mulva ismét útban találjuk őt két magyar társaságában. Szekeren kezdik s gyalog folytatják. Csak holmijuknak kerítnek egy taligát, hogy ne kelljen azt maguknak czipelniök s úgy gyalogolnak mellette «az apostolok útján». Giessen felé mennek a porosz barátért, a ki ott csatlakozik hozzájuk; innen Frankfurt, majd Heidelbergbe térnek be, hol a kis társaság útja elágazik: hárman Baselbe indulnak, Páriz Heidelbergben marad. Az a czélja, hogy a tanulást folytatja s folyamodást ír a választófejedelemnek egy ingyenes convictusi helyért. Egyik professzor nagyon biztatja, ír is érdekében a választófejedelemnek egy levelet: de nem lett sikere. Azt a választ kapta, hogy a convictus tagja lehet, de nem ingyenes helyen.

Párizra e miatt nehéz idők következtek. Az a két hónap, a melyet itt remény és várakozás közepette élt át, «szűkűlt állapotban» tölt el.

De ha e vágya nem teljesült is, e helyett csakhamar ezután oly nagy kitűntetés érte, mely a csalódás által megzsibbasztott önérzetét ismét fölfrissítette. A választófejedelem és az egyháztanács pártfogója közbenjárására felszólította, hogy a «Collegium Sapientiæ»-ban, hol 60—80 nagyobb tanuló nyert ellátást, vállalja el a bölcsészet tanítását.* Páriz, talán mert nem érzett magában elég erőt e

* Bod: «Literata Panno-Dacia» cz. művében közli Páriznak Fabricius tanárhoz írt levelét (Basel, 1673 jun. 1.), a hol erről ezeket írja: «At postquam supremum electoralem nutum, quo publicum senatus ecclesiastici consultum de me

nehéz feladatra, talán mert állása csak ideiglenes lett volna s a franczia háborús hírek miatt különben is kevés reménye volt az állandó letelepedhetésre s e helyett azért inkább akarta elkezdett tanulmányait befejezni: nem fogadta el e díszes állást, hanem ismét vándorbotot vett kezébe. A rektor, a tanárok ajánlólevelekkel s némi pénzsegélylyel látták el.

Most már ő is oda készült, a hová barátai mentek: Basel felé vette útját.

III.

Már fent említettük, hogy Páriznak főtörekvése az volt, hogy az orvosi tudományban tökéletesen kiképezze magát. Már otthon föltette ezt magában s hű maradt föltételéhez. Eddig is első sorban orvosi előadásokat hallgatott ugyan, de a rendszeres és beható tanulmányozást Baselben kezdte el.

A baseli egyetem orvosi kara már régóta legjobb hírnévnek örvendett Európa egyetemei között.[1] Ezt is folyton azok között emlegették, hol az orvostani ismereteket legalaposabban el lehet sajátítani. A XVI. század elején itt tanított és volt városi orvos Theophrastus Paracelsus, korának elsőrendű orvosi tekintélye,[2] itt tanult a magyar Spilenberger, Henisch stb. Itt tanított korábban Platter Felix,[3] ki először osztályozta a betegségeket és sorozta három osztályba, a kinek ösztönzésére állították föl a növénytani

in professorem philosophiæ pro collegii Sapientiæ vocando confirmaretur, fatales isti tumultus Gallici avocant, quomodo itineris Helvetici ac Gallici media suppeditas!» Szinte megfoghatatlan, hogy Naplójában mindezt egy szóval sem említi.

1 BAAS: Grundriss d. Gesch. d. Medicin. (Stuttg. 1876.) 356. l.

2 Erre a Platterre czéloz Amman Pál Párizhoz írt doktori üdvözlőversében: «Dulce quidem vinum, fert dulces Ungarus Uvas, ast non Plateros inclytos.»

3 BAAS: Grundriss der Geschichte d. Medicin u. d. heilenden Standes. (Stuttg. 1876.) 304.

kertet és boncztani gyűjteményt.[1] Hírességét bizonyítja, hogy János Zsigmond fejedelem is ide küldötte Blandratát tanárért, midőn egyetemet akart alapítani.[2]

Ide vágyódott Páriz is. E korban itt tanítottak Bauhin János Gáspár, a kiváló s már mintegy másfél évszázad óta virágzó orvoscsaládnak tagja, a ki különösen mint gyakorló orvos volt híres;[3] Glaser János Henrik, a boncztan és növénytan tanára, a ki vegyészettel is foglalkozott.

1673 ápr. 29-én érkezett meg Páriz Baselbe s másnap már jelentkezett az egyetemen beíratkozás végett s hat nap mulva külön beíratkozott az orvosi karra is.

Anyagi gondoktól, melyek külföldi tartózkodása alatt Párizunkat gyakran háborgatták, itt sem lehetett ment, de szerencsére mindig akadtak barátok és pártfogók, kiknek segítségével időre-időre azoktól megszabadulhatott. Barátai, a kik után indult Heidelbergből, Strassburgban telepedtek meg, ezek helyett tehát itt most csak egy magyar theologust: Békés-Horváthi Jánost talált, a kivel csakhamar barátságot is kötött. Ez az Erasmusról nevezett collegium növendéke volt s közbenjárására az új jövevény is helyet kapott tizennégy napig az intézetben. Páriz ajánlólevelekkel bőven el volt látva,[4] mind a baseli lelkészhez, mind a tanárokhoz s ezek pártfogása egy alapítványhoz juttatta, melyet Erastus (Lieber) Tamás baseli egyetemi tanár, Paracelsus egykori tiszttársa és ellenfele tett, mely negyedévenként esedékes évi 40 fontnyi pénzösszegből állott.[5]

Nagyon csekély összeg, mely mellett gyakran kölcsönökre szorult, a mikkel időnként barátai segítették ki: nem

1 Haeser, Lehrbuch d. Geschichte d. Medicin 3. Bearb. 2. Band. (Jena, 1881.) 56—57. ll.

2 Demkó K. A magyar orvosrend története. (Budapest, 1894.) 231. l.

3 Haeser id. mű II. 58. l., a boncztan tanárának mondja, de ennek Páriz Naplója ellenmond.

4 Vitæ cursus, 500.

5 Míg Baselben tanult, hét angariát, azaz hetven fontot = harminczkét tallért kapott. Később, mint orvosdoktor kapta a nyolczadikat.

is élhetett volna meg belőle, ha ottan-ottan hazulról is nem kapott volna némi segítséget.

Élete fentartása ekként némileg biztosítva lévén, a tanuláshoz látott.

Az orvosi szaktanítás Baselben ez időtájt már a szemlélet és gyakorlat helyes alapjaira volt fektetve. Épen a baseli egyetem tanára, Platter volt az, a ki Vesaliussal egyidőben először bonczolt emberi hullát, mely szám élete végéig háromszázra emelkedett fel;[1] Utóda Bauhin Gáspár hű maradt a hagyományokhoz s ő a ma is használt anatomiai műnyelvnek megalapitója s számos kézikönyv szerzője.[2] Glaser is e nyomokon haladt, nemcsak boncztani előadásokat tartott, melyek helye többnyire a kórház volt, hanem tanítványaival, ezek között természetesen Párizzal is bonczoltatott.[3] Most egy vízkórságban, majd egy aszkórban elhalt, ismét máskor egy kivégzett nő hulláját bonczolta előttük. A boncztani előadások némelyike nyilvános volt és nagy közönség jelenlétében tartatott meg.[4] Egy ilyen előadás rendesen nyolcz napig tartott; reggelenként maga a tanár végezte a műtétet, azután a tanítványokra bízta a hullát, a kik délutánonként sebészeti műtéteket gyakoroltak be rajta.

Páriz szorgalmasan eljárt e gyakorlati előadásokra, úgy látszik, e tantárgyhoz volt legtöbb kedve; ezenkivül egy hónapon át hallgatta Glaser gyógyszertanát[5] s megtanulta az orvosságfőzést, a minek tudása nélkül nem is tartottak valakit jó orvosnak;[6] az agg Bauhin gyakorlati orvostani

1 Haeser id. m. II. 56. 144.

2 U. o. 57. Nevezetesebb művei: Anatomica corporis virilis et muliebris hist. (Lugd. 1597. Több kiadásban.) — Theatrum anatomicum. (Frankfurt, 1605). — De corporis humani partibus (Bas, 1588). — De compositione medicamentorum (Offenbachi, 1610) stb. E művei a budapesti egy. könyvtárban is megvannak.

3 Vitæ cursus 501. (1674 jan. 7.)

4 Ilyenkor rendesen női holttestet vagy kivégzett hulláját bonczolták. Baas: Die Gesch. Entwicklung d. ärztlichen Standes. (Berlin, 1897) 245 l.

5 Collegium chymicum.

6 Baas id. m. 247. l.

67. NYILVÁNOS BONCZTANI ELŐADÁS A XVII. SZÁZADBAN.

leczkéit, valamint a növénytant, melylyel gyógynövények gyűjtése volt egybekötve[1] és Burchard elméleti orvostani előadásait is.[2] Habár Páriz egész odaadással szentelte életét e tantárgyak tanulásának, érdeklődése nem szorítkozott csupán ezekre s a hol alkalma nyilt, más téren is képezte magát. Patin Károly párisi tanár a király üldözésétől félve, nagyszerű pénz- és éremgyűjteményével Baselbe menekült s itt ezekről az ifjúságnak magánelőadásokat tartott. A két első előadáson Páriz is jelen volt, de az egészet végig hallgatni már nem volt ideje. Ezenkívül szorgalmasan látogatta a könyvtárakat, múzeumokat és magángyűjteményeket. Leírásai, melyeket ezekről adott, élénk bizonyságai azon mély érdeklődésnek és fogékonyságnak, melylyel a tudomány és művelődés különféle tényezői iránt viseltetett.

IV.

Egy év és négy hó telt már el folytonos tanulással s ekkor Páriz elérkezettnek látta az időt arra, hogy a doktori rangért folyamodjék.

1674 szeptember 6-án[4] délután két órakor «Isten nevének segítségűl hívásával» felkereste Bauhint, az orvosi kar dékánját s közölte vele szándékát. A dékánnak nem volt semmi ellenvetése s a szokásos formaságok mellett nevét az orvosjelöltek névsorába bejegyezte. Ezzel megkezdődött a vizsgálatok sorozata. Előbb egy magánvizsgálatnak kellett magát alávetni, azután egy nyilvános vizsgálat következett és pedig az egész orvostanból. Két órahosszáig, reggel nyolcztól tízig, tartott ez, a kar összes szak-

1 Baas id. m. 243. l.

2 E két tantárgy hallgatását doktori vizsgálata leírásából is következtethetjük.

3 L. pl. a Fesch Remig tanár gyűjteményéről adott leírását.

4 Megjegyezzük, hogy Pápai Páriz Naplójában külföldi tartózkodása alatt az ó-naptárt használja.

tanárai jelenlétében. Ezt is sikeresen kiállotta s ekkor két feladatot kapott, egyiket az elméleti, másikat a gyakorlati orvostanból, hogy másnap nyolcz órakor azokról szabad előadást tartson. Rögtön ezután következett a szigorlat s mikor ezen is szerencsésen átesett, határidőt kapott a doktori disputatió megtartására.

Doktori értekezése, mely nyomtatásban is megjelent,* *három o vosi tanács* (De tribus consiliis medicis), mondhatnók három klinikai eset ismertetése, mind a három a nőgyógyászat köréből.** A feladat mindenik esetnél elmondja a beteg jelentkezésének idejét, életkorát, addigi életmódját s betegsége tüneteit s mindezekből a vizsgát tevőnek kellett megállapítani a betegséget, neki kellett gyógyszert rendelnie s megszabni a beteg életrendét. Az egyik beteg egy harminczéves «piros pozsgás», a másik egy idősebb elhízott, gyönge szervezetű asszony, harmadik egy negyven éves hystericus özvegy volt.

DISPVTATIO INAVGVRALIS
TRIBUS CONSILIIS
MEDICIS
absoluta,
Quam
ΘΕΟΥ ΜΕΓΑΛΟΙΟ ΕΚΗΤΙ
Authoritate et Decreto
Magnifici et Amplissimi
Ordinis Asclepiadei
PROCERVM
In inclyta & antiqua Vniversitate
RAVRACORVM
Pro
Summis in Arte Medica Honoribus, Privilegiis ac immunitatibus Doctoralibus more majorum ritè consequendis
Publico, placido Eruditorum
Examini censuræ, testimonio exponit
FRANCISCUS PARIZ de Pápa,
Emerici F. Transylvano Vngarus
Ad diem Octobr. Anno clↃ IↃC LXXIV.
H. L. Q. S.
BASILEÆ,
Typis Joh. Rodolphi Genathi.

68. PÁRIZ ORVOSDOKTORI ÉRTEKEZÉSÉNEK CZÍMLAPJA.

Páriz dolgozatában a betegségek tárgyalása tíz-tíz pontba van foglalva.

Ez utóbbi betegségre nézve orvosi «tanácsa» a következő: Dicséri — úgymond — Pindaros az idejében meg-

* 1674 márcz. 5., jún. 11., júl. 16.
** Szabó-Hellebrant: R. M. Könyvtár, III. köt. 2643. sz. a.

jelenő orvost és valóban az alkalomszerűség a gyógyítás éltető lelke. Ezután arra figyelmeztet, hogy nagy gondot kell fordítani az orvosi gyakorlat három szabályának * alkalmazására. E bevezetés után áttér a beteg vérmérsékletének vizsgálatára, az életkor, az arczszín, szervezet és életrend figyelembe vételével. Majd a betegség székhelyét s ezzel kapcsolatban magát a betegséget igyekszik megállapitani. Bőven foglalkozik a betegséget előidéző okokkal s megmagyarázza a baj kitörése előtt, alatt és után mutatkozó kórjeleket. A szennyes arczszín — úgymond — a rossz nedvektől és páráktól származik; közvetve ez az oka az érzékszervek eltompulásának, ásitozásnak, fuladozásnak. Ez az oka, hogy az érverés alig érezhető, mert ezek a szívet méregként járják át, valamint az agyat is s e miatt feküdt a beteg eszmélet nélkül, mozdulatlanul. Prognosisában a betegséget chronicusnak, a beteg állapotát nagyon veszélyesnek, de azért nem reménytelennek mondja s arra is figyelmeztet, hogy ha a beteg önkívületbe esnék s halottnak látszanék, a temetéssel ne siessenek; különösen az orvos nagyon óvatos legyen s huszonnégy óra eltelte előtt a bonczoláshoz ne fogjon, mivel az a túlságos kíváncsiság sem nem emberi, sem keresztyéni dolog.

Gyógyszerül természetesen e kor csaknem általános orvosi divata szerint első sorban az érvágást ajánlja, mert csak így lehet megszabadítani a beteget a mérges nedvektől és páráktól. Orvosságot ezenkivül bőven rendel: Bauhinféle nehézkórelleni vizet, nehány csepp kámforral, gyantával vagy angelikagyökérrel; több receptet is ad a betegség különböző fokai szerint. Szigorúan megszabja az életrendet is: mérsékelt levegőben tartózkodjék a beteg, kerülje a hideg szeleket, ne mosdjék hideg vízben s szűk legyen a táplálkozása, savanyút ne egyék, bort ne igyék;

* A kórelőzmények kikutatása, a betegség felismerése s lefolyásának előre megmondása. (Anamnesis, Diagnosis, Prognosis.)

KÓRHÁZ BELSEJE A XVII. SZÁZADBAN.

használára válik a testgyakorlat és a munka, alvása legyen rövid, a haragtól és szomorúságtól óvja magát, mert az izgatottság szintén árt a betegnek.

Ugyanezen forma szerint tárgyalja a másik két betegséget is.

Páriz mindezeket írásban kidolgozta* s a vizsgálat napján előadta. A vizsgálat a dékán betegsége miatt Glaser helyettesdékán elnöklete alatt több tanár, doktor és tanuló jelenlétében tartatott. Ellenfelei egy bölcsészet- és orvosdoktor, intézeti felügyelő és egy lengyel deák voltak, a ki szinte folyamodott a doktori rangért. Ezek ellenvetéseire meg kellett felelnie s állításait velük szemben megvédelmeznie; természetesen a tanárok és ezeken kivül a többi orvostanhallgatók is beleszólhattak a vitába.

VOTA SOLENNIA
Quæ
NOBILISSIMI & CLARISSIMI VIRI
D FRANCISCI PARIZ de Pápa
Transylvano - Ungaro
Honoribus Doctoralibus ab Amplissimo Medicorum in perantiqua Universitate Basiliensi Ordine, suô meritô decretis, ejusdemq; Amplissimi Ordinis consensu
A
MAGNIFCO, EXCELLENTISS EXPERIENTISSIMOQ. VIRO
D. JOH. HENRICO GLASERO
Philos. & Med. Doctore, Anatom. & Botanices Professore P. Celeberrimo. Brabeuta rite designato
ANNO cIↃ IↃc LXXIV xx. Octobris.
Collatis
Gratulabundi addiderunt
PRÆCEPTORES, FAUTORES, AMICI.

BASILEÆ,
Imprimebar JOH RODOLPHUS GENATHIUS.

69. A «VOTA SOLENNIA» CZÍMLAPJA.

A vitagyűlés ekkor élte virágkorát s a tanulók rendkivül nagy gyönyörűséget találtak az egymásnak «opponálásban»** s magánóráik egy részét is ilyen gyakorlatokkal töltötték el. Feltehetjük, hogy Páriz itt is jól megállta helyét és győztesen került ki a vitából. Maga ugyan bővebben nem

* Bod említi, hogy Baselben léte alatt több értekezést is írt «De vacuo sublato», «Forma substantiali,» «occultis qualitatibus explosis» stb. Lit. Panno-Dacia. III. Páriz. 4. §.

** «Intő utasítás akadémiákra induló ifju Nadányi János számára.» GÉRESI K. közleménye a RÉVÉSZ-féle Figyelmezőben, 1878. 489. l.

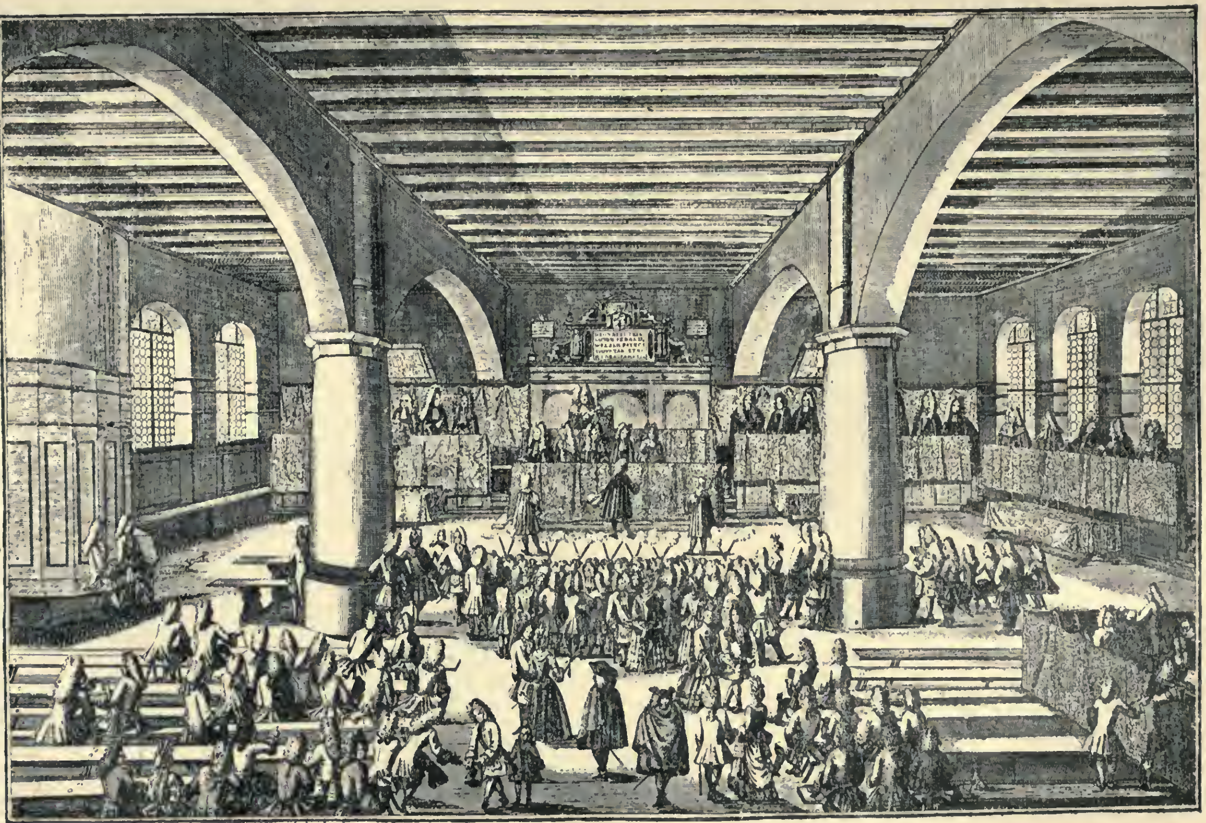
tudósít, hogyan folyt le a gyűlés, de bizonyára, midőn arra készült, legalább nagyjában ő is azokat tartotta szem előtt, a miket egy tapasztalt apa adott erre nézve tanácsul külföldi egyetemre induló fiának s Párizunk egy későbbi jó barátjának:

«Rá vigyázz, — úgymond — micsoda objectiókat[1] hoznak elöl, mindgyárt vedd consideratióban,[2] ha megtudnál-é reá felelni, avagy nem, avagy olvastál-é valahol arról? Ha megtudnál reá felelni, vigyázz arra, ha a professor felelete edgyez-e az tieddel, vagy az kit te olvastál. Ha eggyez, confirmalódol[3] tudományodban, ha nem edgyez, vigyázz reá, miben különböz, és observald.[4] Ha penig meg nem tudtál volna felelni, mind az objectiot tanuld meg, mind az reá való feleletet.»[5]

A vitagyűlés után tizenegy nap mulva az ünnepélyes felavatás következett.[6] Ketten voltak felavatandók: Páriz és ellenfele a lengyel deák, ki öt nappal később tartotta doktori vitatkozását.

A felavatás napján a tanárok a rektorral élükön reggel hét órakor az Erasmusról nevezett collegiumban gyűltek össze s a templomba kisérték a jelölteket. Itt egy lelkésztanár alkalmi beszédet mondott s imádkozott a jelöltek lelki üdvéért s azutan ujra visszamentek a collegiumba, magukkal vivén a lelkészt is. Tíz órakor kezdődött a tulajdonképeni felavatás. A dékán nyitotta meg, bevezetésül beszédet tartva a valódi és álorvosokról. Ekkor a Páriz társához fordulva felolvasta életrajzát s felszólította egy rövid szakszerű előadás tartására. Ugyanígy tett ezután Párizzal is, a ki az orvosi tudomány keletkezéséről és fejlődéséről értekezett. Következett a barátok üdvözlete.[7]

1 Ellenvetés.
2 Meggondolás (itt: gondolóra).
3 Megerősödöl.
4 Vedd eszedbe.
5 Révész-féle Figyelmező, 1878. 488. l.
6 Erről Amman Pálhoz írt levelét (1674 nov. 1.) közli Bod id. kézírati művében III. könyv, Páriz. 4. §.
7 Ez üdvözlőversek «*Vota solennia*» czímen nyomtatásban is megjelentek.

70. DOKTORRÁ AVATÁS A XVII. SZÁZADBAN.

Most az egyetemi szolga a vicekanczellárhoz vezette őket s itt előbb a jegyző megeskette s azután rövid beszéd kiséretében licentiatusi fokozatra léptette őket elő s egyszersmind felhatalmazta a dékánt a jelöltek doktorrá nyilvánítására.

Ekkor a szolga zeneszóval a dékán emelvényéhez vezette őket s itt többféle jelképes szertartás után, minő a bíborkalap feltevése, arany gyűrű, melyet a dékán húzott föl a jelölt újjára, egy könyv kinyitása és ismét becsukása stb.* véget ért a felavatás s a nap örömére az egész társaság gazdagon terített asztalhoz ült, melyen természetesen a jelöltek teljesítették a házi gazda tisztét. «A többit — a mi ezután következett — ki ne tudná?» jegyzi meg Párizunk naiv humorral.**

A versszerzők között a baseli, lipcsei, heidelbergi tanárok neveivel találkozunk. A versek nagy része latin, de van német (SÜSSEBACH-tól), franczia (CONTE és D'APLES), román (HALICS) és magyar is. Ez utóbbi KÁLLAI KOPIS JÁNOS-tól, a ki az avatáson is jelen volt. Kezdete: «Jupiternek hajdan az álom szemében, Egész étzakákon nem esett édesden.» Aláírása: «Tiszteletes és tudós Pápai Páriz Ferencznek, Doctori Közönséges fényes pompáját Görög és Magyar nyelven, igen szivessen, Tiszteletes Buxtorfius János Jakab Uránák, Gazdájának, Præceptorának éppen a nap udvarában lévő hideg boltyában ekképpen ékesgeté, mint kedves bujdosó társának szolga jo akarója, Attjafia, Baráttja»; a román distichonok kezdete: «Kent szenetate, szeründ la voj, Rumanus Apollo, | La totz, ketz szvente 'n Emperecie sedetz!» D'APLES «quatrain»-e:

Paris, le beau Troyen, en fut le fatal flambeau,
Qui livra sa Patrie, a ses flammes en proye.
Ce Paris par un sort, contraire au sort de Troye,
Sauvera sa Patrie, et le siens du tombeau.

Magyar gratulánsok a már említett Kopis Jánoson kivül: VERESEGYHÁZI TAMÁS (Varsóból az «Arany Kard»-ból), KOLOSVÁRI K. ISTVÁN (Leyden), BÉKÉS-HORVÁTI JÁNOS («Propridie ejus diei, quo pie in Domino obiit, cygneum hoc carmen cecinit. Bernæ in lecto emortuali An. 1674. 18. Jul. St. Vet.»), RÁCZ BESZERMÉNYI ISTVÁN (Utrecht).

1 Mint több egyetemen, úgy látszik, itt is divatos volt, hogy a jelölt selyemtógát öltött. V. ö. mind e szertartásokról és azok jelentőségéről ITTER: De honoribus sive gradibus academicis (Frankfurt, 1698.) 318—322. lap.

2 Érdekes e doktori avatás költségjegyzéke. A pedellus kapott 4 bir. tallért, az egyetem jegyzője az oklevélért 4, a zenetanár 1, a dékán 10, az Erasmus-collegium növendékei ½ tallért kaptak, a selyemruháért 1, a doktori lakomáért, a könyvtár és gyűlésterem (prytaneum) számára 20, doktori értekezése, az üdvözlő-versek s a meghivó kinyomtatásáért 13, a könyvkötőnek 2 tallért fizetett.

V.

Páriz igazi, mély, bensõ vallásosságtól áthatott kedély volt. Imádkozik és énekel, midőn valami nagy vállalatba akar fogni, vagy mielőtt útra kelne; imádsággal kezdi s zárja az évet s miként Szenczi Molnár, úgy az ő tolla is Naplójában minden újév kezdetén legelőször is áhítata emlékét örökítette meg. «Ez esztendőre viradván — így kezdi ő is rendesen az évet — Istennek hálát adék egész életem s kiváltképen bujdosásombeli gondviseléseért, könyörögvén és dicsérvén az Urat».

Vallásos lelke még inkább hálától áradoz az 1675. év kezdetén, arra gondolva, hogy «sok bajos munkáinak első örömét» végre megérte az elmúlt esztendőben. «Tartsd meg ebbeli jódat — így fohászkodik — ez esztendőben is és egész életemben. Vigy haza békével édes hazámban, hogy kezem s elmém munkája által neved dícsértessék, sok nyomorultak erőt vegyenek és az én édes atyámfiaival edgyütt a szentek gyülekezetiben neked, kit egyedül illett az tisztesség, mondhassak uj éneket».*

E sorokban megnyilatkozik ugyan a pályavégzett ifjú hazavágyódása, de bizonyos okok, melyekről nincs tudomásunk, még egy ideig maradásra késztették. Ez időre esik Glasernek, ez «atyjaként szeretett tanárának» halála, ki a városban dühöngő járványos lázbetegség alkalmával éjjel-nappal járt a betegekhez, mígnem annak maga is áldozatul esett. Az orvosi kar megbízásából Páriznak jutott a szomorú feladat emlékbeszédet mondani felette.**

* Vitæ cursus. Irod. Közl. II. 505. Csaknem ugyanezt írja latinul az 504. lapon.

** Nyomtatásban is megjelent. Czime: «Sancta Merx Viri Nobilissimi, Excellentiss. Experimentissimique, D. Joh. Henrici Glaseri.». (Basel, 1675.) 4-edr. SZABÓ-HELLEBRANT, III. 2683. sz. a.

Ez a megbízás is egyik bizonysága annak, hogy milyen közbecsülésben állott, erről tanuskodik másfelől az is, hogy a baseli orvosi kar tagjai sorába fölvette.[1]

Nagyobb városok orvosai már korábban testületté alakultak, hogy annál hatásosabban léphessenek föl a chirurgusok czéhével szemben, melynek túlkapásai érdekeiket sokszorosan veszélyeztette s egyszersmind azért is, hogy így vitás orvosi kérdéseket jobban megvitathassanak s törvényszéki, egészségügyi kérdésekben ítéletet mondhassanak vagy tanácsot adhassanak.[2] Páriz alapos szakképzettségének elismerése nyilvánult tehát abban, hogy őt is megtették «assessornak» s nem ok nélkül volt büszke erre a kitüntetésre.[3]

A doktori rang elnyerése után egy fél évig időzött még Páriz Baselben, ez alatt is megmaradva az egyetem kötelékében s tovább is élvezvén az Erastus-féle alapítványt. Ez időt bizonyára arra használta föl, hogy elméleti ismereteit némi gyakorlattal egészítse ki s a gyógykezelés módjára nézve tapasztalatokat gyüjtsön.

1675 ápril havában végre nagynehezen búcsút vett «második hazájától» s útra kelt haza felé.

Útjában többször tartott rövidebb-hosszabb pihenőt.

Igy Badenben, melynek fürdőjét használta, Zürichben, a hol midőn templomba ment, a pap épen a magyarországi protestánsok üldözéséről prédikált; Regensburgban, hol megnézte a díszes tanácstermet s egy városi tanácsos titkárának jóvoltából meg is ízlelte a bort, mely a nemsokára összegyűlő császári követek és tanácsosok számára volt előre oda készítve; de legtovább, közel négy hónapig, tartózkodott Schaffhausenben, mint egy városi tanácsos és

1 Erről szól Frank Györgyhöz (1675 márc. 1.) írt levele. Bod id. kézírati művében III. könyv. Páriz. 4. §.

2 Haeser, Geschichte d. Med. II. 3. Bearb. 127. l.

3 Művein neve után rendesen kiteszi e czímét.

orvos vendége. Ez idő egy részét bonczolással, melyet többnyire állati hullán végzett, töltötte el.[1] Itt kifogyott az útiköltségből s addig nem is hagyta el Schaffhausent, míg új ismerősei pénzt nem raktak össze számára.

Az útat Bécsig részint gyalog, részint hajón tette meg; hol magánosan, hol vándorló mesterlegények társaságában. Bécsben már magyarokkal is találkozott, kalmárokkal, tősgyökeres debreczeni civisekkel: ezek között az ifjú Dobozival, talán épen a biró fiával.[2] Négy napot töltött itt s ez alatt látta a császárt is, midőn nejével és Eleonora anyacsászárnővel a jezsuiták collegiumát látogatta meg.

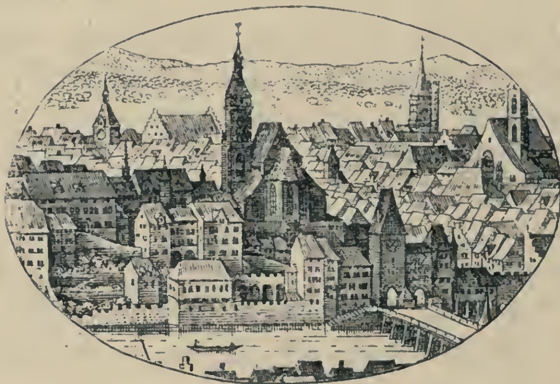
Bécsben egy «landkocsi»-ra ült s egy darabig ezen folytatta útját. Járt Budán és Pesten, ez utóbbi helyen egy pribéknél töltve az éjet, de úgy látszik, nem nagyon jól érezhette itt magát, mert mihelyt megvirradt, sietett ki belőle Debreczen felé, melynek magyaros vendégszeretete aztán két hónapig feledtette vele útja eddigi fáradalmait és végczélját.[3] Az út hátralevő részét innen minden nagyobb megszakítás nélkül tette meg s negyedfélévi távollét után okt. 25-én végre megérkezett Kolozsvárra «az holott — írja az öröm leplezetlen érzésével — Isten jóvoltábul anyám asszonyt a hugom aszszonnal edgyütt jó egészségben találtam».

1 Naplójában említi, hogy kutyát, macskát, sündisznót, juhot, stb. bonczolt. Sőt Wepfer doktorral együtt ők is beleestek a vivisectio bűnébe, elevenen bonczolván föl két rókát. V. ö. BAAS: Die geschichtliche Entwicklung d. ärztlichen Standes. (Berlin, 1896.) 245. Szörnyszülöttet is bonczoltak. V ö. id. mű, 246. l.

2 SZŰCS I. Debreczen város tört. II. (Debreczen, 1872.) 536. lap.

3 Magyarországi útazásáról Heidegger Henrikhez írt levelét (Debreczen, 1676 decz. 12.) közli BOD id. kézírata III. könyv. Páriz. 7. §. Egy Heidegerhez és Svicerhez Nagy-Enyedről 1676 nov. 5-én írt levelét közli ZSILINSZKY: Sárospataki Füzetek 1866. évf. 676—78. ll. Páriznak a nagy-Enyedi collegium könyvtárában még 1800-ban megvoltak levelei «Cinnus Papianus, Próf. Páriz Pápai Ferentznek Levelezései» czimen; ugyanitt volt egy másik gyűjtemény is: «Basiliai Professor Hoffmannak levelei II. Apaffi Mihály Fejedelem, és Prof. Páriz Pápaihoz. 1684—1699.» BENKŐ: Parnassusi időtöltés, 1796 VII. (1800) 38., 39. lap. Mindezek, úgy látszik, Nagy-Enyed pusztulásakor 1849-ben tűz martalékaivá lettek. Teleki Sándorhoz írt levelei a Teleki-levéltárban őriztetnek.

Ezzel véget ért a tanulói pálya s az ifjú — huszonhat éves — orvos, ki külföldön mindazon ismereteket megszerezte, a melyeket e kor egyetemi oktatási rendszere a tanulóktól megkivánt, mielőtt az életbe kibocsátotta volna őket: elméleti ismeretekkel gazdagon s nem minden gyakorlati jártasság nélkül, az egyéni kiválóságnak is számos jelét adva, megérkezett hazájába. Szivében immár ellenállhatlanná nőtt a vágy, hogy ismereteit és tapasztalatait honfitársai boldogítására fordíthassa.

71. BASEL A XVII. SZÁZADBAN.

HARMADIK KÖNYV.

A TUDÓS PROFESSZOR.

71. A NAGY-ENYEDI COLLEGIUM.

I.

Az orvosi rend működési köre a tizenhetedik században nálunk épen úgy, mint külföldön[1] a műveltség és képzettség nagyon különböző fokán álló emberek között oszlott meg. Egy részét a «borbélyok»[2] foglalták le: az ő feladatuk volt az érvágás és a különféle sebészeti műtétek végzése. Hívatásukat mint mesterséget, más mesteremberek példája szerint, czéhekbe állva gyakorolták.[3] Voltak vándor-borbélyok is, kik városról városra járva, különösen vásárok alkalmával kerestek patienseket; kuruzslók, kik valamely általuk felfedezett gyógyszerrel házaltak, mely rendesen egyetemes hatással bírt, minden betegség ellen hasz-

1 Baas: Die geschichtliche Entwicklung d. ärztlichen Standes. (Berlin 1896.) 239. kk. ll.

2 A chirurgus magyar neve.

3 A budai chirurgusok vagy borbélyok 1703. nov. 14. megerősített német s a debreczeniek 1735. decz. 30-án megerősített magyar nyelvű czéhszabályait közli Linzbauer: Codex sanitario-medic. Hungariæ, tom. II. (Buda, 1852—6.) 382—5. ll. és II. 55—61. ll. Ezeknél régibb a lévai borbélyok czéhszabálya magyar nyelven, melynek hiteles másolata a budapesti egyetemi könyvtárban van.

nált; ezek sem hiányozhattak nagyobb vásárokról. Mesterségüket nagy reklámmal űzték s gyógyszerükhöz olykor a használati utasítást ki is nyomatták.[1] Általában kevés volt azok száma, kik valamely egyetemen szerezték orvosi ismereteiket s azután egészen ennek szentelték volna magukat; ilyeneket többnyire csak egyes nagyobb városokban találunk;[2] rendesen a város költségén tanultak s a város hívta meg és fizette őket; olykor külföldi, sorstól hányatott orvosok is elvetődtek hozzánk s itt a főúri vagy fejedelmi udvarokban vonták meg magukat, mint házi orvosok.[3]

Ezeken kivül külföldi egyetemen tanuló ifjaink közül többen szaktudományuk mellett orvosi tudományokat is szorgalmasan hallgattak[4] s hazajövet mint tanárok vagy papok mellékesen gyógyítással is foglalkoztak.[5]

Párizunk egyetemi tanulásának iránya olyan volt, mintha kizárólag az orvosi tudományra készült volna, ebből következtetve neki városi orvosnak kellett volna lenni, de a körülmények őt is olyan életpályára utalták, a hol gyógyítással csak mellékesen foglalkozhatott. Pedig az alkalom az előbbire is önként kinálkozott volna. Midőn külföldről hazajövet Debreczenben időzött, erővel ott akarták marasztani városi orvosnak;[6] Enyeden is, hová Kolozsvárról rán-

1 Pl. Hoffmann Illyés seb- és szemgyógyítótól: «Az Electuariumnak, az az a Terjeknek hasznarol» cz. hírdetése, melyet egy könyvtáblában Fraknói V. fedezett föl. M. Könyvszemle 1878. 293.—4. ll.

2 Demkó: A magyar orvosi rend története 283—7. ll. Ugyanitt l. az orvosi családokat, melyekben e tiszt apáról fiúra szállt.

3 Pl. Blandrata György.

4 A Nadányi Mihály instructója is ezt mondja, noha az ő fia nem orvosnak készült: «Az Anatomica professiokra, mikor anatomizálnak diligenter reá járj, Bartholinust megszerezd, a Lejdai editiót, abbul ad situm partium earundemque functiones a professore applicatus megtanuld, mert sem egessegedre egyébként gondot nem viselhecz, sem jó philosophus nem lehetsz.» Révész-féle Figyelmező 1878. 489. l. (Géresi közleménye.)

5 L. Sellyei Balog István levelét Teleki Mihályhoz (1663. szept. 8.) a Prot. Közlöny 1888. évf. 223. l.

6 Vitæ cursus Irodalomtört. Közl. II. 510. A fia által írt életrajz szerint elég fényes évi fizetéssel többször hívták rendes városi orvosnak. Miscell. Tigurina II. Th. II. Ausg. (Zürich 1723.) 188. l.

dult le, «becsülettel» marasztotta volna a vármegye főbírája, a számvevőség és város hadnagya, de kitért e meghívások elől; úgy látszik, hogy legalább egy ideig hívatal nélkül, mint gyakorló orvos akart szerencsét próbálni, ezért nem vállalta sem egyiket, sem másikat. Pedig Debreczenhez nem sokára családi kötelékek is fűzték, egy itt lakó nemes embernek borosjenei Zöldi Istvánnak leányát, «Katót», vevén el feleségül.[1]

Misztótfalusi Kis írja, hogy ha egy orvos valahol letelepszik, míg «ki nem híresíti», hogy a nyavalyákhoz ért, addig senki sem keresi meg orvoslás végett.[2] Páriznak, úgy látszik, nem volt szüksége ilyen reklámra, e nélkül is csakhamar keresett orvos lett.[3] Enyed és a brassómegyei Földvár, hol magának egy kis földbirtokot szerzett, volt rendes tartózkodási helye; itt keresték föl a betegek orvosi tanácsért, vagy innen vitették magukhoz. Sajnálni lehet, hogy Naplójában nem örökítette meg, hogy ez idő alatt kiket és milyen betegségben gyógyított. A korábbi időből a Petrőczi István nevét ismerjük betegei közül, a ki Biharra magához vitette.[4]

Enyedi tartózkodása alatt nyert Páriz megbízást arra, hogy a collegium épületében gyógyszertárt, vagy a mint ekkor nevezték «patikaszerszámos bolt»-ot rendezzen be[5] s itt kapta az Apafiné, Bornemisza Anna és Teleki Mihály meghívását az udvari orvosi tisztre.

1 Páriz ezután még kétszer nősült. Második neje Székhalmi András kapitiha leánya, harmadik Nyiró Judit volt. Talán felesleges is említenünk, hogy Páriznak Pietrosával szőtt szerelmi viszonya, ki őt hazájába is elkisérte, alaptalan. E mondát ketten is feldolgozták: PAULIKOVICS LAJOS: «Rajzok a hajdankorból» I. kötet. (Pest 1855.)cz. művében. 214—276. ll.: «Pietroza. Deákkalandok» s egy részét újabban GYALUI FARKAS «Az utolsó szó» czímű egyfelvonásos vígjátékában, mely a «Budapesti Hirlap» 1898. évi karácsonyi számában jelent meg.

2 Mentség 17. l.

3 Justissima Adorea. 1717. Az életrajzi részt közölte belőle gr. KEMÉNY J. Tört. és irod. kalászatok. (Pest. 1861.) 251—254. ll.

4 Vitæ cursus. Ir. K. II. 510.

5 Vitæ cursus Ir. Közl. II. 511. E helyet csak úgy értelmezhetjük, hogy az iskola számára rendezett be gyógyszertárt.

A tudományába vetett bizalom e nyilvánulásait követte az enyedi collegium gondnokainak[1] választása, az ujonnan szervezett negyedik tanári állásra. E tanszékkel ez idő szerint a görög nyelv és erkölcstan tanítását kötötték egybe[2] s az iskola két tanára, talán mert nem tartottak egy orvost ezek tanítására alkalmasnak,[3] talán mert a negyedik tanszék

72. FÖLDVÁR.

szervezése nem volt kedvük szerint:[4] mindent elkövetett annak megakadályozására, hogy Páriz tanszékét elfoglalja.

Ez a választás 1678-ban történt s Páriz még a követ-

1 Bethlen Miklós és Macskási Boldizsár.

2 Nagy-Enyeden, az 1671-ik évi gondnoki utasítás szerint, három tanár volt, a kiknek tantárgyai így voltak beosztva: 1. theologiæ professor, 2. philosphiæ naturalis et historiarum pr., 3. logicæ et philologiæ professor. Dési Márton tanította az elsőt, Csernátoni Pál a másodikat, Nadányi János a harmadikat. Prot. Közl. 1886. 64—65. ll. De e beosztáson többször változtattak

3 Mily jól tudott Páriz görögül, eléggé mutatja a Békés-Horváthi János halálára írt görög verse. Megj. költeményeivel együtt: Basel 1674.

4 «Mikor *negyedik* professornak behozták ő kegyelmét, akkor is contradicaltak.» Az enyedi tanulók panasza Telekihez. Marosvásárhelyi Teleki-levéltár. 2357. sz. a.

kező évben sem volt tényleg tanár s csak 1680. évben január havában iktattatta végre be az egyik gondnok, Bethlen Miklós. Tofeus püspök fellépésére volt szükség, hogy a választás érvényesüljön, de így is előbb változtatni kellett a tantárgyak beosztásán s a két tanár annyit csakugyan kieszközölt, hogy Párizra az erkölcstan helyett a physika tanítását bízták.[1] De ez csak kezdetben volt így. Később az általános és részleges physika mellett tantárgyai között találjuk nemcsak a metaphysikát, hanem az Apostolok cselekedeteinek bírálati fejtegetését, sőt a Rómabeliekhez írt levél magyarázatát is.[2]

73. GYÓGYSZERTÁR BELSEJE A XVII. SZÁZADBAN.

Páriz a tanári állás elfoglalása után az orvosi gyakorlatot sem hagyta abba, sőt most még keresettebb orvos lett, úgy, hogy e miatt a tanítást is sokszor félbe kellett szakítania. Különösen a betegeskedő fejedelemasszony szorult sokszor rá segítségére. Különben is féltékeny gonddal őrizte egészségét s férje egyízben nyolcz boszorkányt záratott tömlöczházba, kikre az a gyanu esett, hogy megígézték.[3] Volt ugyan «patikaládá»-jában is mindenféle gyógyszer: kénkő, csukafog, török balzsam, emberkoponya pora, szarvas szarvának a pora, szarvas szíve, márcziusi nyúlszem, Ábel

1 A görög nyelvet azért ezután is tanította s a «Justissima adorea» szerint magyarázta Homerost, Pindarost, Hesiodost. (M. N. Múz.)

2 Vitæ cursus. Irod. Közl. II. 513.

3 Szilágyi: Erd. Orsz. Eml. 18. köt. 28. és 310. ll. Vass Gy. és L. Naplói 38. l.

vére, sárkányvíz stb.,[1] de ezek gyógyhatásában nem bízott eléggé s házi orvosa Páriz tanácsait is óhajtotta hallani, a ki hónapokat töltött mellette most Gyula-Fehérváron, majd Fogarason.[2]

A fejedelemasszony halála után a fejedelemnek volt szüksége tanácsaira. Az elhunyt, míg élt, az Apafi-háznak éltető lelke volt; maga ügyelt föl a gazdaságra, az udvarra és cselédségre; nélküle a fejedelemnek az se maradt volna, a mit egyék,[3] eltékozolta vagy elajándékozta volna.

74. BORNEMISZA ANNA NÉVALÁÍRÁSA.

Halálát[4] nem is élte soká túl. Azon való töprengésében, hogy ő már öreg s felesége elhunyta miatt fia is nevelés nélkül marad s házára pusztulás vár, buskomorságba esett. Hat hétig nem szólt senkihez, nem akart enni, hanem sóhajtozva járt fel s alá palotájában. Hiába vígasztalták. Végre lassanként az által tért magához, hogy az urak mindennap vittek neki egy zacskó pénzt, mindig mást-mást nevezve meg küldőül. «Kegyelmes uram — úgymond — ezt a pénzt most hozta Apor István a harminczadokról; ezt a pénzt a sóaknából hozatta Inczédi Pál, ezt a pénzt ez s amaz udvarbíró küldötte; mit búsul Nagyságod, mikor elég pénze vagyon?» Így tért lassanként magához.[5]

1 Thallóczy L.: I. Apafi Mihály udvara. Századok 1878. 521. l.

2 Vitæ cursus. Irod. Közl. II. 512. 514. l. V. ö. Nadányihoz írt levelével, mely szerint egyfolytában 13 hétig «continuuskodott» a fejedelemasszony mellett. (Teleki-levéltár 2324. sz. a.)

3 Cserei M. megjegyzése. Hist. 196.

4 1688 aug. 27.

5 Cserei, Hist. 195.

Ez idő alatt Páriz állandóan a fejedelem mellett volt Balásfalván s bizonyára az ő tanácsára alkalmazta a környezet a fentemlített és sikerre vezető gyógymódot.[1]

II.

A fejedelmi udvarban forgolódása s a fejedelem családjához való ragaszkodás és tisztelet ihlette Páriz tollát több *latin költemény* írására.

Elegiában siratta meg a fejedelemasszony elhunytát, majd a bánatát sokáig elviselni nem tudó fejedelmet, a ki felesége után elköltözött, mert «nem élhettek egymás nélkül»[2] és öröméneket zengett egy *Carmen seculare* czímet viselő s Horatius hasonló czímű költeményét versalak és tartalom tekintetében is utánzó költeményben II. Apafi Mihálynak, Erdély tizennegyedik «orthodox (= református) fejedelmének»;[3] s ugyancsak «ő nagyságának kíván boldog regnálást» abból az alkalomból, hogy a török szultántól

CARMEN SECULARE,
Seculô Decimo-Sextô
DEI Gratiâ
Sub tredecim continuis
TRANSYLVANIÆ
Principibus Orthodoxis
Decurrente & jam Exeunte
Dictum
Decimo-Quarto
MICHAELI APAFI
Secundo
Communibus Regni Procerum Votis
Electo Transylvaniæ Princip, Partium
Regni Hungariæ Domino & Siculorum
Comiti.
à Subjectissimo Cliente
F. P. P.
ENYEDINI.

75. PÁRIZ «CARMEN SECULARE» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

1 Vitæ cursus. Ir. Közl. II. 514. 515. Páriz e szerint az 1688. 1689. és 1690. év nagy részét a fejedelem körében töltötte.

2 «Soliloquium emortuale» cz. költeményben.

3 Mind e költemények együtt «*Tristium levamina impetrata a Musis suppetitias venientibus*» (Kolozsvár 1694.) czímen jelentek meg. A «*Carmen seculare*» külön előbb is megjelent. Megjelenési idejét Szabó K. (Régi M. K. II. 1485. sz. a.) egy kézírati bejegyzés alapján 1681. évre

hozott fejedelmi jelvények (1674) ünnepélyesen átadattak neki.*

Ez alkalmi jellegű latin verseknél sokkal becsesebbek magyar nyelven írott alkalmi művei: két *halotti emlékversezete* és egy *lakodalmi költeménye.*

TRISTIUM LEVAMINA
impetrata
A Muſis ſuppetias venientibus,
& directa
ad
expreſſum earundem Natum
CELSISSIMUM
MICHAELEM APAFI II.
DEI gratiâ Electum Tranſylvaniæ
PRINCIPEM, &c.
per
Humillimum Proxenetam
FRANCISCUM PARIZ PÁPAI
M. D *& in alma Enyedina* P. P.
Opere & Veritate.

CLAUDIOPOLI,
Ex Officina NICOLAI KIS M. TÓTFALUSI.
Anno M. DC. XCIV.

76. PÁRIZ «TRISTIUM LEVAMINA» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

A protestáns főúri temetések nagy fényűzéssel mentek végbe. Nem hiába volt rendes elnevezésük «temetési pompa». Többnyire két gyászünnepélyt tartottak, egyet a koporsóba tételkor, másikat egy vagy két hónap mulva a temetéskor vagy sírbahelyezés alkalmával. A temetés fényűzése különösen az egyházi szónoklatokban ormolt. Két-három, sőt öt-hat vagy még több pap is tartott beszédet; volt magyar és latin szónoklat, képviselve volt mind a vers, mind a próza. A verses forma rendesen a búcsúztatónak volt fentartva, melyben a pap, vagy iskolarektor, vagy valamely deák a meghalt nevében elbúcsúzott a rokonoktól, barátoktól és ismerősöktől. Természetesen költői szem-

teszi. Ugyanitt függelékül Páriznak több epigrammája is van XIV. Lajosról, Magyarország czímeréről, Páris városáról stb. latin sírverse van a Bod «Hungarus Tymbaules» cz. kiadványában.

* Vass Gy. és L. Naplói 38—42. ll.

Megjelent a «*Plausus festivus*» (Kol. 1684.) cz. kiadványban. A másik versíró Dési Márton. Ugyanitt Páriznak egy másik verse is van: «Az deák verseknek magyar summája» czímen.

pontból nincs ezeknek értékük, de érdekesek hangjuk közvetlensége és becses korrajzi adataik miatt és azon tulajdonságaiknál fogva, hogy sokszor sikerült jellemrajzot nyujtanak az elhunytról s hű képet környezetéről.

Pápai Páriznak «*Igazság koronája*» czímű versezete, melyet Bethlen Elek «fenmaradandó nagy emlékezetére» írt, noha nem a temetésen, hanem csak a nagy-enyedi tanárok és tanulóifjúság szűkebb körében mondták el vagy olvasták föl,* alakra és gondolatmenetre nézve követi a rendes schemát, de a szerző önálló gondolkozásának sokféle nyilvánulásaival. Itt is megvan az életrajz, az elhunyt érdemeinek méltatása, valamint a búcsúztatás is, de mindez a megszemélyesített «Isteni Dekretum»** szájába adva; szó van benne a kortársakról is, de nem a hízelgés, hanem a dorgálás hangján.

Kegyességgel, Betsülettel, közönséges Munkával
érdemlett
IGASSAG KORONAJA
Mellyet
A' mindent tudó és azó idejében jól véghez
vivo szabados és bölts
ISTENI TANATS
A regi Uri Nemzettel fenlő és azt Virtusokkal nyomozó 's illendö élettel ékesgeto Nagy
HAZA FIANAK
MÉLTOSÁGOS
BETHLEN ELEK
URNAK,
Koronas Kiralyunk ő Felsége Erdelyi Guberniuma Belso Tanáts Ur Hivének, Belsö Szólnok Vármegye Fö Ispánnyának és Erdély Orszaga Törvényes Felsö Táblaja
PRÆSIDENSÉNEK Fejébe tött
1696 Eszt. Sz. Andras Havának 3 Napján.
Melly-is azon Méltóságos Urnak érdemlett fenn maradandó nagy Emlekezetire Magyar Versekben közönségessé tetetett
A' NAGY-ENYEDI Collegiumban.

KOLOSVÁRATT
Nyomtattatott M. TÓTFALUSI K. MIKLÓS által.

77. PÁRIZ «IGAZSÁG KORONÁJA» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

A jelen szemlélete hazafias aggodalommal és fájdalommal töltötte el a jobb lelkeket s kétségbeeséssel a jövő iránt. Szomorú látványt nyujtott ekkor az ország képe. Politikai önállóságának sírja szélén állott s a vezető férfiak-

* Maga a czím mondja ezt.
** A m. végzés.

ban nem volt meg az erő és akarat, hogy visszarántsák a lejtőn lefelé gyorsan haladó nemzetet. Megvolt ugyan az önállóság és szabadságnak látszata: egyik országgyűlés a másikat követte, melyeken törvényt törvény után hoztak, a nélkül, hogy Bécsnek az alkotmány elkobzására irányzott öntudatos politikáját felismerték s erélyesen ellene állottak volna, vagy a nép inségét enyhíteni igyekeztek volna. Nagyon rájuk illett a jellemzés, melyet a Páriz «Mennyei Dekretoma» adott róluk:

Nincsen állandóság semmi-is rendedben,
Nincs semmi szeretet fö-fö emberidben.
— — — — — — — — — —
Öszve-gyültök ; szolgál de kiki magának,
Közönséges haszna nincs benne hazának,
Törvényeket irtok, de melyek használnak
Egynéhánytok magok fel-tött szándékának.
— — — — — — — — — —
Gyülés után gyülést, különösen tésztek,
Ott egymásra törtök, szakadoztok, vesztek.

A mit az egykorú írók* a főurak czímkórságáról s a «giz-gaz grófocskákról és a dirib-darab grófokról» beszélnek, a kik gomba módra szaporodtak Erdélyben, nem kerülte el Páriz figyelmét sem, a ki azt szintén nem hagyta szó nélkül:

«Sok titulus csúsz-bé egyik mástól láttya,
— — — — — — — — — —
A régi eleink ezt nem vásárolták,
Hanem kinek-kinek virtusaért adták,
Ember-fő s kopia-darabbal czifrázták,
Nem ülő helyekben s meleg házban várták.

De nemcsak a bűnről rántja le a leplet, hanem esengve kéri nemzetét a szívén rágódó betegségnek orvoslására is, míg nem késő. Erre nézve jó tanácsokkal szolgál s orvosságot is ajánl:

* Bethlen Miklós Cserei, Apor stb.

Tanulj példáidon Erdély s ébredgyél-fel,
Hoszszas szunnyadásból szemeidet nyisd-fel,
— — — — — — — — — —
Tanulj jobb nemzettől, vedd rendbe magadat,
— — — — — — — — — —
Kösd-öszve, hogy el-ne törjék, nyilaidat,
Melyet külön minden szegdelhet és ronthat.

E hazafias érzés, a haza jövőjéről való aggódás őszinte nyilvánulása fölibe emeli e művet a hasonló tárgyú irodalmi termékeknek, melyek nagy részt nem élték túl az alkalmat, a melyre készültek.

Mint Bethlen Eleket, 1702-ben elsiratta Páriz Misztótfalusi Kis Miklóst is, a kivel még nagy-enyedi deákkorában kötött barátságot, a kit ő buzdított a könyvnyomtatói pálya választására s a kinek élete fogytáig, — akkor is, midőn csaknem mindenki elfordult tőle, legbensőbb barátja maradt. Kevesen értették meg e kor jámbor enthusiastáját. Páriz e kevesek közé tartozott s a mint életében mindig becsülte, holta után is mindkettőjükhöz méltóan rótta le baráti tartozását.

Az emlékezetére írott verseknek «*Életnek könyve*» czímet adott, mely elnevezés már magában is elismerést fejez ki, mivel a biblia szerint az igaz emberek neve van egy ily czímű könyvbe beírva.

E versek, melyek nyomtatásban is megjelentek,* Páriz legérdekesebb munkája. Az írás történetével kezdi s azután vázlatosan megismertet a könyvnyomtatás külföldi és hazai történetével, röviden elmondva mindazt, a mit erről ekkor tudni lehetett. E bevezetés után, mely az egésznek több mint felerészét foglalja el, tér át Misztótfalusi Kis működésének ismertetésére és méltatására, melyre senki sem volt hívatottabb nála.

* Bod említi, hogy «mind kéz-irásban, mind nyomtatásban kezemben akadván.» E kiadás elveszett. Szabó Károlynál (R. M. K. I. 1653. sz.) hibásan áll ‚Életnek *képe*' ‚Életnek *könyve*' helyett. V. ö. 185. lap 5. jegyzet.

A tudomány mai állása szerint e bevezető szemle felületesnek látszik ugyan, a hazai könyvnyomtatásról szóló része pedig hiányos és tévedéstől sem ment,* de így is figyelemre méltó az, mint első úttörő kisérlet s mint Párizunk fogékony szellemének s művelődésünk minden számot tevő tényezője iránt való komoly érdeklődésének bizonysága.

A következő évben írta lakodalmi költeményét a Teleki Sándor esküvőjére. A főúri lakodalmak fénye és pompája sokszor országra szóló volt. Az ország minden részének előkelősége, sőt olykor egyik-másik külföldi fejedelem is képviselve volt egy ilyen ünnepélyen, innen minden kigondolható pompa a gazdagság és hatalom szemléltetésére. A pompa teljességéhez megkívántatott a költő-ismerős verses gratulatiója. Az ifjú házaspárt mindenféle jó tanácsokkal ellátva kellett rábocsátani az élet útjára. E korban még, épen úgy mint korábban, midőn költészetünket a didaxis uralta, különben is rendkivül szívesen választották költőink énektárgyul a házasságot.

Elmélkedtek annak szentségéről, satyrikus képet rajzoltak a «gonosz asszonyemberekről», az uralomra vágyó feleségről s a gyáva férjről, ki eltűri, hogy «Simon-biró hajtsa a lovat». Ennél is szívesebben egy bibliai történetben mutatták be a jó és rossz házasságot, közbe-közbe kitérésül vagy pedig végül a történetből kivont tanulságul adva sokféle jó tanácsokat. Nem azért választották e czélra formául az elbeszélést, tárgyul pedig a bibliai történetet, mintha attól féltek volna, hogy a nélkül szárazak, vagy rövidek lettek volna, óh, ha tanítani vagy leczkéztetni kellett, mindig bőbeszédű volt e kor költőinek ajka, hanem mivel nem szabadult még föl költészetünk a biblia nyüge alól és mert így a példa visszautasíthatatlan volt akkor is,

* Ezeknek egy részét már Bod is észrevette, a ki nagybecsű jegyzetekkel ellátva, újra kiadta. Pl. első magyarországi könyvnyomdának a *pozsonyit* mondja.

ha a költő feldolgozása fogyatékos volt, vagy az elbeszélt történet lélektani valószínűsége nem volt szembeöltő.

A példaszerű házasságot különösen Tóbiás és Izsák patriarcha történetébe szerették feltüntetni. Az elsőről három történet is maradt fent: Dézsi Andrástól, Székely Balázstól és Munkácsi Jánostól.[1]

A másodikat már Batizi András megénekelte.[2] Nyomdokaiba lépett Pápai Páriz Ferencz.

Gróf Teleki Sándor 1703 márcz. 6-án tartotta lakodalmát Bethlen Juliával, Bethlen Miklós leányával. Mindkettőnek, apósnak és vőnek nagy érdemei voltak a református egyházzal és iskolával szemben, mindkettő tevékeny gondnoka volt a nagy-enyedi collegiumnak, hogy maradhattak volna el tehát jó kívánataikkal a tanárok. Gyula-Fehérvár[3] és Nagy-Enyed versenyezve siettek üdvözlő verseikkel a lakodalomra. Nagy-Enyed hívatalos költője ekkortájt Páriz volt, a gyors tollú iró, a kinek talentuma volt a versírásra s verselt magyarul, latinul, sőt görögül is.[4]

ÁBRAHÁM PÁTRIÁRKA'
FIA
I S Á K
És BÁTHUEL' Leánya,
R E B E K A
Házaſságok' Alkalmatoſságával lett
BESZÉLGETÉS
Mellyet
A' Méltóságos Ur Erdélyi Fö-Cancellarius
GROF
BELHLEN MIKLÓS Uram
És Szerelmes Házas-Társa Gróf
RHÉDEI JULIA Aſzſzony
Méltóságos Háza' Öröme Napjára,
Mellyen
A' Méltóságos GROF URFI
Széki TELEKI SÁNDOR *Uranak*
És Méltosagos GROF KIS-ASZSZONY
BETHLEN JULIA
Iſten' Rendeléſe ſzerént-valo Házaſsági öſzveskeléſek végbez-vitetni fog, köteles jó indúlatból, tiſztesseges és oktató Mulatságra. Magyar Verſekben ki-adott, és a' meg-nevezett Méltóságoknak alázatoson ajánlott
a' Nagy Enyedi Kollégiumból,
1703-ban P. P. F.

M. Vásárh. Nyomtt. 1794. Eſztend.

78. PÁRIZ «ISÁK ÉS REBEKA HÁZASSÁGA» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

1 A két első művét kiadta Sziládу Áron: Régi m. költők tára, II. 325—333. ll. és v. 58—70. ll.

2 Szilády id. m. II. 113—124. ll.

3 A gyula-fehérvári iskola «Corona nuptialis»-a megjelent Kol. 1703. L. Szabó K. R. M. K. I. 1669. sz. a.

4 Justissima adorea. 1717 8. számozatlan lap. Egy görög versét l. a «Plausus festivus (Basel 1674.)» cz alkalmi kiadványban.

Miként Batizi, ő is a Mózes első könyvében foglalt elbeszélést választotta költői tárgyul s úgy alkalmazta a «méltóságos grófurfira és grófkisasszonyra». Csakhogy ő egészen másképen fogta föl feladatát, mint Batizi.

Az említett bibliai fejezet leírja, hogy Ábrahám elküldte szolgáját Eliézert, hogy menjen el s messzeföldön visszamaradt rokonai közül válasszon feleséget nagykorú fiának. Eliézer minden keresés nélkül reá talál egy kútnál Rebekára, kire e feltétel illett; menten nőül is kérte «úrfija» számára. A szülők pedig mit tehettek volna mást, minden vonakodás nélkül, sőt örömmel útnak indították leányukat. Ez röviden az idyllikus történet, a mint a biblia vagy Batizi elbeszéli. A háztűznéző útnak nincs semmi akadálya, nem fordul elő semmi nevezetes esemény, a mi változatosságot, bonyodalmat okozna s ez által az érdeklődést fokozná.

Páriz érezte, hogy így nagyon száraz lenne tárgya, azért egészen szabadon bánt el vele. Kibővítette az elbeszélést s új alakokat is léptetett föl benne: Eliézer és Lábán — a Rebeka testvére — mellé egy-egy inast: Dumát és Dirsát, Rebekához egy cselédet: Paradaliskát adott s hosszú párbeszédeket és moralis elmélkedéseket tartat velük.

Az elbeszélés tárgya tizenöt beszélgetésben és egy karénekben van kimerítve. Az elsőben Eliézer, a mindenes szolga, mielőtt útra kelne, gazdájával megvitatja, hogy milyen a példaszerű férj és feleség, mik a boldog házasság kellékei? Egy másik — úgy mondjuk — jelenetben ugyanezt a themát Izsákkal hányja-veti meg Ábrahám s közben egy monologban Ábrahám a jó szolga tulajdonságait sorolja föl.

Nem mondhatnók, hogy szerző híven eltalálta volna a bibliai kor gondolatvilágát. Miként egyik-másik régi festői iskola az egyház szentjeit a korabeli németalföldi vagy olasz nemzeti viseletben ábrázolta, úgy e bibliai alakok

is hús és vér szerint tősgyökeres erdélyi emberek, idegen földön járnak, idegen a nevük is, de erdélyi fővel gondolkoznak. Ilyen észjárás nyilvánul az öreg Ábrahám, ilyen bizalmas szolgája és a többiek beszédeiben. Mindjárt ott, a hol Eliézer megrója a «mezítelen szájú, éretlen» férjet:

Dolgot is nem talál az illy ifjú gazda,
Rá járnak baráti, a' bort a'dig iszsza,
El-köszvényesedik, gyengül keze, lába,
Bénaságra fordúl régi friss ugrása.

és túlfiatal asszonyt, ki tizennégy esztendős gyenge leánykorban megy férjhez:

Más felöll az asszonyt vén szülék kisérik
Öltöztetik, féltik, termetét dicsérik,
— — — — — — — — —
Csak elcsenevéznek idő előtt ezek,
Gondját sem viselik, ha leszsz gyermekeknek,
Magok is gyermekek lévén s éretlenek.

Szintén csak az erdélyi főúri nevelési rendszerre illenek Ábrahám e szavai:

Nagy urak gyermekit látom mint nevelik,
Agár, kantár, pohár csak a mihez szokik.
Tudós ember nállok vagyon utálatban,
— — — — — — — — — —
Papot látánk, még azt mondják csúfságokban,
Nem lészen szerencsénk ma a vadászatban.
Boldog Isten! hát ha ördögöt látnának . .

Hogy a rossz szolgáról adott leírását Ábrahámnak ne is említsük, a kinek

Ki nem esik soha kezéből a pipa,
Mint a győri kapu olly füstös a szája.

A következő jelenetben Eliézer maga beszéli el útját, egész addig, míg este felé elérkezett Káránba, a Rebeka szülőföldére. Itt változik a nézőtér s a másik jelenet már Béthuel házában kezdődik. A konyhában szorgos munkába

sürögve-forogva találunk egy «fejér, piros arczú, szép termetű leányt, a mint épen a vacsorát készíti, hogy azután vizet meríteni menjen. De előbb ellátja cselédjét, Paradaliskát mindenféle jó tanácscsal, hogyan süsse a borjúczimert s hogyan főzze a parét, a répát s a kövér berbécset s hogy meg ne szárassza a pogácsát. Rebeka szerepének folytatása, — mert ő volt az a jó gazdasszony — a kútnál játszódik le, midőn megitatja Eliézer tevéit, a mi által legelőször is annak rest szolgája, Duma csudálatát és dicséretét érdemeli ki. De Eliézer is el van ragadtatva. Eszébe jutnak szülőfölde leányai s nagy különbséget vesz észre közöttük. Azok korántsem ilyenek:

Kik kicsinységektől kényeztetve nőnek,
Kenődnek, fenődnek és tejben ferednek,
Minden gondjok csak, hogy bőrökkel tessenek.
Tánczosok, kártyások ; de nem kell a gu'saly,
Minden fonásokból nem telnék egy ing-aly.

Az elbeszélés többi része egy erdélyi leánykérést juttat eszünkbe. Rebeka természetesen tisztességtudóan szülei házához vezeti az idegeneket, a hol testvére: Lábán fogadja őket, egyszersmind lelkére kötve hugának, hogy jó vacsorát készítsen. Lábán utasítását legelőször Eliézer szolgája hallja meg, a ki jóelőre örül a pusztai száraz füge és sajt után a káráni konyhának, méginkább pedig a bornak. Ez alatt a leány szülei is megtudják, hogy vendégek érkeztek s találgatják, hogy mi okon jöhettek ily messze? Míg egymással erről tanakodnak, a vacsora is elkészül s ez időre hagyják kíváncsiságuk kielégítését. Lábán bemutatja Eliézert szüleinek; az apa átveszi a házi gazda szerepét s rendkivül szívesen fogadja vendégét:

Mosdjál kedves vendég és ülj ide mellém ;
Lelkedet lelkembe, ha lehetne venném,
Magad viselését én úgy meg-szeretém,
Mihelyt leg-először szemem reád vetém.

Eliézer, kinek lelkére mázsás teher gyanánt nehezedett a hazulról hozott megbízás, enni sem tud addig, míg meg nem szabadúl tőle, s mindenekelőtt elmondja, mi járatban van. A szülők természetesen nagy örömmel hallgatják végig s azonnal hívatják leányukat s a forma kedvéért őt is megkérdezik. Ellenmondásról, nem tetszésről szó se lehet: tehát ez is örül a váratlan szerencsének. Menten megtörténik az eljegyzés s megtartják a kézfogói vendégséget. A leánykérő ül első helyen, a menyasszony ül mellette. Vidám beszélgetés és kölcsönös bókok között foly a lakoma, midőn a szomszéd asztaltól élénk vitatkozás zaja üti meg fülöket. Mindnyájan elcsendesednek s meghallgatják a két szolga — Duma és Dirsa — párbeszédét a házasságról és a válási okokról. Eliézer mindenre figyelmes s a mint ezt észreveszi, megköszöni a vendégszeretetet s felkel az asztaltól, a mi a két szolgának sehogy sem tetszik. Reggel már korán költögeti Eliézer mámoros szolgáit, kiknek a felkelés s az útra készülődés nagyon nehezükre esik. Eliézer gondolatban már Izsáknál és Ábrahámnál van s hasztalan akarják marasztani. Felkészítik tehát Rebekát is az útra, tevékre rakják hozományát, megáldják s elbúcsúzva tőle, útnak eresztik. Eliézer nem ok nélkül siettette az indulást, Ábrahám és különösen Izsák már nagyon türelmetlenűl várták menyasszonyt, a ki végre mindnyájuk örömére és megelégedésére megérkezik.

Végül a chorus az elbeszélés erkölcsi vonatkozásait alkalmazza az új házaspárra: gr. Teleki Sándorra és Bethlen Juliára.

Ilyen e kedves, idyllikus költemény, melyet leírásainak elénksége, az elbeszélés derült tréfás hangja, s könnyed verselése oly kedveltté tettek, hogy később is, midőn alkalmi jellege megszűnt, mint olvasmányt újra kiadták.*

* Maros-Vásárhelyen, 1794. E kiadás maros-vásárhelyi példányát KONCZ JÓZSEF collegiumi könyvtáros szivességéből használtuk. Első kiadásából, mely az írás

III.

Páriz külföldről hazajövetele után irodalmi működését vallásos tárgyú művekkel kezdte meg.

Mint maga beszéli, midőn a fejedelmi udvarhoz járt, az ifjú Apafi mindig könyvet kért tőle. Ez indította arra, hogy addig is, míg saját munkájával állhat elő, francziából leforditja Du Moulin Péternek «*Pax animae, azaz a lélek békességéröl és az elme gyönyörűségéről való tractá*»-ját. A sürgetést bátorításnak vette arra nézve, hogy neki ajánlja -- tiszteletből és kiadás végett.*

Pax Animæ,
AZ AZ,
A'
LELEK
BEKESSEGERöL,
ES AZ
ELME
GYöNYöRuSEGERöL
való Tracta,
Francia Nyelven irattatott
MOLINÆUS PETER
által.
Ugyan azon Nyelvből Magyarra fordittatott.
PAPAI PARIZ FERENCZ
Med. Dr. és a' Nagy Enyedi Collegiumban
edgyik méltatlan Professor által.
I Joh. 3. v. 18.
Cselekedettel és Valósággal.

KOLOSVARATT
Nyomtat: *Veresegyházi Szentyel Mihály által,*
1680.

79. PÁRIZ «PAX ANIMÆ» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

Ez elmélkedések elé a «Békességszerető olvasóhoz» intézett külön elmélkedést függesztett a világbékéről.**

A tudományokért idegen földön való bajos útazásában — úgymond — mindenfelé hadakat és harczot látott és hallott s Francziaország is, melynek nyelvén jelent meg e mű, úgy látszik, az egész keresztyénség fegyverének köszörülő műhelye... E «mételyt» látta mindenütt, bőven látta e magyar hazában is, midőn haza került. Harczi kegyetlenség és vérengzés dolgában az ember

évében (1703) jelenhetett meg, egy példány sem ismeretes.

* Az ajánlólevél kelte: «Irtam Nagy-Enyeden, mikor tanulóházamban a' kereszt talála 3. Maji 1680.» Naplója ez időből szállása leégéséről beszél. 2. kiadás: Kolozsvár, 1775.

** V. ö. Thaly K. Irodalom- és míveltség tört. tanulmányok (Bp. 188.) 59. l.

felülmúlja a vadállatot. Azok nem egyesült erővel s csak természetadta fegyvereikkel harczolnak, s mi hányszor látjuk, hogy 30,000 ember harczol ugyanannyi ellen és pedig puskákkal és ágyúkkal. Mindkettő keresztyének találmánya. Elsőben is keresztyén vont békességben élő város alá falrontó ágyút. S mintha a vallást gúnyolni akarnák, azokat az apostolok, Péter és Pál nevéről nevezik el s a vérengzés soha sem szünetél, a hadakozás miatt semmi szabad ünnep nincsen. Itt eszébe jut még mindig török járom alatt nyögő házája is. Ez az oka, szerinte, a török hódításnak is. A «pogány» látván a keresztyének egymás ellen folytatott ádáz harczát, a talált résen behatolt s az egyik részt a másik nevetségére megverte s ma már nem bírnak vele. Átkozzák s azt mondják róluk, hogy az ördögnek áldoznak, de a keresztyén nem azt teszi-é, mikor keresztyént öl. Németország maga képes lenne a török erő megtörésére. Ha sokaság kellene, volna ott, erő és hadi mesterség sem hiányoznék. Ha minden városából öt-öt, minden falvából két-két fegyverest állítana ki, kétszázezer emberrel jelenhetne meg a harczmezőn... De attól fél, hogy talán nagyon messze tért tárgyától s azzal a szép kivánsággal vesz búcsút a «jámbor olvasótól», hogy vajha «amaz két bujdosó szűz, az Igazság és Szeretet tartana valaha már későre állandó szállást közöttünk» . . .!

1696-ban ismét újabb munkája jelent meg «*Pax aulae*» czímen. Ez is fordítás, illetőleg átdolgozás, a mennyiben az eredetit fordítás közben több másunnan vett «régulá»-val bővítette. Az eredeti franczia nyelven névtelenül jelent meg. Szerzője — mint Páriz mondja — a kárpit alá elvonta magát, hogy ott hallgassa alattomban, micsoda itéletet fognak tenni az emberek az ő munkáiról. A mű huszonnégy erkölcsi fejtegetést foglal magában, nagyobbrészt a bölcs Salamon műveiből vett idézetek alapján. A mű alapeszméjével a fordító ajánlólevelében ismertet meg. Az élet baj-

vivás s az embernek folyton harczra készen kell állnia. Nem e föld a nyugalom helye: nincs a tenger soha is valami hánykódás nelkül, az élet sem baj nélkül. Pl. alig kerülheti itt el egyik ember is vagy a papok hizelkedését vagy a főrendek ijesztését vagy az oskolák veszekedő pennáját vagy a prókátorok hajigáló köveit. E baj oka a bünszerző ördög, ez ellen kell felvenni és elkeseredetten folytatni a harczot.

PAX AULÆ.

az-az:

BÖLTS

SALOMON

Egynéhány válogatott REGULAINAK rövideden való elöadáſa, mellyek embernek itt ez életben való bölts maga-viſelésére, kiváltképen a' Méltóságban és Méltóságok elött, ſzükségesképen megkívántatnak.

Réſz ſzerint Franczíai nyelven való Irásból, réſz ſzerint pedig máſunnan ſzedegettettek és Magyar nyelven ki-adattattak

PÁPAI PARIZ FERENCZ Med. Dr. és a' Nagy-Enyedi *Collegium*ban egyik Tanító által.

1 Ján. 3: 18.

Tselekedettel és valósággal.

KOLOSVÁRATT,

Nyomtatt: M-TÓTFALUSI K. MIKLÓS által. 1 6 9 6. Eſztendöben.

80. PÁRIZ «PAX AULÆ» CZ. FORDÍTÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

A mű czíme nem azt jelenti, hogy csak az udvart tartó embereknek szól, hanem «a potiori fit denominatio»: az udvarokban találtatik-fel kiváltképen az Istenhez való hidegség, szeretetlenség, bolondokkal való időtöltés, hazudozás, részegeskedés, tisztre vágyódás, haszontalan házépités, alvás és dologtalanság . . .»

Megmondja azt is, mi inditotta e mű fordítására. Egyik ok, hogy korábban kiadott másik két művét kedvezően fogadta «édes nemzete», a másik ok, hogy ilyen munkák által példát szeretne adni minden magyar keresztyéneknek, hogy szokjanak el már valaha «ama haszontalan, koczódó, mocskos irásokról, melyeknek sem az irói, sem az olvasói soha semmi hasznát, sem idvességekre, sem becsületekre, nem vötték. Ha tanitunk, tanitsunk úgy, a mint mi is tanúlni kivánnánk, mutogassuk a valóságot, ne szidgyuk azokat, a kik mindenben egyet nem értenek velünk mert ez nem tanitás . . . . .!» Vi-

lágos czélzás a Sámbár-Matkó-féle vallási «mocskolódásokra».[1]

Két év mnlva (1698) németből dolgozott át egy művet: a «*Pax sepulcri*» (sír békéje) czímű vallásos elmélkedéseket a boldog halálról, Teleki Krisztinának, Kendefi János özvegyének ajánlva azt, a ki maga ajánlkozott annak kiadására, midőn meghallotta, hogy szerző annak fordításával elkészült.[2]

PAX SEPULCRI
Az-az:
Idveſséges és igen ſzükſéges Elmélkedés arról, miképen kelleſsék Embernek mind kereſtyénül élni, mind pedig idveſségesen meghalni.
Német Irásból ſzedegettetett és e' kisded bordozható formában fordittatott, az ábétatos együgyü Magyar Kereſtyének ſzámár'
Papai Pariz Ferencz, M.D
És a' Nagy-Enyedi *Collegium*ban egyik Tanito által.
1 Ján. 3: 18. *Tselekedettel és Valósággal.*

KOLOSVARATT,
Nyomt; M. Tótfalusi Miklós által.
1698 Eſztendöben.

81. PÁRIZ «PAX SEPULCRI» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

*

Az úttörés munkáját végezte Páriz két művével: az egyikkel a magyar protestáns egyháztörténet, a másikkal a heraldika terén. Az első 1684-ben jelent meg «*Rudus redivivum*» (felépített kőfal) czímen. Páriz még nagy-enyedi contrascriba korában jelét adta a történet iránt való érdeklődésének, midőn egyízben szabad idejét arra használta föl, hogy a Decebal uralmának megdőltéről nevezetes Hátszeg vidékén római emlékeket tanulmányozott.[3] Ez érdeklődése később sem csökkent, sőt időhaladtával növe-

1 Művét Teleki Lászlónak s nejének Vaji Annának ajánlotta, a kiknek «kedve s költsége által» jelent meg. Az ajánlólevél kelte: «Irtam Nagy-Enyeden, 24. Feb. 1696. esz.» A műhöz egy latin vers is van csatolva. «De lucta carnis et spiritus carmen» Üdvözlő verseket írtak hozzá Kaposi Sámuel latin s Misztótfalusi Kis Miklós magyar nyelven.

2 2. kiad. Kolozsvár, 1760. — 3. U. o. 1776. A magyar üdvözlőverseket Kiskomáromi István gyula-fehérvári tanár és Békési Ferencz írta, ez utóbbi «egy nem régen lábaitól ki-költ tanitványa.» volt.

3 Vitæ cursus.

kedett. Heidelbergi tanuló korában ez abban is nyilvánult, hogy lemásolta a könyvtárban talált azon leveleket, melyeket Bethlen Gábor váltott Pareussal.[1] Mint nagy-enyedi tanár is szakított időt kutatásai folytatására s a gyűjtött anyag feldolgozására, s itt adta ki a fent közölt czímen a magyar protestáns egyház vázlatos történetét.

Első ilynemű kisérlet ez, mely még ezután sokáig egyedül, követő nélkül maradt. Kéziratban elkészült ugyan már ekkor egy ilyen tárgyú munka, de nem láthatott napvilágot.[2] Mindössze csak néhány életrajz vagy egyes művekben elszórt adatok voltak azok, a melyekre az egyház-

82. PÁPAI PÁRIZ FERENCZ NÉVALÁÍRÁSA.

történetiró, mint előmunkálatra támaszkodhatott. Ilyen volt a Szegedi Kis István életrajza Skariczáról,[3] Iratosi,[4] Szathmár-Némethi Mihály[5] és Tolnai F. István[6] tudósításai a reformatióról, műveik előszavában vagy a szövegbe beillesztve.[7]

Az előmunkálatok hiányosságát Páriz műve mentségére

1 Rudus rediv. Appendix bevezető sorai.

2 SZILÁGYI BÉNJÁMIN ISTVÁN; Series et dispositio. A debreczeni ref. coll könyvtárában.

3 SZEGEDI IST. «Loci communes» (Basel, 1608.) cz. műve előtt.

4 PERKINS: «Az ember eletenek bodogul valo igazgatasanak modgyáról. (Lőcse' 1637.)

5 A négy évangyelisták szerint való Dominika. Kol. 1675.

6 Kalauz. (Kol. 1679.)

7 Lásd e művek ismertetését BALOGH F. A m. prot. egyháztör. irodalma. Debr. 1879.

föl is említi s nagyon hangsulyozza, hogy csak vázlatot adhat, mely rászorul a mások kiegészítésére. Nem új Iliást ír Homeros után, hanem járatlan úton halad. A fenmaradt emlékeket sem használhatta föl úgy, mint szerette volna: nem juthatott hozzá a nyilvános levéltárakban s a magánosok levelesládáiban őrzött oklevelekhez sem. A haza és egyház iránt való buzgó szeretete indította őt e történet írására, másnak is kötelessége a haza dicsőségére törekedni, ezért kér mindenkit, a kinél ilyen történeti feljegyzések lappanganának, hogy tegye közzé azokat s szerezzen érdemeket ez által Isten, az emberek, a haza, különösen a református egyház iránt.

A Teleki Mihálynak és Tofeus püspöknek ajánlott mű a husszitták mozgalmának ismertetésével kezdődik s azután áttér a Luther-féle reformatióra, ennek első terjedésére vonatkozólag több okmányt közölve, így Lajos magyar királynak a szebeniekhez küldött rendeletét (1523), a szebeni káptalan levelét az esztergomi érsekhez (1526), az 1524-ik évi országgyűlés hires «Lutherani — comburantur» végzését stb. Majd sorra veszi a nevezetesebb zsinatokat a végzések czímeivel s a jelenvoltak névsorával, és azon országgyűléseket, melyek a protestánsok vallási ügyeivel foglalkoztak, közbe-közbe, a hol csak tehette, egész terjedelmében beiktatva az eredeti

RUDUS REDIVIVUM
seu
Breves Rerum Ecclesiasticarum Hungaricarum juxtà & Transylvanicarum inde a prima Reformatione
COMMENTARII.
Quâ potuit fidelitate & curâ collecti, expositi, & prout gestæ, consignati
à
FRANCISCO PARIZ PAPAI,
Med.Doct. & in illustri Collegio
1716 Enyediensi P. P.
1. Joh. 3. v. 18
Opere & Veritate.

CIBINII, Anno 1684.
Excudebat Stephanus Jüngling.

83. PÁRIZ «RUDUS REDIVIVUM» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

okleveleket, végzéseket. Ezek foglalják el a mű jó részét, úgy hogy alig jutott hely a kálvini vagy unitárius felekezet fellépésének, terjedésének, egymással való összeütközéseinek ismertetésére, annál kevésbbé találjuk itt a protestáns felekezetek fokozatos fejlődésének, belső szervezetének stb. feltüntetését. A Függelék közli Bethlen Gábor és Pareus heidelbergi tanár levelezését.[1]

Mint e tartalomjegyzékből is kitünik, nem a protestáns egyház története ez, csak vázlat és okmánygyűjtemény, «kőfal», melyre másnak kell a tetőt föltenni. De így is, ilyen alakjában is becses szolgálatot teljesített e kis munka, különösen a külföld egyháztörténetíróinak, a kik még sok ideig[2] csakis ebből ismerkedhettek meg a magyar protestánsok multjával,[3] melyre e kor politikai iránya különben is Európaszerte felhívta a figyelmet és érdeklődést.[4]

E művét Páriz később átdolgozva, magyarul is ki akarta adni s sajtó alá elkészítve borosjenei Bernád János debreczeni bírónak ajánlotta; ennek költségén jelent volna meg Debreczenben, ha Karaffa rablása ennek útját el nem vágja.[5]

1 Bethlen Gábornak három s Pareusnak két levelét közli. A levelek kelte: Bethlenéi: 1617 jan. 17. Várad; 1618 jan. 21. Gyula-Fehérvár; 1619 márcz. 9. Várad; Pareuséi: 1618 ápr. 17. és 1617 jun. 14. Heidelberg s végül Apelius Gáspár levele Gyula-Fehérvárról Bethlen Gábor haláláról (1630. febr. 26.).

2 Tudniillik míg az Ember-Lampe-féle Egyháztörténet meg nem jelent: *(Utrecht 1728.)*

3 Lásd erről Jablonski Ernő Dánielnek a brandenburgi választófejedelem udvari papjának három levelét, melyet Teleki Pál biztatására Pápai Párizhoz és Enyedi Istvánhoz írt s a Páriz válaszát (1696 aug. 20.) Bod-nál: Hist. Hungarorum eccl. ed. Rauwenhoff-Prins. Tom. II. lib. 3. (Leyden 1890) 461–465. ll.

4 Második kiadása megjelent a «Miscellanea Tigurina II. Theil II. Ausgabe (Zürich 1723) 113—185. lapjain. Az 1684-iki kiadást, melyből e lenyomat készült, a szerzőnek Zürichben időző Imre fia bocsátotta a szerkesztő rendelkezésére ugyancsak ő tőle való a mű végére illesztett életrajz.

5 Ma is kéziratban hever a marosvásárhelyi gr. Teleki-könyvtárban *93. b.* jelzet alatt. Czíme: «*Romlott fal felépítése*, avagy a Magyarországi és Erdélyi Evangelica Reformata Ecclesiának az reformatio kezdetitől fogva lött dolgairól való rövid Historia. Mennél igazábban, hivebben és szorgalmatosabban lehetett, öszve szedegettetett, megmagyaráztatott és mint véghez ment, leirattatott Pápai Páriz Ferencz Med. Doctor és az Nagy-Enyedi Collegiumban egyik méltatlan tanító áltál. 1. Joh. 3. ver. 18 Cselekedettel és

Másik nevezetes munkája az «*Ars Heraldica*,» mely báró Apor István költségén s neki ajánlva 1695-ben jelent meg. E mű megírásának gondolata még Baselben a Hoffmann Jakab körében időzés alkalmával ötlött Páriznak eszébe, midőn az nagy történeti szótárát készitette.* Forrásai voltak Limnaeus Jánosnak, s különösen Spenernek nagy heraldikai munkája, mely ma is forrásmunka értékével bir* s a Hoffmann szótára.

E mű az erdélyi viszonyokra különös tekintettel az erdélyországi nemesség számára készült** s kettős czélja van. Az egyik, hogy a régi nemesi házak czímerei ne hallgassanak tovább, hanem beszéljenek az ősök érdemeiről; a másik, hogy kielégítse azt az érdeklődést, mely a Lipót-féle diploma kiadása után önként a császár egyéb országainak jogai, szokásai s intézményei felé fordult. E czél magyarázza meg a mű tartalmát.

ARS
HERALDICA.
Seu
Conſuetudinum Heral-
dicarum, quarum crebrior paſſim
& usus, & in Hiſtoriis, præcipuè
EUROPÆIS mentio,
SYNOPSIS.
collecta, & in hunc pugillum, in
usum imprimis Nobilitatis TRAN-
SILVANICÆ contracta.
Opere & veritate
FRANCISCI PARIZ PAPAI,
Med. D. & in alma Enyedina P. P.
CLAUDIOPOLI,
E. Off. NICOLAI KIS de M. TÓTFALU.
ANNO M.DC.XCV.

84. PÁRIZ «ARS HERALDICA» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

Páriz tizenhat fejezetre osztotta fel művét s külön-külön fejezetben szól a felségről, a méltóságról, a családokról, nevekről, czímekről, tiszteletadásokról, elsőbbségekről, a testi tulajdonságokról, ruhákról, koronákról, gyűrűkről, függőkről, a kézi ékszerekről, czímerekről s a czímer alkotó részeiről: a paizsokról, sisa-

valósággal.» 4-rét 42 levél, czimlap 1, ajánlás, 2 levél. Ajánlás kelte: «Nagy-Enyed, 21. Martii az tavasz kezdetiben 1685 esztendőben.»

* Köleséri üdvözlőlevele szerint «az erdélyországi ifjúság számára.»

** «Historia insignium illustrium seu operis heraldici pars specialis... Francofurt ad M. 1680.» és «Insignium theoria seu . . . pars generalis . . .» U. o. 1690. Ismertetését l. BÁRCZAINÁL: A heraldika kézikönyve. (Bp. 1898.) 495. 498. l.

kokról, foszlányokról, színekről, czímeralakokról s végül a különböző fajta czímerekről.

Mint e tartalomjegyzék is mutatja, sok oly dologról van itt szó, melyek nem e tudomány, hanem a közjog, genealogia vagy a történet egyéb segédtudományai tárgykörébe tartoznak s a tárgyalás mentén is számos oly helyre akadunk, melyek a heraldikára egyáltalában nem, vagy nagyon távolról vonatkoznak s ma a politikai történethez utalvák: de e tudomány tárgyköre ekkor még nem volt oly szabatosan megvonva s Párizunk tanulságos történeti jegyzeteit ily módon is értékesíteni akarta. Példáit a világtörténet széles mezejéről szedte s e tekintetben Jákób patriarcha, Góliát, Dávid király, Nagy Sándor, Lipót magyar király és Bánffy György egymás után idéztetnek egy vagy más dolog bizonyítására.

És mindemellett — egy szakíró szerint — nemcsak kora színvonalán áll e munka, hanem némi részben fölébe is emelkedik józan irányánál fogva, a mi abban is nyilvánul, hogy mellőzte az ekkor még e tudomány keretében széltére divatozó mysticus elemeket és meséket pl. (Ádám és az angyalok czimeréről), úgy hogy «semmi okunk sincs pirulni első czímertani írónk miatt, ki ezelőtt már 200 évvel kijelölte heraldikánk legészszerűbb s legtermészetesebb irányát».*

De vegyünk búcsút Páriztól, a költőtől, egyházi írótól és heraldikustól s lássuk őt azon a téren, a hol képzettségénél és hívatásánál fogva leginkább otthon kellett magát éreznie, t. i. az orvosi irodalom mezején.

* *

A magyar orvosi irodalom a tizenhetedik században nálunk még gyermekkorát élte. A külföldhöz képest na-

* Részletes ismertetését l. a «*Turul*» 1 1883-ik évi folyamában. «Az első magyar czímertan» czímen. (105—111. ll.)

gyon el volt maradva. Olyan művek képviselték, mint Frankovith soproni tudós borbélynak «Hasznos könyve», melynek szerzője szinte hivalkodik azzal, hogy nem tud «deákul» s mindenféle betegség ellen egy általános gyógyszert ajánl, melyet maga főzött százhuszonháromféle fűből és mindenféle olajokból;[1] ezen kivül a pestisről szóló néhány munka szolgált kegyes tanácsokkal[2] s a növénytani írók, kalendárium- és szakácskönyvszerkesztők szorítottak némi szerény helyet műveikben a tudomány e mostoha gyermekének.[3]

Páriz «*Pax corporis*» czímű művével, melyet 1690-ben adott ki, e téren is az úttörő szerepére vállalkozott.

Műve megírásánál — mint maga mondja — forrásai voltak: tanárainak előadásai, a régiek tudós írásai[4] és saját tapasztalata, melyet sok beteg gyógykezelése által szerzett.

Tárgyát hét részben vagy könyvben meríti ki. A két első könyv a fejnek és némely részeïnek, u. m. a szemnek, fülnek, orrnak, nyelvnek, fogaknak stb. betegségeiről szól; ide van sorozva a «reszketegesség», az epilepsia, guttaütés, bolond-hagymáz, nátha és «lüdércz» is; a harmadik a mell, tüdő és szív, negyedik a gyomor és belek, ötödik a máj, lép és vese betegségeit ismerteti. Külön-külön könyv tárgyalja a női betegségeket és a hidegleléseket; ez utóbbi osztályba sorozza a hagymázt, himlőt és pestist is.[5]

1 Czíme: «Hasznos Es Fölötte szikseges könyv... Mellyben sok rendbéli betegsegök ellen való orvosságok is be vannak írva. Monyorokerék 1588» Ismertetését lásd: A Természettud. Társ. Évkönyvei 1845. 94. kk. ll. és Demkó K.: A magyar orvosi rend története 246—258. ll.

2 Ilyen pl. a «Pestis Kesz Orvossága, Az az A' Mirigy halálról valo... Tracta». H. n. 1661, s *Szepsi András, Komáromi Csipkés György* stb. ily tárgyú művei, melyek részben vallási czélokat is szolgálnak.

3 A kéziratban maradt műveket nem számítva. Ilyen több ismeretes: a Szepesszombati és felkai orvosi könyv, a Melius Herbariumának a budapesti kir. magyar tud. egyetemi könyvtárban lévő példányába írt orvosságjegyzék, és a Történelmi Társulat kézirattárában lévő kisebb-nagyobb kézírat, melyeknek kiadása a «Házi Történelmünk Emlékei» czímű gyűjtemény egyik kötetében tervbe van véve.

4 Galenus, Hippocrates stb.

5 Később egy újabb kiadásban egy nyolczadik könyvet csatolt hozzá: «A külső Nyavalyákról.»

Az Ajánlólevél * bevezetésül szolgál a műhöz. Itt megmondja: mi az egészség, mi a betegség és a fájdalom? Az egészség, szerinte, a test és lélek olyan állapota, melyben az ember mindeniket akadály nélkül használhatja. A lélek egészségét az érzékenységekből s az elme rendes okoskodásából, a testét pedig az anatomia, vagy «annak minden ízei és részecskéi szerint való kifejtegetéséből» ismerjük meg. Az egészség megromlásának oka az első emberpár bűnesete.

Pax Corporis,

Az az:

Az emberi Testnek belső Nyavalyainak Okairól, Fészkeiről, s' azoknak Orvoslásának módgyáról való

TRACTA

Mellyet mind élő tudós Tanitóinak szájokból, mind a' Régieknek tudós Irásokból, mind pedig maga sok Betegek körül valo Tapasztalásiból summálon öszve-szedett az Házi-Czelédes Gazdáknak és Gazdaszszonyoknak, kik Várasokban és Falukon laknak, és sok ügyefogyott szegényeknek hasznokra, mennyire lehetett értelmessen, világossan és bővebben Mágyar nyelven másod-szor ki-adott

PÁPAI PÁRIZ FERENCZ,

M. D. *Helvetiában azon Facultásban Hites Assessor, az Enyedi Collegiumban edgyik méltatlan Tanitó.*

1. Johan. 3. v. 18.

Cselekedettel és valósággal.

LŐCSÉN,

Nyomtat: BREWER SAMUEL, 1692. Eszt.

85. PÁRIZ «PAX CORPORIS» CZ. MŰVE ELSŐ KIADÁSÁNAK CZÍMLAPJA.

Hangsúlyozza a test és lélek szoros összetartozóságát. Betegség ez összhang megháborítása. A fájdalom is az elme munkája, nem egyéb, mint a test sérelmének az elmében való szomorú érzése. «Mert ugyanis — úgymond — tulajdonképen nem fáj sem kezünk, sem fejünk, sem lábunk, hanem egyedül a lélekben van a fájdalom, azaz a bontakozásnak szomorú érzése és hogy tagainkat mondgyuk fájni, nem annyira úgy vagyon az, mint csak tetszik. Mert esik olyan példa. Valakinek ellövik a lábát, az mindjárt eléjul, semmit benne nem tud, lábát azonban az ájulás alatt bekötik: minekutánna eszére jő, ha kérdik, hol fáj, azt mondgya: Fáj a lába-feje; holott régen oda vagyon, elsodrotta az ágyú-golyóbis, melyet ő azután tud-meg.» A betegség oka, szerinte, az,

* Bánffy Györgyné szül. Bethlen Klárának van ajánlva.

hogy az Istentől elpártolt lélek a test uralma alá adva magát, az indulatok rabja s ebből következik, hogy az egészség alapja a «léleknek Istennel való megbékéllése».

Az orvos és orvosi szerek szükséges voltát fejtegeti a «Természet titkait tanuló olvasóhoz» intézett előszó. Mindenek előtt elítéli azt a felfogást, hogy a beteg egyedül Istenre bízza a gyógyítást, mert «tulajdonitani kell a jó orvosnak sokat: lehet bízni tudományához, hüségéhez, jámborságához». A maga észszerű felfogását megpróbálja összeegyeztetni a vallásos felfogással, a csodákban való hittel is. Nem meri ugyan állítani, hogy azon tárgyak, melyek által, a biblia szerint, egy vagy más csuda ment végbe, a maguk természeti ereje által hatottak volna, de megjegyzi, hogy azok természete nem is ellenkezett a betegség helyes orvoslási módjával. A pusztában Mózes a kígyómarás ellen érczkígyót emeltetett fel. «Tudjuk — úgymond — hogy az érczben természeti erő is vagyon a mérges marások ellen.» Ma is jónak bizonyul, szerinte, a gyakor feredés, kiváltképen pedig a vizek örvényében való mosódás a bélpoklosság s egyéb efféle bőrbetegségek ellen, ezt adá pedig a próféta is tanácsul a bélpoklos Naamánnak. A fügéből csinált flastrom, az olaj ma is sikerrel használt gyógyszerek; a rosszvizű kútakat ma is megsózzák, miként Elizeus tette stb. Nem meri kétségbe vonni, hogy oly csudák is voltak, melyek nem sorozhatók e kategoriába, ilyen volt például a szent Péter árnyéka és szent Pál keszkenője «mellyeknek is hasznát tapasztalták abban az időben sok betegek», de hozzá teszi, hogy elmultak ezek a boldog idők a nyelvek tudásával együtt, ma már valamint munkával tanuljuk az idegen nyelveket, úgy a betegségek gyógyítása végett fákhoz és füvekhez kell folyamodni. Védekezik a vád ellen is, hogy az orvosi tudomány sokban még tehetetlen s megjegyzi, hogy azért még ebből nem következik, hogy bármely betegség természetből vett eszközökkel ne volna

gyógyítható. Az a vérfolyás, melyet Krisztus meggyógyított, már akkor is, miként ma, a «természet rendin» is orvosolható betegség volt: hogy az orvosok kivételesen még sem segíthettek, ebből az a tanulság, hogy «szélesebben kiterjedett az ember nyavalyássága, mint az orvosok tudománya és hogy az orvosok az ő munkájokban nem csalhatatlanok, hanem minden ő fáradozásoknak hathatósága Istentől biratik». Majd a bibliából idézett helyekkel azt igyekszik bizonyítani, hogy betegség esetén orvoshoz kell fordulni.

PAX CORPORIS.
Az-az:
Az emberi Test Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről, s azoknak Orvoslásának módgyaról való
TRACTA.
Mellyet mind élö Tudós Tanítóinak szájokból, mind a Regieknek tudos Irásokból, 's mind pedig maga sok Betegek korül való Tapasztalásiból summáson öszve-szedett, és sok ügye-fogyott Szegényeknek hasznokra, mennyire lehetett, ertelmesen 's világoson Magyar nyelven kiadott:
Ez harmadszori kiadással pedig sok helyeken, utól nevezet szerint a' *Nyóltzadik* egész *Konyvvel* bovitett
PÁPAI PARIZ FERENCZ,
M. D *Helvétiában azon* Facultásban *Hites Assessor: az Enyedi Collegiumban egyik Tanito*
1 Ján. III. v. 18.
Tselekedettel és valósággal.

KOLOSVARATT,
Nyomt. M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS által
1695. *Esztendöben.*

86 PÁRIZ «PAX CORPORIS» CZ. MŰVE BŐVÍTETT KIADÁSÁNAK (1695.) CZÍMLAPJA.

A mi az egyes betegségek tárgyalási módját illeti, egészen orvosi értekezésére emlékeztet az bennünket. Minden egyes betegségnél külön tárgyalja különbségeit, fészkeit, okait, jeleit, jelentéseit és orvosságait. Pl. a főfájás «különbségei»: «Egy néhány nemei vannak, mert az vagy belső, vagy külső, vagy egészen fogja-el a fejet, vagy csak egy részét. És ismét vagy nyilaltatja a fejet, vagy nehéz miatta a fő, mintha teher fekünnék reá, vagy feszíti, vagy ugyan felvér a fájdalom és dobog, mint a pulsus.» Fészkei: A belső és mély főfájás fészke az agyvelőt betakaró hártyában, melyet agykérnak is hínak; a külsőé a fej bőriben van. Okai: epesár, párák, hideg nedvesség stb. Jelei: Maga jelenti magát. Jelentései sokfélék. A külső nem oly veszedelmes, mint a belső, ez gyakran «bolond hagymázt»,

olykor guttaütést jelent. Orvosságot minden betegségnél nagyon sokfélét ajánl. Teszi ezt — mint az előszóban külön is felemlíti — azért, hogy a beteg, ha egyiket nem, megszerezheti a másikat, ha maga házánál nem, feltalálja másénál; ezért nem ír recepteket, melyek megcsináltatásához gyógyszertár kellene, hanem csak házi gyógyszereket számlál elő. Pl. itt a főfájásnál, először párlást ajánl: eczetbe főtt majoránnát, betonicát, székfüvet vagy köményt «hév új téglára» kell csorgatni s a fejet az így fejlődött gőzzel kell párolni. Ezenkivül szőlővenyige vagy káposztatorzsa hamvából készített lug, mák, ebszőlő, vadszőlővirág, szaporafű, savanyú* kovász, retek, lágy só stb. szerepel gyógyszerei között. Az orvosságot nem csak a beteg fejére, hanem a talpára is rakatja. Hánytatót is ajánl, a homlokon eret is vágat, hólyagot is szítat, fürdőt is rendel.

Ugyanígy jár el a többi betegségek ismertetésénél és gyógykezelésénél.

Páriz műve előszavában hangsulyozta, hogy nem a tudósoknak, hanem a házi «cselédes»* gazdáknak s «igyefogyott» szegényeknek ír, kiknek nincs mindenkor kezek ügyében értelmes orvos, kiváltképen falukon, «a hol hamarébb talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember». E maga elé tűzött czélnak műve valóban megfelelt: leírásainak világossága, nyelvének magyarossága, gyógyszereinek sokfélesége rendkivül népszerűvé s keresetté tették azt, a mit eléggé bizonyít az is, hogy szerző életében négy, halála után pedig még három kiadást ért.**

* A m. családos.

** 1. Kolozsvár, 1690. — 2. Lőcse, 1692. — 3. Kolozsvár, 1695. — 4. Lőcse, 1701. — 5. Kolozsvár, 1747. — 6. U. o., 1759. — 7. U. o., 1774. Magyar üdvözlőverseket írtak hozzá: Szatmár-Némethi Sámuel, Enyedi István, Csepregi Turkovics Mihály, Misztótfalusi Kis Miklós.

IV.

A háborús idők borzalmas pusztításaiból mindig bőven kijutott Nagy-Enyed városának. Nem csak a forradalom hagyott történetében véres nyomokat, a pusztulás gyászos emlékei fűződnek II. Rákóczy György és II. Rákóczy Ferencz neveihez. Mintha a pusztulás lett volna végzete, most tatár, majd kurucz és német hadak, majd az oláhok égették föl s pusztitották el. Ugyanazt a politikát követte, mint Debreczen, Kolozsvár és más városok, befogadta a kuruczot s ha ezek elvonultak, a németeket, de ez által mégsem hárithatta el úgy és annyiszor magáról a végveszedelmet, mint a hogy amazoknak sikerült.

Az 1704-ik év márczius havában Toroczkai vezetése alatt kurucz csapatok vonultak be az ellenállásra nem képes városba s a Rákóczy hűségére eskették a lakosságot,[1] pár nap mulva tovább állottak s a kifosztott várost védtelenül kiszolgáltatták az elpártolás megboszulására Rabutintól küldött báró Tige német és rácz katonái dühének.[2] A város «kastélya», hová a polgárság menekült, gyönge volt a védelemre s egy papokból és tanárokból álló küldöttséget menesztettek kegyelmet kérni a katonai parancsnoktól. Páriz volt a küldöttség szónoka.[3] Tige a Rabutintól vett utasitásra hívatkozott s kevés hajlandóságot mutatott a kiméletre. Hasztalanul könyörögtek, hogy legalább a templomot és collegiumot kimélje: tűz hamvasztotta el

1 A megesketésnél kihagyták a református egyház és iskola elöljáróságát. Lásd ennek okait fejtegetve P. Szathmáry-nál: A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda tört. 131. kk. ll.

2 Cserey Hist. 335. l. Bővebben szól Rabutin haragjának okairól Bethlen Miklós: Önéletir. II. 351—356. ll.

3 P. Szathmáry szerint maga Pápai Páriz szerzője azon egykorú leírásnak, mely az Erdélyi Múzeum könyvtárában őriztetik.

mindkettőt[1] s a rabló katonák kardélre hányták a polgárokat és deákokat, a kik elég vakmerően védelmezni akarták a város legdrágább kincseit.[2] Milyen megrendítő hatása volt e kegyetlenségnek és pusztításnak azokra, kik szemtanúi voltak s csodásan megmenekültek, elég bizonysága az, hogy fogadást tettek, hogy e «szomoru emlékezetű nap» (márcz. 13.) évfordulóját bőjtöléssel és könyörgéssel ünneplik meg. Ez írásba foglalt fogadás aláírói között ott találjuk a Páriz nevét is.[2]

A város, az egyház és iskola még ki sem heverték a borzasztó csapást, 1707-ben újból kuruczok jelentek meg s vezéreik Pekri és Károlyi kiadták a parancsot a Rabutin elől való menekülésre. Páriz és Enyedi a hajdúk fedezete alatt Kolozsvárra menekültek.[3]

Mint egykor a Sárospatakról kiűzött tanárokra és tanulókra, ugyanaz a sors várt most Párizékra is. «Bujdosni» indultak a mellettük híven kitartó deákokkal[4] s a «vándor schola» egyik helyről más helyre vándorolva részben fejedelmi segélyből, részben a lákosság adakozásából tartotta fent magát. Különösen Rákóczy Ferencz viselte szívén a bujdosók ügyét. A politika és hadi tanácskozások, a hadműveletek és kormányzás ezerféle gondjai és bajai köze-

1 Páriz «Pax crucis» cz. műve ajánlásában erről többek közt a következőket mondja: «Mert minekutánna e' Collegium a' Bóldog és Nagy emlekezetü Fels. Erdélyi Fejedelem Bethlen Gábor és Hites Társa Brandenburgumi Marchionissa Catharina által való fundáltatásától fogva, szintén száz esztendőket szép virágzással tölt vala bé, és már a' Háláadó Évekről gondolkoznék, hogy az mindenütt a Keresztyénségben bé-vött jó szokás szerint, valami Secularis Pompával öntené ki örömét; szintén akkor botsátá reá Isten a' szörnyű tsapást és fegyverrel 's tűzzel úgy elpusztítá, hogy alig marada a' hamva alatt valami szikrátska, mellyből ez mostan ismét világolni kezdett fáklya, megelevenednék benne . . .»

2 Kiadta Dipsai Szabó I. Erdélynek 's Nagy Enyed várossának két rendben esett égetésének . . . historiája. (Nagy-Enyed, 1838.) 17—24. ll.

3 P. Szathmáry id. m. 156. Páriz alább id. Replicája Kolozsvárt nem említi s a bujdosás első állomásának Szatmárt mondja.

4 Ezek száma utoljára ötre olvadt le. L. Páriz Replicája Telekihez (1716 jun. 16.), mely e bujdosás egész történetét elmondja. A maros-vásárhelyi Teleki-levéltárban 2367. sz. a.

pette sem felejtette el Károlyi Sándornak lelkére kötni, hogy gondoskodjék a két tanárról, a mellette levő deákokról s adjon szállást nekik és marhájuknak, melyeket szintén magukkal hoztak.[1]

Károlyi Vizaknai Bereczk György, Bánffy kormányzó egykori udvari orvosa által magához hívatta Párizt s gondjaiba vette. Enyedinek Szatmárt s Páriznak Németit rendelte lakásául s ráparancsolt a városi előljáróságra, hogy minden szükségessel lássák el a bujdosókat. De e városok előljárósága maga is szegény volt s a parancsnak kevés foganatja volt: a mikor valamit adtak is, «sok átokkal adták».[2] Károlyi ismét ráírt a városra, de szintén kevés eredménynyel: «De bizony arra nem adtanak németi uramék,» panaszolkodik Páriz.[3] Mert nem adhattak. A város birája Páriznak valamikor tanítványa volt s mindent megtett volna érdekében, de kevésre mehetett ő is: itt ebédre hívták, ott vacsorára, egyik helyről húst, más helyről buzát, ismét másunnan szalmát kapott, a bíró egy font borssal ajándékozta meg: mindössze ennyiből állott a segedelem.

Szatmár-Németi város kényszersegítségénél többet ért gr. Károlyi Sándorné «alamisnája». Báró Barkóczy Krisztinának, e példaszerű feleségnek és gazdasszonynak, ki a had miatt távol levő férje helyett maga vezette a kiterjedt gazdaság ügyeit, megesett a szíve az ügyefogyott, gyámoltalan tudóson s mindenképen könnyíteni igyekezett helyzetén. Férjénél is közbenjárt egy érdekes levéllel érdekében.

«Pápai uramnak — így szól e levél — úgy látom, valóban fő a feje, semmi kedvét nem csinálhatunk; kérem

1 Géresi K.: A gr. Károlyi család oklevéltára v. 750. l. Hogy a «marha» alatt itt nem ingóságot kell érteni, azt Páriz Replicájának a szavai bizonyítják: «marháimnak is szalmát igen szűkön adtak.» A vándoriskola egy ideig Máramaros-Szigeten is tartózkodott. Thaly K. Irodalom- és míveltségtört. tanulmányok (Bp. 1885.) 42. l. P. Szathmáry id. mű. 157. l.

2 Páriz Replicája. (Saját szavai.)

3 Id. h.

Édesem, szállásárul legyen parancsolatja Kegyelmednek. Azért is vár a mint látom tekintetet reája, hogy a közönséges haszonra munkálkodó ember, úgy mint az Orvoskönyvet, Dictionariumot s más közönséges jóra való munkát csinált s azzal maga más keresetit elhagyta. Én ugyan búzát, bort, szénát s abrakot is adatok, ha csak mit is — abrakot; tovább recommendálom Édesem Kegyelmednek . . .»*

A grófné pártfogásának egyébb hasznát is látta Páriz. A mint ennek híre elterjedt, a pártfogó kedvéért «ott való esmertsége után», de meg a pártfogásra szoruló tanár «kevés híre után» is, a vármegyebeli nemesség és a papok, «igen igyeztenek esmerkedni vele» s ki fával, ki buzával, «aprólékkal» vagy majorsággal segítette.

Nagy-Károlyban időzése alatt Vizaknai Bereczk György azt a tanácsot adta neki, hogy tegyen ő is próbát egy kérvénynyel Rákóczinál, hátha több eredménye lenne, mint az Enyedi kérésének, a ki t. i. semmit sem kapott. Páriz megfogadta a tanácsot s tiszttársa s a velük maradt öt deák nevében, de azok tudta nélkül, elkészítette s elküldte folyamodását Pongrácz Györgyhöz, a fejedelem iródeákjához. A fejedelmi udvarban nem is zörgetett hiába: mindjárt rendelet érkezett Debreczenbe a főbiróhoz, hogy hatszáz forintot haladék nélkül küldjenek Páriznak.

Dobozi István főbiró, Páriz régi ismerőse és a városi tanács félreértette a rendeletet, jogsérelmet látott benne s «felzendült» ellene. De egyszersmind a város hagyományos politikája szerint, hogy t. i. jogaiból ugyan semmit sem enged, de ha lehet kéz alatt símán elintézi s nem állítja tűhegyre a dolgot, levelet írtak Páriznak is. Meg-

* GÉRESI ; Károlyi-család oklevéltára v. 487. lap, E kelet nélküli levél íratását Géresi 1706 június tájára teszi, de e feltevésnek ellene szólanak Páriz ismeretes életrajzi adatai. V. ö. MAKKAI D. Pápai Páris F. életrajza. Az Alsófehérmegyei tört. rég. és term. tud. egylet 7. évkönyve 1895. 17. lap.

írták benne neki, hogy Debreczen szabad királyi város, hogy ők az enyedi collegiumnak taxát nem fizetnek, hogy arra nem is kötelezhetők. — De azért — így szólt tovább a levél — inkább menjen oda mindenestől, tisztességesen eltartják, csakhogy ismét perbe ne kelljen elegyedniök e jogtalan követelés miatt. A levélnek melléklete is volt — ez is debreczeni politika[1] — «az hatszáz forint helyett külde nekem — írja Páriz — Dobozi uram Debreczenből egy átalag bort, két véka kását, egy tábla szappant!» Páriz ismét az udvarhoz fordult s onnan felvilágosították a debreczenieket, hogy ne féljenek semmi igénypertől s a hatszáz forintot fizessék ki a dicapénzből a melylyel tartoznak. Csak így jutott hozzá Páriz a fejedelmi segélyhez, melyen azután atyafiságosan megosztoztak: az öt deák kapott száz forintot, s a fenmaradó ötszázat a két tanár megtartotta magának.[2]

*

A pihenni nem tudó Páriz irodalmi munkássága ez alatt sem szünetelt. Szatmáron kezdte el s a következő év (1708.) őszén Nagybányán fejezte be[3] egy eredeti vallásos művét, Dávid zsoltárainak imádságokba foglalását, melyet két esztendő mulva ki is adott «*Pax crucis*» (Kereszt békéje) czímen.[4]

1 Lásd erre von. Károlyi Oklev. v. köt. Károlyiné több levelét.

2 Mindez bőven el van mondva Páriz id. Replicájában.

3 A Pax crucis szerint 1706 aug 30. Szatmáron, szept. 18-án Nagybányán van.

4 Páriz e művét gróf Teleki Sándornak, a nagy-enyedi collegium gondnokának és nejének ajánlotta egy érdekes ajánlólevéllel, melyet visszatérése után «romlott collegiumunknak hamva és kőpora között» írt. (1710. febr. 2.) A mű előtt egy hosszú verse van a magyar olvasóhoz s Marot és Beza egy-egy költeményének fordítása, francziából. Versekkel üdvözölték a szerzőt Kaposi Sámuel «a Gyula-Fejérvári R. kollégyiomnak már 21 Esztendőktől fogván való Professora», Szőnyi Nagy István «Életének 75. eszt. 1708. és Nádudvari Péter (1710 ápr. 25.). Itt Páriz utolsó művénél említjük meg, hogy a Teleki-levéltárból nem kaphattunk felvilágosítást «Paterna instructio ad filium Franciscum comparandæ eruditionis causa ad exteras academias (sic!) 1710.» czímű kéziratáról, melyet egy életrajzírója említ. Ismerjük egy Ferencz fiához írt rövid instructióját, de erre e czím nem illik reá.

Ugyancsak itt a bujdosásban érte meg legnagyobb és legbecsesebb művének megjelenését, (1608) tizenöt év fáradságos munkája gyümölcsét.

Közel száz esztendő telt immár el Molnár latin-magyar szótárának megjelenése óta. Az első számba vehető mű e téren, melyet érdeme szerint is fogadtak s még a szerző életében három kiadásban kapkodtak el s halála után is újra kiadtak, jeléül, hogy közszükséget pótol s legjobb munka e nemben. De a második és az ezt követő újabb kiadásoknál az első részbe a görög nyelvet is fölvették s többféle érdekes, de nem szótárba való függelékekkel bővítették, a mi által a mű terjedelmét és árát tetemesen növelték, úgy, hogy e miatt nem mindenki szerezhette meg.[2] Ez volt első sorban az oka, hogy mellette, főleg az iskolákban, más kisebb szótárak tettek népszerűségre szert. Így használták egy ideig Alsted kis szótárát,[2] majd Comenius műveit, különösen a «Janua Linguarum»-ot (Nyelvek ajtaja), melynek szótárt pótló, külön kiadott szómutatóját angol és belga minta szerint a magyar tanügy két derék munkása szerkesztette.[3] Bisterfeld, a kinek költségén jelent meg e

PAX CRUCIS.
Az-az
SZENT DAVID
KIRÁLYNAK és PROFÉTÁNAK
SZÁZ-ÖTVEN
SÓLTARI.
MELLYEK
Azokat a Szent Léleknek czélja és értelme szerint rövideden *megmagyarázó*
SZÁZ-ÖTVEN
KÖNYÖRGÉSEKBE,
a' Sóltároknak rendit meg tartván, bé-foglaltattak: és a' lélekkel és értelemmel éneklö s könyörgö Magyar Hiveknek lelki hasznokra ki-adattattak
PÁPAI PARIZ FERENCZ.
által
Tselekedettel és Valósággal.
KOLOSVARATT,
Nyomtatta TELEGDI PAP SAMUEL.
1710. *gyáſos Eſtendöben.*

87. PÁRIZ «PAX CRUCIS» CZ. MŰVÉNEK CZÍMLAPJA.

1 Azért természetesen Molnár szótára ezután sem ment ki a használatból. Gróf Forgách Simon 1708 jan. 5-én ezt írja nejéhez: «Azon is kérlek, édes Kincsem: egy Molnár nevű dictionárium-könyvre vagyon szükségem, mikor olvasok; tudom vagyon az Zsigusnak, küldd el.» THALY: Irodalom- és míveltségtört. tan. 251. l.

2 Latium in nuce. Gyula-Fehérvár, 1635. és 1648.

3 CSAHOLCZI JÁNOS és BIHARI FERENCZ. — Megjelent Gyula-Fehérváron, 1647. L. SZABÓ K. Régi m. könyvtár I. 792. sz. a.

latin-magyar- és magyar-latin szómutató, kiadta a Wendelin származtató szótárát is.[1] Misztótfalusi Kis Miklós is, ez a «páratlan könyvnyomtató»,[2] több erdélyi collegiumi gondnok ösztönzésére szintén szerkesztett és adott ki egy kis szótárt.[3] Ennyi mindaz, a mi Molnár óta e téren történt. A Comenius-féle index fordítói szótárhiányról panaszkodnak, mely különösen az erdélyi iskolákban érezhető: az ő munkájuk és az itt felsorolt művek megjelenése után is jogosúlt volt a panasz. Nem fejlődés volt ez a Molnár által kijelölt irányban, hanem hanyatlás. Érezte ezt Páriz, Szenczi Molnár e szellemi rokona és örököse is, azért ott vette föl a munkát, a hol azt Molnár félbehagyta.

Úgy látszik, már deák korában foglalkozott egy ilyen szótárírás tervével. Jegyzőkönyvében, melyet Szenczi Molnártól örökölt, feljegyzett egyes műszavakat és tájszókat,[4] de az ily irányú rendszeres munkát 1690 körül kezdte meg[5] és sokféle akadálylyal küzdve folyton dolgozott rajta, míg tökéletesen el nem készült vele. A harczias hírek s a barbárok betöréseinek közepette — úgymond — magánlaka szegletében félre vonulva társalkodott a Muzsákkal vagy titkon maga fölkereste azokat, mint Numa Aegeria nymphát.

1 Medulla priscæ puræque Latinitatis. Gyula-Fehérvár, 1646.

2 Bod Péter nevezi így Páriz szótárának általa rendezett kiadása ajánlásában Itt a külföldi és magyar szótárirodalomról is rövid áttekintést nyújt.

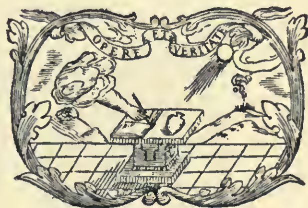
3 Bod idézett ajánlólevelében. Czíme: «Dictionariolum Latinô-Hungaricum, Vulgo Centuria Vocabulorum.» Az ajánlás kelte Kolozsvár, 1694. Bod szerint a XVII. század vége felé jelent meg. Ez első kiadás ismeretlen. Második kiadása Kolozsvárott 1702-ben jelent meg Telegdi Pap Sámuelnél. Szabó K. Régi m. könyvtár, II. köt. 2108. sz. a.

4 Pl. Aurum foliatum: levélarany auri filum: szkofium; belluata tapeta, sic dicta a belluis inscriptis: vadászkárpit; verticulus: koboz et szeg; lac ebutyratum: savó; mus Ponticus: pegymet; strictura ferri: czigánybalha; barborum cirri: harcsa bajuszsza; lecti sponda: nyoszolya; πεγονοτροφία = szakállnevelés; porticus xystus: befedett járóhely: galea infantum: burok; crepido putei: kut gárgyaia; pala annuli: fészke a kőnek a gyürüben, stb V. ö. Irodalomtört. Közlemények. 1898. 377. l.

5 Szótára 1705-ben kelt előszavában mondja, hogy tizenöt, sőt több évig gyűjtötte és dolgozta föl az anyagot.

A mű irására indító ok bizonyára a közszükség volt, a mely miatt már régóta folytonosan panaszkodtak. Pl. a Comenius-féle szómutató szerkesztői is, kiknek műve épen e hiányon kivánt segíteni, azzal kezdik panaszukat, hogy az erdélyi iskolák nagyon érzik egy jó szótár szükségét, mely nélkül a tanulók csak lassan haladhatnak előre; Ez indíthatta Párizt is vállalkozására s elhatározásában csak megerősödhetett, midőn látta, hogy szakférfiú hiánya miatt egy könyvnyomtatónak kellett vállalkozni e feladatra.

DICTIONARIUM
LATINO-HUNGARICUM,
Succum & medullam purioris Latinitatis, ejúsq; genuinam in Lingvam Hungaricam conversionem, ad mentem & sensum proprium Scriptorum Classicorum, exhibens:
Indefesso XV. *Annorum labore, subcisivis, ab ordinariis negotiis, temporibus collectum, & in hoc Corpus coactum*
à
FRANCISCO PÁRIZ PÁPAI,
Medicinæ Doctore, Ejusdémq; Facultatis, in Celeberrima ACADEMIA BASILEENSI, Assessore; & in Illustri COLLEGIO NAGY-ENYEDIENSI Professore Publico.

LEUTSCHOVIÆ,
Apud HÆREDES SAMUELIS BREWER, Annó M DCC VIII.

88. PÁRIZ «DICTIONARIUMÁ»-NAK (1708.) CZÍMLAPJA.

Midőn végre a mű megirására rászánta magát, egy ideig ő is, mint Molnár, habozott a követendő módszer tekintetében. Némelyek azt tanácsolták neki, hogy az összes szavaknál sorolja föl a származott és összetett szavakat, mások a szólásmódok kihagyására igyekeztek rábeszélni, olyanok is voltak, kik a görög nyelv felvétele mellett kardoskodtak, de Páriz ellenállott minden rábeszélésnek. Az első helyen említett tanácsadóknak azt felelte, hogy tanulóknak, nem nyelvészeknek akar szótárt írni, a többieknek azt, hogy szólásmódok nélkül a szótár test vér és lélek nélkül; a görög nyelv ellen a mű terjedelmének tetemes megnövekedését hozta föl; megemlíthette volna

azt is, hogy a kiknek ez kell, ott van a Molnár latin görög-magyar szótára.[1]

Miként műve módszerét, helyesen választotta meg forrásait is. Az előszóban nagyon hangsúlyozza, hogy új szótárt ír, mely Molnárétól teljesen különbözik[2] s e végett az összevetésre is felhívja az olvasót. De e nélkül is, csupán forrásait látva, meggyőződhetünk erről. Páriz tudott francziául, németül és angolul[3] s így Corvinus szótárán kivül[4] fel tudta használni a latin-franczia és franczia-latin királyi szótárt, a latin-angol s nehány latin-német szótárt. Azon szavakat és szólásmódokat, melyeket elődei szótáraiban nem talált, ezekből fordította le, fordításban a nyelv természetének megfelelő hűségre törekedve. Panaszkodik, hogy nem állt módjában, hogy nagy Magyarország minden szegletének nyelvjárását megismerje s a nemzeti nyelv minden sajátságát feltüntesse. Érezte, hogy ez szükséges lett volna, mert különösen a házi eszközöket és szerszámokat egyik vidéken egy, másutt más szóval nevezik; de ha erre nem vállalkozhatott is, fölvett ezek helyett szótárába sok régi, már jobbára elavult magyar szót, melyeket a székelyek ma is használnak s külön megjelölte azokat, hogy a tanuló megkülönböztethesse azoktól, melyek általánosan el vannak terjedve.

Minő nehéz volt feladata, maga panaszolja el. Hogy mi sulyosak lehettek — úgymond — azon téglák, melyeket a zsidóknak az egyptomi fogságban kellett hordani, senki se tudja jobban mint az, a ki szótárírásra szánta el magát. Ilyen egyptomi téglahordó volt ő több mint tizenöt éven keresztül. Több baja volt e munkával, mint Herculesnek a lernai hydra legyőzésével, melynek pedig minden levá-

1 Szótára előszavában.

2 Megjegyezzük, hogy e megjegyzés inkább illik az első, mint a második (magyar-latin) részre.

3 U. o.

4 Fons Latinitatis.

gott feje helyett más nőtt! Azonkivül is hányféle akadály gördült elébe! Betegség, tanári müködés s egyéb foglalkozások miatt alig huzhatott egy vonalat megszakítás nélkül. Alig volt olyan nap, a melyen látogatók ne zaklatták volna, a kik azt hitték, joguk van lefoglalni maguk számára az ő drága óráit. De ha még ennyi akadályok merültek is föl,

88. PÁRIZ »DICTIONARIUMÁ»-NAK (1702.) CZÍMLAPJA.

nem tágított, mert már gyermekkorában fogadást tett, hogy az irodalomnak szenteli életét s ennek tudata erőt adott neki.

Az emberek méltánylására nem is számít. Nehéz idők, nehéz természetű emberek! Hamarabb rágalmazzák, mint segítik a munkában fáradozót. Erre ő el is van készülve, bár meggondolhatnák az ilyenek, hogy nincs olyan szép poma-

gránát, melynek belől rothadt magva ne volna s egy szépséghiba még nem csúfítja el a különben szép testet.

És így folytatja tovább, nagy lelki keserűséggel, mintha egy életküzdelemben elfáradt munkás panaszát hallanók, ki az életnek csak terhét érzi, gyönyörűsége nélkül, de azért tovább folytatja a munkát, szünet nélkül, végső leheletéig: mivel nem hagyja pihenni a munkásság vele született szent ösztöne.

Még inkább elkeseredik, ha a külföldi irodalmi viszonyokra gondol. Ott közköltségen fordíttatják le és adják ki az effajta közérdekű műveket, nálunk senki se gondol vele, legkevésbbé az iskolák felügyelői.

Magánember pedig a miatt nem vállalkozhatik reá, mert nálunk a jobbágyszülők, a szegény pórkunyhó szülöttein s a papok gyermekein kivül alig foglalkozik valaki komolyan a tudományokkal. Ezek is a tudományba inkább csak belekóstolnak s a papi pályára rohannak inkább, mint mennek, mert ezt tartják a kenyér- és szabadságszerzés egyedüli útjának: látván, hogy a tudománynak különben sincs becse s a tudósnak nincs semmi jutalma. A papok gyermekei is nagyobb részt ilyen számítással lépnek atyjuk nyomdokaiba, minthogy az erdélyi jog szerint az így szerzett nemesi jogok és kiváltságok csak akkor öröklődnek, ha három közvetlen ős viselt papi hivatalt; e nélkül, vagy ha az illető pénzen meg nem váltaná magát, újra a jobbágyság igájába hajtják, pedig sokszor műveltebbek s a hazának hasznosabb tagjai, mint földesuraik! Az irodalmi viszonyok jellemzésére a Szenczi Molnár esetét hozza föl, a ki egy maga többet tett a magyar irodalom érdekében, mint bárki más és mégis alig tudta magának és családjának a kenyeret megkeresni s végtelen fáradozásai után nyomorban hunyt el . . .*

* V. ö. Bod megjegyzésével: Szenczi Molnár Naplója, 398—99. ll.

Páriz szinte kétségbe volt esve irodalmi viszonyaink sivársága miatt. Saját művének sem ígért kedvező fogadtatást s nem is tartott sokat felőle; sőt maga is vakmerőségnek nevezte vállalkozását; éretlen, koraszülöttnek mondja munkáját s azzal vigasztalta magát, hogy ilyen nehéz dologban már a kisérletnek is érdem számba kellene menni. De egyben csalódott: túlságos szerénysége miatt kevesebbnek tartotta munkáját, mint megérdemelte s az utókor másképen itélt felőle. Megjelenése után csakhamar elkapkodták azt, kiadás kiadást ért belőle [1] s lassanként háttérbe szorított minden más szótárt.[2] Egész az újabb időkig ez volt a leghasználtabb iskolai szótárunk, sőt azon tulajdonságánál fogva, hogy részben a középkori latinság szókincsét is magában foglalja, ma sem nélkülözhető.[3]

Páriz művének megjelenése után is gyüjtögetett pótlékokat a magyar részéhez, de arra már nem volt többé alkalma, hogy azokat bele dolgozhassa egy újabb kiadásba.[4]

V.

Mintegy másfél évig tartott Páriz és társai száműzetése. A mint Rabutin pusztító hada a városból kitakarodott,

1 Kiadásai: 1. Lőcse 1708. — 2. Nagy-Szombat 1762. — 3. Szeben 1767. (Bod Péter kiad.) — 4. Szeben 1782. — 5. Pozsony—Szeben 1801. Bod említi, hogy oláh nyelvre is lefordíttatott, talán az oláh fejedelem számára, melynek egyetlen példánya a balázsfalvi monostor számára háromszáz rajnai forintért vásároltatott meg. Kátai G. szerint gr. Barkóczy Ferencz esztergomi érsek vásárolta meg s az eladók a balázsfalvi trinitariusok voltak. Vas. Ujság. 1860. 634. l.

2 Szakszerű méltatása azonban máig sem jelent meg.

3 Némi javitásokat tett kéziratában Brewer János, a tudós könyvnyomtató; correctora Csécsi János pataki tanár volt, a ki szerző beleegyezésével a magyar szövegben saját orthographiai elveit alkalmazta. Bod kiadásának ajánlólevele. Ugyancsak Bod említi, hogy nála vannak a levelek, melyeket e tárgyban Brewer és Csécsi a szerzővel váltottak.

4 Később Bod dolgozta bele ezeket az általa sajtó alá rendezett kiadásba. Ugyancsak tőle valók az újabb kiadás pótlékai: a közép- és újkori, főleg a jogi szótár («Glossariolum»); a keresztnevek szótára; a magyar, héber, görög, római pénzek táblázata, a római pénzek s feliratok rövidítéseinek, sigláinak szótára stb.

egy tanár azonnal visszatért oda s megkezdte a tanítást a lassanként visszaszállingozó deákokkal. Hozzáfogott az újjászervezés fáradságos munkájához is, de csakhamar be kellett látnia, hogy magától nem képes reá. Olyan ember kellett erre, mint Páriz, a ki széles látkörénél, tudományánál, műveltségénél és összeköttetéseinél, de egyéni tulajdonságainál fogva is első sorban volt hívatva e feladat sikeres megoldására. Ezt tudta Kolosvári, az először visszatért tanár is, ezért követett el mindent, hogy rávegye őt a minél előbbi visszatérésre. Páriz az 1709. év elején Enyedivel együtt csakugyan visszaköltözött Nagy-Enyedre. Nehéz munka várt itt reá. Az iskola megrongált épületét még valahogy rendbe hozták[1] s lassanként a tanulók száma is megnövekedett, de elpusztult az iskola vagyoni alapja, melynek jövedelméből a tanárokat fizethették s a tanulók ellátását fedezhették volna.

Ily körülmények között mindenekelőtt alap teremtéséről kellett gondoskodni. Tenniök kelle ezt annyival is inkább, mivel a II. Rákóczy Ferencz segélye, melyből két tanár egy ideig fentartotta magát, csak a bujdosás idejére szólt.[2]

Páriz pénzalap szerzésére egy korábban már sikerre vezető útat választott: a külföldi protestánsokhoz fordult segélyért. Eszébe jutott, hogy évekkel előbb, mily könnyű szerrel sikerült III. Frigyes brandenburgi választófejedelemnél, a későbbi porosz királynál az odera-frankfurti egyetemen két tanuló részére alapítványt eszközölni ki[3] s ez bátorította arra, hogy talán most sem fog hiába zörgetni. Tervét közölte gróf Teleki Sándorral, a collegium lelkes

1 V. ö. 294. l. 4. jegyzet.

2 Thaly közl. Századok 1884. 904. l. E szerint Rákóczy Páriz és Enyedi részére 600 rhénes forintot utalványozott.

3 Eredetileg 3 tanuló számára tervezve. Az idevon. levelezést közli Bod. Hist. Hung. eccl. Tom. II. lib. III. 461—466. l. Ez alapítványok későbbi történetére, valamint később szerzett (leydeni, zürichi) alapítványaira nem terjeszkedhetünk ki.

gondnokával[1] s ketten aztán abban állapodtak meg, hogy a művelt és gazdag Angolországot keresik meg e végett. Az alkalom önként kinálkozott, épen angol egyetemen tanult ez időtájt Páriz egyik fia, ki mindezt közvetíthette. A segélykérő levelet az iskola nevében elkészítették s Páriz szótárának egy díszkötésű példányát,[2] Teleki egy drágakövekkel kirakott kardot mellékelt hozzá a királyi könyv- és fegyvertár számára. Folyamodásuknak csakugyan kivánt sikere lett. Egy ünnepnapon az összes templomi szószékekből felszólították az egyháztagokat az adakozásra s a nagy-enyedi collegium számára több mint tizenegyezer font sterling gyült össze.[3] Ettől kezdve az iskola zavartalanul folytathatta működését.

Bár Páriz egész odaadással szentelte életét iskolája ügyének s bár minden alkalmat, eszközt és módot megragadott, hogy azt gazdaggá, virágzóvá és híressé tegye: nem találkozott azzal az elismeréssel és hálával, a melyre méltán számíthatott volna. Különösen tanítványai voltak hálátlanok vele szemben.

Rendkivül sok adat tartotta fenn e kor deákjai féktelen vadságának emlékét. A családi körből kiragadott s a collegiumba beadott ifjú egy szervezett deákcsoportba került belé s ha társaival meg akart férni, magáévá tette e csoport hagyományait, bűneit és erényeit. Öreg deákok voltak a vezetők, ők képviselték a mult hagyományait s mint ennek letéteményesei ők oktatták ki az ifjabb nemzedéket. Nehéz volt megszokni ezek zsarnokságát és sok deák csak akkor találta az erős katonai fegyelmet természetesnek, mikor ő jött az öregek helyébe. A tanárok sem nyes-

1 Gr. Teleki Sándor buzgólkodását, hogy az elpusztult iskolát előbbi virágzó állapotába visszahelyezze, Páriz is kiemeli «Pax crucis» cz. műve ajánlólevelében.

2 I. Frigyes porosz királynak is küldött egy példányt, egy érdekes levél kiséretében.

3 Ez összeg a collegium vagyonának ma is alapját teszi. Bőven ír róla P. Szathmáry id. művében 158. kk. ll. (Herepei kézírata után.)

hették le e rendszer kinövéseit; nem csak azért, mert ők is e szellemben nevekedtek s a külföldi egyetemeken is így látták, hanem mivel veszélyes kísérlet volt s e miatt nem mertek reá vállalkozni. Rossz dolga volt a tanárnak, a kit az ifjúság ellenségének bélyegzett. Az iskola patronatusa: a városi vagy egyházi hatóság olykor próbát tett, de csaknem mindig kudarczot vallott. Pedig rendesen csak olyankor avatkoztak be, mikor a deákok féktelensége tűrhetetlenné vált s veszélyeztette a közrendet. A mit külföldi egyetemek deákjairól olvasunk, a vadság és kicsapongás hasonló példáit nálunk is megtaláljuk. Itt is megtaláljuk a dorbézoló deákokat, kik nemcsak a kisebb deákok pénzét mulatják el, hanem a lakodalmas házakra is törnek s a násznép közé vegyülve reggelig esznek, isznak és tánczolnak s utoljára a násznéppel összeverekesznek; a mi iskolatörvényeink épen úgy beszélnek a fegyverviselő és a békés polgárokat megtámadó deákokról is.

A marburgi egyetem évkönyvei leírják, hogyan ostromolták meg egyszer a deákok a litván bárócsaládból származó tanulók házát. A fiatal bárók kérkedtek ősi nemességükkel, a tanárok pedig beczézték őket s különhelyet jelöltek nekik a templomban és a tantermekben is. Ez elég volt a többi tanulók irigysége és dühe felköltésére. Éjjel fadarabokkal és kődarabokkal beverték a litvánok ablakait. A tanárok nyomozni kezdték a bűnösöket s ez olaj volt a tűzre. Gyűlést tartottak s elhatározták, hogy elégtételt szereznek maguknak s egyszersmind megesküdtek, hogy egymást el nem árulják. Egy napon éjféltájban éktelen kiabálással sorra beverték az összes litván és lengyel tanulók ablakait. A nagy lármára azok a tanulók is felébredtek, a kik már aludtak s puskákkal és kivont kardokkal a tüntetőkhöz csatlakoztak. Az ekként megnövekedett s több mint háromszáz főből álló csapat a bárók lakása felé vonult, folyton kiabálva, hogy a házat meg kell ostromolni s lakóit meg

kell ölni. A litvánok azt is mondogatták, hogy az ő nemességük különb, mint a németeké s e miatt vérrel akarták megbosszulni a nemzeti sérelmet. A deákok közre vették a házat s ostromolni kezdték; megpróbálták a kaput a sarkából kivetni s mikor ez nem sikerült, gerendákkal kezdték döngetni. A megrémült lakók az istállóajtón keresztül, úgy, hogy senki sem vette észre, a rektorhoz küldtek egy gyermeket és szabadításért esedeztek. A rektor egy darabig habozott, közéjük menjen-é s csak nagy siránkozás és rimánkodás után határozta el magát reá. Midőn lámpásával az utczára kiért, már messziről látta, mint szaladgálnak tanítványai ide s tova villogó kardokkal, mint hágnak föl már az épületre s hallotta a kapudöngetést. Midőn az ostromolt házhoz érkezett, egyszerre csend lett s eltünt a tömeg. Felismerték a rektort s nem akarták megvárni, míg az is reájuk ismer. De habár ilyen könnyen sikerült is lecsendesíteni a zendülést, azért a rektor maga is az Isten angyalai őrizetének tulajdonította, hogy nem történt semmi baja.[1]

Hasonló esetek fordultak elő bármely hazai prot. főiskola életében. A debreczeni collegium deákjai egyízben fegyveresen mentek a városházára, megsebesítették, megverték és süvegétől is megfosztották a tanácsosokat s a kiket még rajtuk kivül ott találtak; azután belekötöttek a városőrzőkbe vagy «bakterekbe», egy városi polgár házát megrohanták s több embert megsebesítettek.[2] Ilyen eset még ezután is sokszor ismétlődött.[3]

Az a deákság, mely a társadalmi békét ennyire nem tisztelte, tanárai iránt sem viseltetett feltétlen tisztelettel. A debreczeni deákok egyízben a rektor ellen lázadtak

1 CAESAR, J. Catalogus stud. schol. Marpurg. Pars. IV. (Marb. 1887.) 54—57. ll.

2 A városi jegyzőkönyv erről szóló helyét id. a főgymn. 1894—95. évi értesítője 18. l.

3 L. u. o. 19. l.

föl s midőn az a városi tanácsnak e miatt feljelentette a két vezetőt: a seniort és a contrascribát, a deákok bezárták az iskola kapuit s fegyveres ellenállásra készültek. A városi nép betörte a kaput, az összeütközésnél több deák megsebesült s a zendülőket is elfogták. Az iskola szabadságának ily módon való megsértése miatt száztíz deák távozott el az iskolából s csak hosszas alkudozás után, a fejedelem, a püspök és mások közbenjárására állott helyre a béke.[1]

A nagy-enyedi deákok sem voltak szelidebbek. Fentebb láttuk, hogyan tüntettek Nadányi s hogyan lázadtak föl Ladiver ellen. E tüntetők és lázadók Páriz tanulótársai voltak s az utánajövő nemzedék, Páriz tanítványai, utánozták a rossz példát.

Párizt csakhamar tanárrá választása után megbízták a pædagogiarcha vagy tanulmányi felügyelő teendőinek végzésével, később pedig rektorrá is megválasztották. Mint pædagogiarcha a tanítókra, a tanmódszerre s a tanulók erkölcseire ügyelt föl; mint rektor[2] ő vezette az iskola ügyeit, ő vette föl az új tanulókat az intézetbe, ő ellenőrizte az ifjúság tisztviselőit; ő hozzá fordultak iskolamesterért vagy házi tanítóért és ő vigyázott arra, hogy ezen állások betöltésével mindkét fél meg legyen elégedve.[3]

E két tiszt bármelyikét szinte lehetetlen volt úgy viselni, hogy a deáktestület minden tagja teljesen meg legyen vele elégedve. A szigorúságot erőszakoskodásnak, a jóakaratú irányítást vagy tanácsot illetéktelen beavatkozásnak tekintették s az ifjúság autonomiája keretében bármily igazságosan lett valamely állás betöltve, mindig voltak, kik mellőzve látták magukat s elégületlenségüket nem titkolva a colle-

1 U. o. 17., 19. ll.

2 Említi az 1716-ban szerkesztett panaszlevél 5 pontja. (A maros-vásárhely gr. Teleki-levéltárban 2359. sz. a.)

3 Az 1671. kelt gondnoki utasítás 2. és 5. pontja. Prot. Közl. 1886. 64. l.

gium gondnokainál kerestek orvoslást. Az ifjúság szoros összetartásánál fogva egynek panaszát a többi is magáévá tette.

Már 1698-ban szerkesztettek egy ily panaszlevelet Teleki Sándor gondnokhoz intézve, de nem tudni, mi okból, jónak látták el nem küldeni. Minden képzelhető váddal illették benne érdemes tanárukat. Hogy a frankfurti alapítványt, már jóelőre oda igérgeti egyes tanulóknak, hogy feladókat tart, hogy egyik deáknak sok tanítványt ad a másik rovására, hogy ha valami nem tetszik neki, megpirongatja, sőt meg is veri a deákokat, hogy a collegium pecsétjét, melyet eddig az ifjúság kezelt, magánál tartja stb.

Vannak a panaszlevélben képtelen vádak is, hogy pl. a collegium egyik házát el akarta tulajdonítani, hogy a deákságot hirében, nevében mindenütt becsteleníti.

Még a hírneves tudós tudománya és tanítása ellen is tettek kifogásokat. A physika tanítását — így szól a vádlevél — nem csatolja össze a szemléltetéssel,* nem tartat disputatiókat; a mit a történetből tanít, «igen csekély és majdnem semmi», nem tanítja a világtörténetet, a régi monarchák, a vallási üldözések és a reformátió történetét; az enyedi deák logikát nem tud, mivel logika Enyeden nincsen. Szenvedélyes bosszúvágyuk annyira elfogulttá tette őket, hogy nem átallották azt állítani, hogy «valamig Páriz Ferencz uram itt lészen professor, soha a societásban** egyesség nem lészen.»

E anaszlevelet — mint fentebb is említettük — nem küldték el; természetesen az ifjúság «egyessége» azért nem bomlott fel s Páriz tovább is hasonló szigorúsággal teljesítette terhes tisztével járó kötelességeit. Nyolcz évvel később egy Bibarczi László nevű deák lett senior, ki, nem tudni mi okból, elkeseredett ellensége volt a szigorú tanár-

* Sphærán vagy mágnesen.

** Társaság.

nak. Ez egyszer az ifjúság ládája fenekén ráakadt az 1698-ban szerkesztett levélre s lemásolva[1] elküldte Telekinek és hogy hatása nagyobb legyen, mintájára egy újat is szerkesztett,[2] kiszínezve a régiben foglalt vádpontokat s újabbakat is csatolva hozzá, nemcsak Párizról, hanem másik két tiszttársáról is. E panaszlevél hangja még szenvedélyesebb s durvább s a kíméletlenségben odáig megy, hogy az érdemes tudósnak öreg korát és erőtlenségét is szemére veti, a mi miatt óráit nem tarthatta meg rendesen.

E panasznak, az iskolai elöljáróság dicséretére legyen mondva, nem lett semmi hatása. Ha megkeserítette Páriz élete végső éveit tanítványainak hálátlansága, vigasztalására szolgálhatott az, hogy a collegium felvilágosult gondnoka nem is gondolt arra, hogy helyt adjon e panaszoknak s megkímélte a legérdemesebb tanárt minden zaklatástól. Különben is az erőtlenség, mit a panaszlevél említ, a halál előhírnöke volt s a fáradhatatlan tevékenységű tudós, Erdély leghíresebb orvosa és legérdemesebb tanára, néhány hónap mulva, 1716. szept. 10-én megszünt élni.[3]

1 E másolatban maradt fenn a marosvásárhelyi gróf Teleki-levéltárban 2357. sz. a. Kelte: 1698. jan. 22.

2 Eredetije kétféle fogalmazásban maradt ránk a Teleki-levéltárban 1359. sz. alatt. Az egyik kelte: Szebem (így) 1716 febr. 2., a másiké: Nagy-Egyed, 1716 márcz. 10. Aláírták: Bibarczfalvi László senior, Bodoki Mihály contrascriba, Csekelaki János, Bodoki Sámuel, Vásárhelyi Ferencz observatorok. Fenmaradt még Bibarczfalvinak két levele (2360. és 2361. sz. a.) mindkettő ugyane tárgyról.

3 Az enyedi tanárok levele, melyben Telekivel Páriz halálát tudatják («Szükségesnek itéltük a Méltóságos Urnak megirni Tiszteletes Pápai Uramnak, életében kedves Colleganknak mára viradólag három óra tájban esett szép csendes halállal való elaluvását . . .» Teleki-levéltár 2341. sz. a.) «10. Maji A. 1716. Enjeden» kelt. Ennek alapján több életrajzíró *máj. 10*-re teszi P. elhunytát. De mi valószinűtlennek tartjuk, hogy a gyászjelentést pótló «Justissima adorea,» fia (a «Misc. Tig.» számára írt életrajzban), veje Weszprémi István (Biogr. Medic. I. 126. l.) egyformán tévedve tették volna a halál évét *szept. 10*-re. Feltevésünket megerősíti Besenyei Györgynek 1716 *szept. 13*-án Enyeden kelt s Telekihez írt levele, mely így kezdődik: «Én Tiszteletes Pápai uram halálát eddig is megirtam volna, de T. *Professor uraimék* nem jovallották mostanig; ő kegyelmét ma temettük . . .» (Teleki-levéltár 2343. sz. a.)

«Cselekedettel és valósággal.» Ez idézetet[1] írta Páriz jelige gyanánt műveire, e motto jellemzi felfogását az ember hívatásáról. Valóban, a folytonos, pihenést nem ismerő tevékenység életének legszembetűnőbb jellemvonása.

Oly időben élt, midőn Erdély politikai önállósága sírja felé közeledett s társadalma szomorú képet tűntetett föl; midőn fent és alant az anyagi érdekek hajhászata fogott el mindenkit s az emberek működésének önzés, kapzsiság és birtokszerzési vágy volt a rugója.

Kinek jutott volna eszébe ily körülmények között a nemzet szellemi érdekeivel törődni? Szerencsére akadt két

90. PÁRIZNÉ NÉVALÁÍRÁSA.

ilyen önzetlen jellem, kiket eszmények lelkesítettek: egy könyvnyomtató és egy tanár. Ez fáradhatatlanul írja közhasznú műveit, a másik vagyonát ily művek kiadására áldozza föl.

Mindketten el vannak készülve arra, hogy nem lesz olvasóközönségük, de ez nem csüggeszti el őket: maguk akarnak olvasóközönséget teremteni. Ők e kor szellemi érdekeinek képviselői s merész vállalkozással pótolni igyekeznek a társadalom mulasztását. Élete végén mindkettő keserű csalódással látja be törekvése sikertelenségét, hogy e társadalmat lethargiájából fölrázni nem lehet. Az egyiknek e csalódás idő előtt felemésztette testi és szellemi erejét, a másik aggkorában, szükséggel küzdve, munkássága közhasznú voltában keres vigasztalást. «Panaszolkodhatnék — így szól egyik műve előszavában, oly hangon, melyen meg-

[1] Latin nyelven írt művein: «Opere et veritate.»

érezzük lelke elkeseredését — sorsomról és könyveim sorsáról, a milyet ritkább s nyelvünkön az előtt soha nem látott tárgyakról magam nyilvánvaló megkárosodásával többet adtam ki nemzetem hasznára: de nem szándékszom panaszos előszót írni. Bizony csupán az Orvoslástan, melyet magyarúl színre hoztam, mennyi fáradságomba és éjszakázásomba került: tudja az Isten. Mert a magyarnál azelőtt egyáltalában soha nem taposott útra léptem s Isten vezérelvén, szerencsésen végére mentem s még annyi jutalmat se érdemeltem, — nagyobb dolgokra ösztönzésül és bátorításul, a mennyibe az a papír került, a melyre írtam: csupán a könyvkereskedőknek csináltam hasznot. Minek beszéljek egyháztörténetemről, erről a kis terjedelmű munkáról, a melyet mégis sok éven át nagy gonddal gyűjtögettem össze? Minek a Heraldikáról, melyet a magyar nemesség kedvéért tettem közzé? Nem részesültem érte senkitől sem nyílvánosan, sem magán úton semminemű kedvezésben, nem számítva a fényes ígéreteket. De ha a főrendek igéreteiből kellene tudósainknak megélni...! Holott lehetetlen nem tudni, mert hiszen hoszszas tapasztalat mutatja, hogy az irodalmi dísz sokkal inkább ékesíti az országot, mint győzelmi jelvények és diadalívek! Méltányos is volna, hogy azok, a kiknek nagy munkával hosszú időn át szolgálni igyekezett az ember, vénhedő korában valamit útravalóul gyűjtenének. De itt annak, a kivel méltatlanul bántak, inkább azt kell kívánni, hogy feledni, mint hogy visszaemlékezni tudjon...» Szegény Páriz, hiába kért, czélozgatott, nem hallgatott reá senki s az agg tudós elbetegesedve,* szegénységben, sokszor szükséget is

* Betegsége a «Justissima adorea» szerint 1713 körül, a «Miscellanea Tigurina»-ban megjelent életrajza szerint 1714-ben kezdődött; az előbbi szerint betegsége «morbus colicus et calcularis» volt; halálát ez utóbbi szerint gutaütés okozta. Egy 1714 jul. 30-án Teleki Sándorhoz írt levelében Páriz köszvényről is panaszkodik (Teleki-lev. 2333. sz.). Itt említjük meg, hogy annak, hogy Páriz vénségében elvesztette volna szeme világát s e miatt már a szótárírásban felesége is segített volna neki — nincs semmi alapja. V. ö. Paulikovics fent id. művét és Kátai G. czikkét a «Vasárnapi Ujság»-ban 1860. 634. l.

látva,[1] élte le végső napjait. «Jogaimról sokszor lemondtam s a béke tiszteleténél semmit előbbvalónak nem tartottam, mégsem élvezhettem itt állandóan a békét», így jellemezte életküzdelmét saját maga, hattyúdalában, a maga számára készített sírversekben.[2]

Az önzetlen tevékenységen kivül életének másik kiemelkedő jellemvonása a mély és benső vallásosság. Egy egyszerű kálvinista papi család hagyományai között nevekedett föl s végső leheletéig hű maradt e hagyományokhoz. Irodalmi működését mindig hiányosnak tekintette volna, ha néhány művel a vallási irodalmat is nem gyarapítja; az orvos szépen összefért a theologussal s vallásának szentelte első és utolsó nagyobb munkáját is.

Páriz tevékenysége nem szorítkozott csupán a tudomány művelésére. Nem szobatudós, hanem a társas élet embere. Társadalmi tevékenységre nézve egészen más, mint kortársa, Kis Miklós. Ez folyvást összeütközik az emberekkel s önérzetességével mindig új és új ellenségeket támaszt fent és alant; egyébként is visszavonult életet él s a «szólásban is bóldogtalan», kevés beszédű ember. Páriznak mindenfelé vannak jóbarátai, a fejedelmi udvarban, mint a főúri és a polgári körökben egyaránt kedvelt egyéniség;[3] jó társalgó

1 Maga írja Teleki Sándornak: «Kérem erreis az Méltoságos urat, succurallyon, mert bizony nintsen mivel élnem, ne legyek vénségemre ily gyalázatos szükségben, mivel még tisztemet mind tehetem, mind teszem hűségesen». 1711 máj. 20. Teleki-ltár 2327. sz. és még több levélben. Hogy halálával családját szegénységben hagyta hátra, Nádudvari Péter szászvárosi pap írja: «A szegény özvegynek, (kire bizonyosan tudom, hogy egy pénz se maradott) semmit nem adtak» (t. i. a professzorok). Teleki-ltár. 2369. *a*/1.

2 Többek közt kiadta Bod: M. Athenas 213. l.

3 A «Nagy-Enyedi siró Heraklitus» több jellemző anekdotát beszél el Páriz életéből, melyek kedélyes, tréfálni szerető embernek mutatják be. Különösen szerette megtréfálni deákjait s ezek között egy Zágoni nevűt, a kivel mint «nagy erős legénynyel» többször végeztetett ház körüli munkát; egyházi gyűléseken is talpraesett közbeszólásaival és megjegyzéseivel nem egyszer hallgattatta el az unalmas és hosszadalmas szónokot. Az ő mondása volt ez is: «Ezek szegény papok — úgymond — ha egyebet nem hagyhatnak is gyermekeiknek, igen szép neveket választanak s adnak nékiek a bibliából: Absolon, Jahel stb.» E mű szerint gyakran elhítták az enyedi lakodalmakba, «tized-lakozásokba» és «cseh-lakásokba» s olykor hazatérés közben kisérőinek foly-

és jó szónok, kit e tulajdonságai miatt diplomatiai küldetésre is alkalmasnak tartottak.*

Talán csupán a véletlen műve, hogy Szenczi Molnár Albert halála után Páriz tulajdonába került naplója és jegyzőkönyve, és mégis nem lehetetlen, hogy ez szabta meg életműködésének egész irányát. Úgy tetszik, mintha e sárgult kéziratokkal új tulajdonosa írójuk szellemét is örökölte volna. Ugyanaz a lelkes buzgóság irodalmunk hiányainak pótlására, ugyanaz a kitartás a nemes czél felé törekvésben s ugyanaz az önfeláldozás a czél megvalósítása végett kifejtett munkásságban. Olthatatlan tudományszomj s fáradhatatlan tevékenység tekintetében korukban aligha volt hozzájuk fogható, buzgóság és önzetlenség tekintetében még kevésbbé. Ma szinte érthetetlen előttünk, mi hajtotta őket e pihenés nélküli munkára s a tudomány önfeláldozó mártírjait tiszteljük bennük!

ton azt hajtogatta: «Könyvet írok! «Könyvet írok! «S írt is» — teszi utána e jelenet megörökítője.

* Vitæ cursus 1687 ápr. 20. Irod. Közl. II. 514. l.

91. ZÁRÓVIGNETTA. CSERNA K. RAJZA.

FÜGGELÉK.

PÁPAI PARIZ FERENCZ VERSE A KÖNYVNYOMTATÁSRÓL ÉS M. KIS MIKLÓSRÓL.*

1. Az Isten mindenüt és mindenben lakik,
Embėr' elméjében pedig ugyan fénlik ;
Elmés Mesterségek ezt böltsen beszéllik,
Mellyek az Embėrek kezeket segéllik.
2. Mert a' minek dúrva volt első Kezdete,
Az Emberi Elme addig köszörülte,
Hogy díszesb és kellöb formán kedveltette,
Az elsö nehéznek könnyebb 's szebb lett vége.
3. Nem épült egy nap meg még maga-is Róma,
A' mikkel Augustus meg-szaporitotta,
Romulus elsöben még nem-is álmodta.
Késöre vett eröt a' Tanáts' pompája.
4. Az Isteni Elme emberi elmében
Tsudáltatja magát ; mert minden mindenben,
Fü-szálban ollyan Bölts mint tsillag szerzésben,
Nints bizonyság nélkül sem nagyban s' kitsinyben.
5. Az Ember' elméjét pedig a' mi nézi,
A' régi Pogány Bölts e' felöl ezt hiszi ;
Nem egyéb ez hanem Isten Lelke részi,
Elme munkájának sem hoszsza sem végi.
6. Isteni Elmének elménk hát tüköre,
Ebben tsudáltatik az ö Böltsége ;
Ebben látszik mind hatalmas tehetsége
Mindenre érkezö s szélnél gyorsab szele.
7. Szép ugyan Istennek minden teremtése ;
De kettős mértékben van e' dísz Emberbe,
Mert egyedül övé a' szép okos elme,
Övé gondolatnak ki-beszéllö nyelve.
8. De minthogy a' beszéd nem ér mindenüve;
Hogy mit akar ember közölhesse meszsze,

* Czíme: «*Életnek könyve. Mellybe bé-iratott példás emlékezetre méltó Neve, a' nemzetes, tiszteletes, tudós, M. Tótfalusi Kis Miklós uramnak.*» Első kiadása (1702.) nem maradt fent. Második kiadása BOD PÉTERtől: «Erdélyi Féniks» czímen 1767-ben jelent meg.

És távol lévökkel jól egyet érthetne,
Beszéd mellé Isten az Irást rendelte.
9. Az Irásnak pedig nem mind egy vólt módja,
Mert elsöben irtak viaszszas táblákra,
Nem vala melléje sem penna sem tenta,
Hegyzett vas stilussal irtanak azokra.
10. Azután találtak vékony fa héjakat ;
Kivált ditsérték az Égyiptomiakat,
Nilus' nádjairól hántották azokat,
Ezekre irták-le ö akaratjokat.
11. De minthogy ez vékony és tartatlan vala,
Euménes mást talála Pergamumba,
E' pedig nem egyéb hanem a' bör hártya ;
Mellynek haszna terjed sok Sékulumokra.
12. E' drága hártyával mind addig élének,
Míg Pappiros Malmot késöre lelének,
Péppé tört ruhából pappirost öntének ;
Mellyet ma könnyebben 's óltsobban szereznek.
13. Az első idöben még betű sem vala,
Hanem Kádmus ülvén tengerre hajóba,
Betű újságokat vün Görög Országba,
Onnan által-hata az-is Latiumba.
14. Mert boszorkánysággal hires vén Kármenta,
Kit Próféta Aszszony-számban világ tarta,
Arkadiából fel-kelvén, Latiumba
Betüket és irást maga szaporita.
15. Igy sok Száz Esztendök' folyása rendiben,
Mindent kézzel irtak nagy kötés könyvekben.
De minthogy munkás vólt, vólt oly drága bötsben
Hogy minden szegénynek nem juthatott ebben.
16. Még Szent-Pál-is félti vala a' könyveit,
Hártyára ki-adott sok szép irásait,
Gondolván ha el-vész mikor ir ö annyit,
Timotéusra bízá az el-vitelit.
17. Faustus Német nemzet azután támada,
Móguntziában új formákat gondola,
Bík-fából faragott Betüket tsinála,
Mellyet osztán rézre 's ónra-is próbála.
18. E' bölts Mesterségben mútata remeket,
De szegénység miatt nem talál értéket,
Gutemberg nagy gazdag meg-látván ezeket,
Költséggel segíté 's úgy érék végeket.

19. Járúla harmadik Sefferus' elméje,
Ki a' Betük mellé Matrixokat lele,
Kikbe elsöben-is atzél betüt verne,
Azután beléjek ón betüt öntene.
20. Mikor már ez mind így rendesen meg-vala;
De az iró-tenta alkalmatlan vólna,
Azon Seffer a sürü tentát találja,
A' melybe' mártódnék a' nyomtató-lapta.
21. Fel-találák módját, nem-is hagyák ebbe;
Söt állitják hárman tökéletességbe,
Egy néhány Könyveket Világ' eleibe,
E' Mesterség szerint adnak-ki elsöbe.
22. Ezer Négyszáz felett ötven számláltaték;
Mikor e' Mesterség így ki-mútatódék;
Elsöben-is hasznát a' Németek vevék,
Szomszéd nemzetek ezt még tsak hírrül érték.
23. De nem soká maradhata ez határba,
Tsak hamar béhata szép Olasz-Országba;
Kivált Néppel rakott Velentze Városba,
Hol a' Német kezdet állatik szebb lábra.
24. Olasz elme vévén így e munkát kézre,
Hamar Rómába-is frisselve bé-üle:
Innen Florentzia Városba belölle,
És Neápolisba renddel ki-terjede.
25. A' hegyeken által kele Galliába,
Vitéz és Tudóssal bö Helvétziába,
Kinek több Városi között Tigurumba,
Ugyan meg-nyomúla szép Basileába.
26. Mintegy közönséges Könyvek' Mühelyéböl.
Sok régi Paterek kelének ki-ebböl;
Irásokat ki-rázák molyból és szennyböl;
És új ábrázatra hozák a' régiböl.
27. Köszöni ezt minden Amerbakhiusnak,
A' Basileai fö Tipografusnak,
Nem kevésbé a' tudós Frobeniusnak,
A' híres Erasmus' lelki barátjának.
28. Erasmus sokat ir, emezek utánna
Sok ezer munkákkal botsátják világra,
Mások-is kezeket vetik e' sajtóra,
E' kohot melegen tartják köz haszonra.
29. E' mesterség osztán hata Belgyiomb
Elsöben-is pedig nagy Loványiumba;

Onnan fészkét raká túl Hollándiába,
Holott reménységét állatá jobb karba.
30. Hollandus' munkája lőn mindennél tisztáb,
Mindennek e' munka szemét tölti inkáb,
Minden azon kapván betsesebb és drágáb.
Azólta mind feljeb nött nem pedig alább.
31. Ezek' példájából ki ki Országában
Illyen Műhelyt emel, szomszéd Angliában,
És azontúl a' széles Hispániában,
Meg-szerzi Lengyel-is maga birtokában.
32. Magyar-ország ebben szenved még-is tsorbát,
Poson orvoslá-meg elsöben ez hibát;
Török Bálint rá szerzé Pápa' városát,
Megmutatá ö Nagyságos Uri voltát:
33. Azon Ur Debreczent-is erre rá szerzé;
Etsedi Bátori István Ur hogy érté,
Visolyba a' Nyomtató-műhelyt viteté,
A' Magyar Bibliát innen ki-bővité.
34. Erdély' Országa ezt távolról nézelli;
De kedvét ez aránt senki-is nem tölti:
Reformationak de benne kezdeti,
Hogy lön, emebben-is örömét el-éri:
35. Mert Hontérus János Erdélybe érkezék,
Ki Basileában immár régen lakék,
Könyvekkel 's Betükkel ott ö meg-töltözék;
Melly kezdetböl Erdélyi Jó gyarapodék.
36. Reformálá Brassót egész Bartzasággal,
Műhelyjét emelvén hasznos Autorokkal,
Mind a' Görög, mind Deák nyelven valókkal,
El-tölté ez Hazát a' Jó Tudománnyal.
37. Ezen kis Országban Skolákat-is nyitta,
Régi barbariest belölle ki-irta;
Könyveket 's Tudományt bövön elfolytata,
És emlékezetét jó példában hagyta.
38. Szálla e' Mesterség osztán Kolo'svárba,
Heltai Gáspárnak forgolódására:
Ott vala a' Műhely míglen mind el-kopa;
Ki meg-újjithatná Mestere nem vala.
39. Várad' Városába hata e' jó osztán,
Ki eddig e' jótól üres vala 's pusztán;
De bezzeg e' hibát kipótolá osztán,
A' híres Szentzi Abrahám oda szálván:

40. Ez, Hollandiából szép betüket hoza,
Tellyes Könyv-nyomtató Mühelyt fel-állata;
Mellyből sok szép haszon Nemzetünkre szálla,
Mind addig, míg Várad török kézre juta.
41. Azon mühely onnan Erdélybe bé-jöve,
Szentzi helyhezteté bátorságos helyre;
De nem sok idöre Világból ki-méne:
Mester nélkül árván marada Mühelye.
42. Szebenböl magához fogadja Kolo'svár,
Kit száz esztendövel már ez elött Gáspár
Nyomtató-mühelyel ékesite; de már
Kopott fogyott mátrix, betű új mestert vár.
43. Olly Mester Erdélyben 's itt körül nem vala;
A' Tipografia szintén meg-hanyatla,
Mint árva, tsak fogya, kopék, nem ujúla;
Kiböl e' Nemzetnek érkezék sok kára.
44. Látja ezt idvezült *Tótfalusi Miklós*
Széles Tudományú 's elmével hathatós,
E' mesterségben-is régen foglalatos,
Mestersége után hires, állapatos.
45. Ki e' Mesterségnek nem tsak szinén kapott,
Hanem bellyeb mély titkaira bé-hatott,
Amsterdámban vetvén oly Fundamentomot,
Hogy az ö munkája tsudáltatnék-még ott.
46. Mindenféle nyelvben és minden formában
Betüt metszhet vala nagyobban 's apróbban;
Ugy jár vala tudós keze az atzélban,
Mint másnak a' könnyen engedő viaszban.
47. Már e' Mesterségnek el-érte föb pontját
Könnyen nem-is hagyhatja-el Hollandiát,
Mert szép munkájának ott látja több hasznát,
Híresedik 's minden kivánja munkáját.
48. Elsöben nagy Hertzeg Kosmus megtalálja,
Gazdag Hetruria Felséges nagy Ura;
Hogy minden rendbeli Betüket tsinálna,
Mellyböl lenne egy tellyes Tipographia.
49. Enged, és hozzá-fog, 's Betüt minden pontban
Metsze mesterséggel a' kemény atzélban,
Mellyböl Matrixokat vere réz táblákra;
Florentia ma-is ditsekedik abban.
50. Innocentius-is, ki tizen-egyedik
E' nevet viselő Pápa, igyekezik,

És minthogy mind akar, mind ki-is telhetik,
Ezen munkára Kis Miklós szóllíttatik:
51. Mentül szebb Betüket készítsen számára
Melly lenne mind böven és minden formába,
Hogy az intéztetett szép Tipográphia
Ezekböl keljen-fel a' Vaticanumba.
52. De mind ezek után, a' mi nagyobb benne,
Betses szép munkája Ásiára mene;
Georgia Országnak nagy fejedelme
Illy szándékkal lön, hogy új dolgot kezdene.
53. Tudniillik, állítna egy Typographiát,
Szemlélvén idegen Nemzetek példáját,
Metszené-ki az ö betüjök formáját,
Követvén született nyelvének mivóltát.
54. Kezdett szándékában igen gondolkozik:
Király Leveleit ide 's tova viszik,
Bizonnyal igéri, ha ki találkozik,
Jutalmát el-éri; de senki nem bizik.
55. Futtyák levelei széllyel Hollándiát,
Minden-felé viszik azoknak a' párját;
Kis Miklós meg-értvén Király' akaratját,
Betük metszésére meg-inditja ujját.
56. Uj dolgot próbála, de véghez-is vivé,
Idegen betüknek formájokat vévé,
Király kivánságát ditsérettel végzé;
Mellyért hírt, nagy nevet, jutalmát-is nyeré.
58. Igy munkája után meg-növén értéke;
Mert a' nagy helyekröl lön nagy jövedelme,
Mellyek terjedének néhány ezerekre:
Ezt mire fordítsa, azon jár elméje.
57. Tudja, hogy el-szükült a' Magyar Biblia,
Melly szükséget nehezen pótol az Haza;
Azért keresetét szentül arra szánnya,
Hogy ki-nyomtatását annak meg-indítsa.
59. Ahoz mér hát fogni, mellyhez köz értekkel
Fogtak másszor, avagy Fejedelm költségel (így)
Meg-próbálja maga keresett pénzével,
Maga újjaival metszett betüivel.
60. Mondhatatlan nagy jót tön- buzgóságában,
Isten 's Hazájához szent indúlatjában;
A' mi szük és drága vala, hamarjában
Böv 's óltsóvá tévé mind a' két hazában.

61. De e' sem lön elég ; nagy szeretetivel
Emésztetvén Isten Háza' szerelmével,
Nem nyugszik-meg ; hanem jelen lételével
Honn akar használni minden erejével.
62. Édes Hazájának mivel kormos füstje
Világosbnak tetszik, mint más Nemzet tüze,
Honnyában keserü édesb, mint más méze,
Vágyakozik haza forró szeretete.
63. Nem hajt semmit, hogy itt bajosabb élete,
És olly messze esik kezdett szerencséje,
Melly meszsze a' földtöl fellegek teteje ;
Siet, mint a madár, elhagyott fészkére.
64. Fel-tette szép kintsel (igy) meg-rakni ez Hazát,
Görög, 'Sidó, Deák betükkel Cástáját ;
Ne tsudálná senki mások bóldogságát,
Holott ítt is elme talál materiát.
65. De az Isten' Uta 's emberek szándéka
Meszsze van egymástól, azt minden szem látja ;
Kis Miklós próbálja maga példájába,
Nem kell meszsze menni 's jöni bizonyságra.
66. Tsendes parton üle 's éle Belgyiomban,
Haza jöve, 's esék nehéz háborúban ;
Szabadságból jöve szövevényes bajban,
Életét untató nyughatatlanságban.
67. Ott már gazdagula 's él vala kedvére,
Nem vólt világ szerint semmire szüksége :
Haza jöve, hogy itt a' készböl költene,
És ne lenne honnan tehetne helyébe.
68. Tudós Embereknek nagy szeretetektöl
Meg-válék ki-terjett esmeretségektöl ;
Hogy élne Istennek 's Hazájának szentöl ;
Mindent félre tészen illyen szeretetböl.
69. Illy jó szándékának nem lön tellyes vége ;
Mert változó idönk szerentsétlenségbe
Boritá, bús, bajos és gondos életbe :
Igy sok változási ejték betegségbe.
70. Oda lön kezének 's lábának ereje ;
Nem lehet elmének kínos testben élte ;
Oda lön intézett sok haszon-tétele :
Sok nyavalyáinak Halál lön a' vége.
71. Sirasd Magyar Nemzet károdat ö-benne,
Zárjad-bé kintsedet Koporsóba véle,

Nints ditsekedésed 's nem-is lehet ebbe ;
Hoszszú 's bizonytalan reménség helyette.
72. Sírassátok Skólák benne károtokat,
Tudósok illy ékesgetö tagotokat!
Nem nézi idegen szükült sorsotokat,
Nem ólcsítja, mint ez, Könyvbéli árukat.
73. Közleb, véle együt szenvedett hü Társa
Orczádat szemedböl könyved árja mossa!
Oda lön szivednek kivánatos mássa,
Kiben vólt Lelkednek méltó vidámsága.
74. Sirasd neveletlen két Árva Leánya!
Nints már reménséged ; tsak egyedül abba,
Kinek ditsekedő Titulussa tartja,
Hogy ö az el-hagyott Árváknak az Atyja.
75. Magát mi illeti : siet ö a' tzélra,
Hátra sem tekinthet oda vólt vágyása :
Melly kéz öt' fel-fogta, bizony nem mostoha,
Nem fél változástól, olly' jóba merült ma.
76. Sietsz boldog Lélek! de mi nem botsátunk,
Numidiából-is köveket hozatunk,
Példára azokból Oszlopot tsinálunk,
Emlékezetedre arra igyen irunk :
77. Tótfalusi Miklós nyugoszik ez helybe ;
Magyar-Ország szülte, Erdély felnevelte ;
Hollándia nagy dolgokra készítette ;
De, a' mint intézte, nem adta szerentse.
78. Mondjad úton-járó, Nyugodjék-meg teste!
Búsúlt lelkének lett Isten Békesége :
Idegenségünket az Isten ne nézze ;
Támaszszon Hazánknak inkább mást helyette!

———

TARTALOM.

I.

MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS. 1650—1702.

ELSŐ KÖNYV.

DEÁKÉVEK.

MÁSODIK KÖNYV.

AMSTERDAMBAN.

HARMADIK KÖNYV.

A KOLOZSVÁRI «VASMŰVES».

FÜGGELÉK.

II.

PÁPAI PÁRIZ FERENCZ. 1649—1716.

ELSŐ KÖNYV.

A TANULÓ.

MÁSODIK KÖNYV.

AZ ORVOSNÖVENDÉK.

HARMADIK KÖNYV.

A TUDÓS PROFESSZOR.

FÜGGELÉK.

KÉPEK.

ÖNÁLLÓ KÉPEK:

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK:

MEGJEGYZÉSEK A KÉPEKRŐL.

ÖNÁLLÓ KÉPEK:

A debreczeni deák és senior a XVII. században cz. kép Cserna Károly festőművész eredeti rajza. Az elsőhöz alapul azon rajz szolgált, melyet Szücs István tett közzé «Debreczen város története» cz. műve 3. kötetében. E deákviselet kötelező használatát Bethlen Gábor megbízásából I. Rákóczy György rendelte el 1624-ben. Leírása következő: Bokáig érő kapcsos dolmány, zöld tóga (innen tógátus deákok) sárga zsinórral; hosszú nyestes süveg vagy «sinkó», felül zöld foszlánynyal. A senior egyenruhájának rajza a debreczeni ref. collegium anyakönyvtárában őrzött múlt századi olajfestmény után készült, melynek cinkographiai hasonmása az iskola millennaris értesítőjében is (144. lap) megjelent.

Utrecht látképe az «Arcadie Hollandaise» (Amsterdam) czímű műben közölt rézmetszet reproductiója.

Artsil georgiai királynak Witsen Miklós amsterdami polgármesterhez írt eredeti levelét WITSEN «Nord en Oost Tartarye» (Amsterdam 1692) czímű művéből közöljük a müncheni udvari és állami könyvtár példányából. Ugyanitt a 327. lapon hasonmásunknak a következő hollandi fordítása olvasható: «Door Godts genade, Artschillus Bagarationus, uit den huize van David, de twee en veertighste Koning van Iberia en Gacketti, enz. Nær voorgænde dankzegging æn onzen Heere Jesus Kristus, niet minder in dit ons tegenwoordigh ongeluk, als eertyts gelukkiger, in onzen koninglyken throon gestelt. Wy zenden dezen brief æn UE., voorzichtige en deughtzame Herr *Nicolaes Witsen*, om kennis en vruntschap te maken in een zuivere liefde met U heldere en eerlyke man, onder de wyzen van de Hollantsche republiek, tot Burgermeester en mede-bestierder van de machtige stadt Amsterdam verkooren, enz. Wy hebben het onzes pflichts geacht, met deze onze brief UE. te bedanken, voor genomene moeite in, enz., en bidden ernstelyk, dat alzo wilt voortgæn, enz. De Almachtige Godt overstolpe UE. met volle genœgen, en zyne genade, Mosco, den 17 December, in 't jar des Werelts, 7195.» Brosset, ki a levelet a hasonmás alapján szintén lefordította, a levél baloldali szélén közölt pecsétnyomatot is leírja. A pecsét négy részre oszlott mezejében a jobb- és baloldalon ez áll: «Megesküdt az Úr Dávidnak igazsággal és azt meg nem másítja: a te ágyékod gyümölcsét ültetem a te székedbe, ha megőrzendik a te fiaid az én törvényemet». (Zsolt. 132. 11. 12.). A mező felső részében korona, köpeny, két pallostartó angyal, ke-

reszt, félhold, kulcs, dárda és georgiai betükkel e felírat: «keresztrefeszítés» látható. Az alsó mező jobb oldalán levő szöveg olvashatatlan, a baloldalon ez áll: «Isten akaratából» (BROSSET, Hist. de la Géorgie 6. tom. (2. part. livr. 2.) 351. l.)

Apafi Mihály arczképe az Ernst Lajos gyüjteményében lévő eredeti metszetről készült.

Pápai Páriz Ferencz arczképét Cserna Károly festőművész rajzolta a Pápai Páriz «Dictionarium Latino-Hungaricum» cz. müve nagy-szebeni 1782-iki kiadása előtt közölt metszet után. E metszet körírata szerint Párizt 52 éves korában ábrázolja.

A 17-ik századi kórház belsejét ábrázoló kép Bosse (1602—1676) metszete után készült.

A SZÖVEGBE NYOMOTT KÉPEK:

A *Czímlapot, Könyvnyomtatói jelvényeket, Könyvnyomtatókat, Fogarast* (fejkép) *Amsterdamot* (fejkép) ábrázoló képeket Cserna Károly rajzolta.

Nagybánya képe Jaschke Ferencz «Nationalkleider, Trachten und Ansichten von Ungarn (Wien 1821)» cz. művében közölt vízfestményről készült, a M Nemzeti Múzeum könyvtárában lévő példányból.

Coccejus János arczképe Blotelingh rézmetszete Palamedes Antal festménye után. Megjelent a «J. Cocceii Lexicon et commentarius sermonis Hebraici et Chaldaici Vet. Test. Amstelodami 1669.» czímű mű előtt. Aláírása: «JOHANNES COCCEJVS S. THEOLOGIÆ PROFESSOR in Academia Lugdunensi. Natus Bremæ A. 1603. 30. Julÿ. 9. Aug.

Optimus interpres sanorum et mysta sacrorum
Nec levior quodcunque patet sapientia, quicquid
Aut Oriens sonat aut Hellas Priscive Latini,
Coccejus sic ora decens oculosque ferebat.
J. F. Gronovius.

Fogaras képe Dörre Tivadar eredeti felvétele.

A *Blaeu amsterdami könyvnyomtatóczég emblemája* Baudet «Leven en werken van Willem Jansz. Blaeu. (Utrecht 1871) cz. művében közölt facsimile reproductiója.

Szintén innen vettük *Blaeu Vilmos* (1571—1638) arczképét, mely Falck J. metszete után készült.

A *Janson János* által Amsterdamban 1645-ben nyomtatott Károli-féle *biblia* czímlapja a budapesti m. kir. egyetemi könyvtár példányáról készült, ugyaninnen való *Misztótfalusi Kis bibliájának* (Amsterdam 1685) czímlapja.

Teleki Mihály arczképe a gróf Teleki Sándor birtokában lévő egykorú olajfestményről készült.

Amsterdam látképe az «Arcadie Hollandaise, ou collection choisie de sixcent vues pittoresques» cz. mű 2. füzetében 26. sz. a. közölt rézmetszetről készült.

Apafi Mihály arczképe Sandrart Jakab egykorú metszete után készült. Eredetije Ernst Lajos úr gyüjteményében.

Az «*Új-Testamentum*», *Baranyi Pál* «*Viaticum spirituale*» cz. műve, *Verbőczi* «*Tripartitum*»-ának czímlapjai a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának példányairól vétettek.

A *Baranyi* «*Viaticum spirituale*» cz. művéből közölt kép felírata az eredetiben: «*Omnia concentrat*» s aláírása:

«Vt tubus æthereo radiantia sydera campo
Claudit, Diva meis nomina claude fibris,
Vos quoque cœlestes, peregrinum claudite fibris
Me Patriæ Cives ad Patriam este Duces.»

Haller János «*Hármas Históriájá*»-nak díszczímlapja szintén a Magyar Nemzeti Múzeumi könyvtár példányáról készült. Mint Ráth György főrendiházi tagtól értesülünk, e czímlap metszője Hofmann volt. Ha e szerint e czímlapot nem maga Misztótfalusi Kis metszette, mint eddig többen hitték, de az ő terve szerint és megrendelésére kellett annak készülni

mivel e képen a «Hármas Históriá»-nak mind a három része (Nagy Sándor, a Gesták és a Trójai Háboru) fel van tüntetve, már pedig e három különféle mű a magyar fordításban csak véletlenül került együvé s egyetlen külföldi kiadást sem ismerünk, hol ezek együtt jelentek meg s következésképen a melyeknél e czímlap használható lett volna.

A «*Dávid Soltári*» amsterdami kiadásának czímlapja a pozsonyi ev. lyceum könyvtárának egy colligatumából vétetett, mely e müvön kivül Balassa és Rimai énekeinek 1692-iki debreczeni kiadását s egy czímlap nélküli művet tartalmaz «Buzgó imádságok» lapfelírással. Egyik mellékczímlap tanúsága szerint e csonka mű Szathmár-Némethi Mihály «Mennyei tárház kulcsa» cz. műve. (Kol. 1685.) V. ö. a 191. lappal.

III. Medici Cosimo arczképe *Garcia* rajza Yriarte Károly «Florence» cz. díszművének reproductiója után.

IX. Incze pápa arczképe a «Theatrum illustrium principum» egykorú metszete után készült cinkographiai hasonmás.

III. (Sobieski) János lengyel király arczképe egykorú festmény az Eszterházy herczegek fraknói várkastélyában.

A *Blaeu-könyvnyomtatóczég* vignettáját Baudet «Leven en werk van W. J. Blaeu» cz. műve 35. lapjáról vettük.

Kolozsvár XVII. századi képe egykorú eredeti metszet reproductiója.

Kassa látképe Cserna Károly eredeti rajza.

A «*Compilatae Constitutiones*», *Huszti* «*Paraditsom kertetske*», *Ember Pál* «*Gárizim és Ébál*», az «*Erdélyi Féniks*» czímlapjai a budapesti egyetemi könyvtár példányairól készültek. Ember Pál műve Kis nyomdájának egyik utolsó terméke és szembetűnően mutatja azt a hanyatlást, mely a tulajdonos hosszas betegsége miatt csakhamar bekövetkezett.

A «*Comico-Tragoedia*» unicum az «Erdélyi Muzeum» könyvtárában; ugyanezen könyvtár példányáról reproducáltattuk a *Kapusi* «*Memoriale Hebraicum*» czímű művének czímlapját.

A «*Siralmas panasz*» czímlapja és kezdő sorai a kolozsvári unitarius főiskola példányáról készült.

Keresd Dörre Tivadar eredeti rajza.

Az «*Apologia Bibliorum*» czímlapja a M. T. Akadémia példányáról készült.

Misztótfalusi Kis Miklós sírjáról eredeti fényképfelvételt Gyalui Farkas kolozsvári egyetemi könyvtárőr szíves közvetítésével a Dunszky testvérektől kaptunk. A sírfelírat olvasását l. Pápai Ferencz verse végén. Eltérés a Páriz közlése s a sírkő szövege között csupán e két sorban van:

Hollandia betűmetszésre s öntésre
Sok nemzetek nyelvén hírrel készitette.

A halálára írt gyászlapon, az emlékversírók között ott találjuk a Csepregi Turkovics Mihály, Vizaknai Bereczk (Briccius) György, Köröspataki Ferencz, számos tanuló és öt könyvnyomtató (Fekete Jakab, Németi Mihály, Telegdi Pap Sámuel («lamentatur præsidium celeberrimum ac compatrem suum»), Heltzdörffer Mihály, Miskólczi Cs. Ferencz («magistro suo»). Mutatványul álljon itt egy e még kiadatlan versekből, a melyet a marosvásárhelyi Teleki levéltárban őrzött második ismeretes példány töredékéről közlünk: *Defuncti querimoniae ac lamentationes:*

«Finem ærumnarum longique levamina morbi
Iam video. Lux nulla meæ secura quietis
Hactenus affulsit; dum primi spicula ferri
Obterit una dies, geminas secutura sagittas
Cuspidat et verso fugientes dirigit arcu,
Affigitque meis edocto pollice venis!
Vixi inter spinas; patriæque remotus ab oris
Extera punicei miratus regna roseti,
Erubui, quanto gentis violaria nostræ
Sint obducta situ, quanto squallore laborent
Unus ego et solus prærupta mole nitori
Consului, efformando *typos matresque* typorum,
Quas prius Hungaricus nondum conspexerat orbis
Viderunt *Angli, Batavi Gallique* figuras,
Miratique meas, totum sparsere per orbem,
Quæ via virtuti nostro sit aperta labore.
Vidit et *Etruriae* notissima gloria terræ
Dux, Tyberique marique potens, ac captus amore,
Nos vocat ad proprios pulchrâ mercede Penates.
Sed quia plura solo debebat cura paterno,
Transylvaniacas dominis revocantibus urbes,
Instar apis, dulci repletus melle, reviso.
Quanta tuli, hic feci, sudavi solus et alsi,
Non ignara mali patria attestabere tanti!
Qui tamen hinc fructus veniunt? quæ præmia [surgunt?
Crux gravior pejorque novis tentatio satis

Pullabat, adventant noctes, inimica saluti
Debilitat fractæ vires injuria mentis!
Pœnituit rediisse tuas ô patria ad oras
Non semel et duros dolui vidisse Penates!
Iam salve æternumque vale! post funera nostri
Sis memor: et si quid merui; sunt ecce relictæ
Quas, rogo, suscipias inopes et protege flentes»

Aláírása: «Hæc ab ore sæpius excepta viventis charissimi sui compatris, arenti vena deproperabat *Georgius Briccius Vizaknai*, med. doct. et excell. gubernatoris corporalis physicus.» A nyomtatvány alatt: «*Claudiopoli, Excusum Anno 1702.*»

A záróvignettát Haller «Hármas Históriá»-jából vettük, Emich Gusztáv úr példányáról.

A *Czímlapot, Kezdőképet*, az *Orvosi és irói jelvényeket*, a *Záróvignettát*, valamint *Nagy-Enyed* és a *Nagy-enyedi collegium* mostani képét Cserna Károly rajzolta. Szintén tőle való *Lipcse* távlati képe (előtérben az egyetemmel) Bruin «Theatrum præcipuarum urbium» VI. (Köln, 1618.) cz. műve után.

A *deési ref. templom* Weinwurm cinkographiája eredeti fényképről.

A *XVII. századi Besztercze képe* Tröster «Teutsche Daciá»-jában (Nürnberg, 1666.) jelent meg.

Drezda és *Basel* képe, mindkettő Merian Máté rézmetszete; az előbbit a «Topographia sup. Saxoniæ», az utóbbit «Top. Helvetiæ» (Frankf. 1650. és 1642.) cz. műből vettük.

A *nyilvános boncztani előadást* ábrázoló kép Stock András, a *Doktorrá avatás* Puschner metszetéről készült.

Földvár képét Hunfalvi «Magyarország és Erdély eredeti képekben» cz. munkájából vettük.

A *gyógyszertár belsejét* feltüntető metszetet Jost Amman «Eygentliche Beschreibung Aller Stände (Frankf. 1568.)» cz. műből vettük.

A «*Disputatio*», «*Vota solennia*», «*Carmen seculare*» czímlapjai az Erdélyi Múzeum Egylet, a «*Tristium levamina*», a *Rudus redivivum*» czímlapja a m. tud Akadémia, a «*Pax aulae*», «*Pax sepulcri*» s a «*Dictionarium*» szebeni kiadásának díszczímlapja a M. N. Múzeum, az «*Igazság korondja*» czímlapja nm. báró Radvánszky Béla úr, a többi nyomtatványok czímlapjai a budapesti egyetemi könyvtár példányairól reproducáltattak.

A NÉVALÁÍRÁSOK KELTE:

Ölyvesi Balázs névaláírásának hasonmását a nagy-enyedi tanulóifjúságnak Nadányi ellen Teleki Mihályhoz intézett panaszleveléről vettük, melyet huszonöten írtak alá. E panaszlevélen nincs datum, de fenmaradt egy tisztázata, Jánki Márton collegiumi senior aláírásával s ebből megállapítható, hogy ez is 1673 ápril 3-án kelt. Eredetije a maros-vásárhelyi Teleki-levéltárban. *Miss. 2452. b/1* szám alatt.

Kereszturi Pál aláírása 1637 máj. 3-án kelt leveléről való. Eredetije az Országos levéltárban. (Rákóczy-levéltár.)

Nadányi János Pápai Párizhoz írt levelének kelte: Debreczen 1693 nov. 9. (Teleki-levéltár 2303. sz. a.)

Csernátoni Pál aláirását a Teleki-levéltár egy évnélküli okleveléről vettük, mely egész Csernátoni kezeírása s e czímet viseli: «Memoriale. A Pénznek, mely volt a felvert Deakoknál, feljedzése». (2304. sz. a.)

Misztótfalusi Kis Miklós autogrammját Amsterdam 1685. szept. 19-én kelt s Teleki Mihályhoz intézett leveléről vettük. (L. 80. lapon.) Megemlítjük, hogy kezdetben Kis Miklós — mint «Mentségé»-ben maga is említi, — ‚*Alsó-Misztótfalusi*' előnevet használt, így van beírva neve a' nagy-enyedi iskola anyakönyvébe is: «*Nicolaus A. Misztotfalusi receptus Anno 1670 die 4. Novembris:*» de a Nadányi ellen beadott folyamodásban már (1673) «*Nicolaus M. Totfalusi SS. Theol. stud.*» aláírást találunk. Ez alakban használja ezután művei és nyomtatványai czímlapján. Egy kivételről van tudomásunk

t. i. a Huszti «Paraditsom kertecskéje» czímlapján (l. 131. lapon) *Tótfalusi* áll, de e rövidítést, úgy látszik, nyomdatechnikai okok kivánták.

Horti István elismervénye Nagy-Enyeden 1695. jan. 25-én kelt. Eredetije Teleki-levéltár 2071. szám alatt.

Apafi Mihály névaláírása 1662. szept. 7-én kelt leveléről. Gyula-fehérvári Levéltár.

Kaposi Sámuel névaláírása Koncz József «A maros-vásárhelyi ev. ref. collegium története» (Maros-V. 1896.) cz. művében közölt autogrammhasonmásról készült.

Tofeus Mihály levele Vajda Lászlóhoz: Bogát 1678 júl. 24. Teleki-levéltár 2065. sz. a.

Teleki Mihály levelének eredetije az Országos Levéltárban. Kelte: 1678. ápr. 13.

Dési Márton és *Kolozsvári István* névaláírásait a Teleki-levéltárban őrzött elismervényeikről reproducáltattuk. Az előbbi kelte: Nagy-Enyed 1681 márcz. 25.; ez utóbbié: Fel-Enyed 1711. jan. 8. 2306 *a*/1—2. és 2323 *a*/1—3. sz. a.)

Sobieski János lengyel király névaláírásának hasonmása az Országos Levéltárban őrzött eredeti leveléről vétetett. 1674 febr. 27-én kelt.

Bethlen Miklós névaláírása 1668 szept 9-én Radnóton kelt leveléről. Eredetije az Országos Levéltárban.

Veszprémi István és *Bánffy György* névaláírásait az Erdélyi Muzeumban őrzött Kemény-féle «Erdély története eredeti oklevelekben XXXVI. köt.» czímű gyűjtemény eredeti okleveleiről vettük.

Csepregi Turkovics Mihály névaláírása Misztótfalusi Kis Miklósnak az Országos Levéltárban őrzött eredeti végrendeletéről vétetett.

Bornemisza Anna névaláírása 1670 márcz. 8-iki leveléről. Eredetije az Orsz. Levéltárban.

Páriz Pápai Ferencz és *Pápai Ferenczné* névaláírásait a maros-vásárhelyi Teleki-levéltár eredeti leveleiről reproducáltattuk. Keletük: 1710. ápr. 14. és 1721. sz. a.

Ez eredeti okmányokhoz nagymélt. gróf Teleki Géza úr szíves készséggel megadott engedélye után Koncz József levéltárnok közvetítésével jutottunk.

Igazítások. A 10. lapon levő jegyzetek 2. sorában *ki őt túlélte* helyett: a kit túlélt, 13. l. 2. jegyz. *tanulótárs* h. olv. tanulótársai: a 65. lap kezdetére: IV, a 152. lapon: IV. helyett V. teendő.